T.C. KOCAELİ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
İKTİSAT ANABİLİM DALI
İKTİSADİ GELİŞME VE ULUSLARARASI İKTİSAT BİLİM DALI

AZERBAYCAN EKONOMİSİNDE PETROLE BAĞIMLILIK VE ALTERNATİF İHTİYACI

(YÜKSEK LİSANS TEZİ)

Elgün ORUCLU

KOCAELİ 2016

T.C. KOCAELİ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
İKTİSAT ANABİLİM DALI
İKTİSADİ GELİŞME VE ULUSLARARASI İKTİSAT BİLİM DALI

AZERBAYCAN EKONOMİSİNDE PETROLE BAĞIMLILIK VE ALTERNATİF İHTİYACI

(YÜKSEK LİSANS TEZİ)

Elgün ORUCLU

Prof. Dr. Yusuf BAYRAKTUTAN

KOCAELİ 2016

T.C. KOCAELİ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
İKTİSAT ANABİLİM DALI
İKTİSADİ GELİŞME VE ULUSLARARASI İKTİSAT BİLİM DALI

AZERBAYCAN EKONOMİSİNDE PETROLE BAĞIMLILIK VE ALTERNATİF İHTİYACI

(YÜKSEK LİSANS TEZİ)

Tezi Hazırlayan: Elgün ORUCLU
Tezin Kabul Edildiği Enstitü Yönetim Kurulu Karar ve No: 2016/13

Jüri Başkanı: Prof. Dr. Yusuf Bayraktutan

Jüri Üyesi: Doç. Dr. Selim İnançlı

Jüri Üyesi: Doç. Dr. Ferhat Pehlivanoğlu

KOCAELİ 2016

ÖNSÖZ

Yüksek lisans ve öncesindeki eğitim sürecimde bireysel gelişim ve akademik kariyerimin şekillenmesine katkıları bulunmuş tüm hocalarıma; fedakarlıkları için aileme ve tezim için ihtiyaç duyduğum Azerbaycan ekonomisinin bazı istatistik verilerine ulaşmamda yardımcı olan değerli hocam Doç. Dr. Elçin Süleymanov'a minnettarım.

Özellikle tez konusunu seçerken isteklerimi göz önünde bulundurup değerlendiren, ders ve tez aşamasında katkılarından çok şey öğrendiğim tez danışmanım Prof. Dr. Yusuf BAYRAKTUTAN'a teşekkürlerimi sunarım.

ÖZET

Azerbaycan, 71 yıllık SSCB'nin dağılması üzerine, 30 Ağustos 1991 tarihinde bağımsızlığını ilan etmiş ve 18 Ekim 1991'de, Bağımsızlık Kanunu'nun kabul edilmesiyle resmi olarak bağımsız olmuştur. Uzun yıllar SSCB politik yapısında merkeze bağlı yönetim şekli, ekonomiyi diğer ülkelere bağımlı kılmış ve adil rekabet ortamının gelişmesine engel olmuştur. Söz konusu birlik döneminde tarım ve sanayi sektörü ile ön plana çıkan Azerbaycan ekonomisi, XX. yüzyılın ortalarından sonra tek taraflı gelişimi ile dikkat çekmiştir. Diğer bir ifadeyle, II. Dünya Savaşı yıllarında enerji ihtiyacının artması, ülke petrolüne ilgi uyandırmış ve petrol sanayi alanı hızlı şekilde gelişmeye başlamıştır. Öte yandan bu sistem ekonomide sektörel farklılaşma ile beraber bölgesel ayrışmaya da neden olmuştur. Sonuçta Azerbaycan, yalnızca ekonomik dengesizliklerle değil, aynı zamanda bölgesel farklılıklar, iç istikrarsızlıklar, sosyal bunalım ve Ermenistan'ın saldırıları ile mücadele etmek zorunda kalmıştır.

Ekonomiyi canlandırmak için açık piyasa ekonomisini tercih eden Azerbaycan, merkezi planlama yönetimini terk ederek zengin enerji kaynaklarını kullanma, yabancı sermayeyi ülkeye çekme kararı almış ve söz konusu strateji kısa zamanda ekonomiye mali kaynak sağlayarak, yaşam standartlarının yükselmesine neden olmuştur. Ancak cumhuriyetin ilk yıllarında, petrol ve doğalgaz sektöründe devam ettirilen değişmez strateji, ülkeye sermaye girmesi, ihracat gelirlerinin artması, uluslararası arenada statü kazanma gibi avantajlar sunması yanında ekonomiyi doğal kaynak gelirlerine bağımlı olma sorunu ile karşı karşıya koymuştur.

Üç bölümden oluşan bu çalışmanın ilk bölümünde, Azerbaycan ekonomisi genel olarak değerlendirilmekte; sanayi, hizmet, tarım ve hayvancılık sektörlerinin nispi konumu incelenmektedir. İkinci bölümde ekonominin esasını teşkil eden petrol ve doğalgaz sanayisi hakkında bilgilere yer verilerek sektörlerin istatistik verileri, yabancı kuruluşlarla yapılan anlaşmaları yansıtılmaktadır. Son bölümde ise, Azerbaycan ekonomisinin petrol gelirlerine bağlılığı ve petrol dışı sektörlerin ülke iktisadi durumu üzerindeki etkisinin tespit edilmesi için zaman serileri analizinden yararlanılmaktadır. Tahmin sonuçları yorumlanarak önerilere yer verilmektedir.

Anahtar Sözcükler: Petrol Sanayisi, Petrol Dışı Sektör, Azerbaycan Ekonomisi, Zaman Serileri.

ABSTRACT

Azerbaijan proclaimed its independence after the USSR collapse on August, 1991 and on October with the adoption of The Declaration of Independence it has become independent. The USSR had kept the economy dependent and prevented from fair competition for a long time. Azerbaijan which was known with its agriculture and industry during the period of the USSR has begun to develop on only one side since the middle of 20th century. As a result differences in the form of the development has been increased and Baku has gained priority. The Independent Azerbaijan Republic has had to struggle against not only economic distress but also differences in standards of living in different regions, internal chaos, social shock and Armenian invaders.

Azerbaijan government which decided to prevent crisis left central management and tried to attract foreign industry to the country using rich natural resources. Strategy which has been carried out since independence causing economic recovery has become financial support and it has improved standard of living. But unchangeable strategy used in oil and gas industry since the first years of the Azerbaijan Republic caused risks together with profits.

The first part of the study were discussed in general terms the Azerbaijan economy, industry, services and agriculture investigated in the form of headlines.

The second part deals with oil and gas industry which occupy major place in the country's economy, statistic information and contracts with foreign oil companies.

In the third part economic time series data analysis has been used to identify the influence of oil industry on the economy of the government and the importance of non-oil sector. At the end of the part solutions and proposals are mentioned taking into consideration other parts and the results of the analyses.

Key Words: Oil Industry, Non-Oil Sector, The Economy of Azerbaijan, Econometric Analysis.

GİRİŞ 2
BİRİNCİ BÖLÜM 4
AZERBAYCAN'IN İKTİSADİ DURUMU 4
1.1. Sosyalist Rejim Öncesi Dönem 4
1.2. SSCB Dönemi 5
1.3. Bağımsızlık Dönemi Azerbaycan'da İktisadi Durum 6
1.3.1. Bağımsızlığın İlk Yılları Genel Değerlendirme 7
1.3.2. Enflasyon 8
1.3.3. Özelleştirme Uygulamaları ve Reformlar 9
1.3.4. Sektörel Gelişimler 14
1.3.4.1. Hizmet Sektörü 14
1.3.4.1.1. Eğitim 15
1.3.4.1.3. Turizm 17
1.3.4.1.4. Bankacılık ve Finans 21
1.3.4.1.5. İnşaat 23
1.3.4.1.6. Telekomünikasyon 25
1.3.4.1.7. Ulaşım 26
1.3.4.2. Sanayi Sektörü 30
1.3.4.2.1. Metalürji 30
1.3.4.2.3. Makine Yapım 33
1.3.4.2.4. Tarım Sanayisi 34
1.3.4.3. Tarım ve Hayvancılık 37
1.3.4.3.1. Tarım 37
1.3.5. Dış Ticaret 43
İKİNCİ BÖLÜM 47
AZERBAYCAN'DA ENERJİ SEKTÖRÜ 47
2.1. Azerbaycan'da Petrol Sektörü: Tarihi ve Gelişim Süreci 47
2.1.1. Azerbaycan Halk Cumhuriyeti Döneminde Petrol Siyaseti 49
2.1.2. SSCB Döneminde Azerbaycan'da Petrol Siyaseti 50

2.1.3. Bağımsızlık Sonrası Azerbaycan'da Petrol Siyaseti 52
2.2. Azerbaycan'ın Petrol Rezervi ve Coğrafi Dağılımı 54
2.3. Azerbaycan'da Petrol Piyasası 55
2.3.1. Petrol Üretimi ve Tüketimi 55
2.3.2. Azerbaycan'ın Petrol İhracatı 58
2.3.3.Azerbaycan Petrol Sanayisinde İstihdam 61
2.4. Petrol ve Doğal-Gaz Sanayisinin Azerbaycan Ekonomisine Etkileri 67
2.5. Petrol Anlaşmaları 73
2.5.1. Yeni Başlangıç - Asrın Anlaşması 73
2.5.2.Asrın Anlaşması'na Giden Süreç ve Görüşmeler 74
2.5.3.Anlaşmada Tarafların Payı 74
2.5.4.Denizdeki Yataklar Üzerine Yapılan Anlaşmalar 75
2.5.5.Karadaki Yataklar Üzerine Anlaşmalar 78
2.5.6. Petrol Anlaşmalarının Özellikleri 80
2.6. Azerbaycan'ın Petrol ve Doğalgaz Boru Hatları Stratejisi 81
2.6.1. Bakü-Novorossisk ve Bakü-Supsa Ham Petrol Boru Hattı Projesi ... 82
2.6.2. Bakü-Tiflis-Ceyhan Ham Petrol Boru Hattı Projesi 83
2.6.3.Bakü-Tiflis-Erzurum Doğalgaz Boru Hattı 84
2.6.4. Trans Anadolu Doğalgaz Boru Hattı (TANAP) 85
2.7. Azerbaycan-Türkiye Petrol-Doğalgaz Boru Hattı Projeleri ve Önemi 86
ÜÇÜNCÜ BÖLÜM 89
AZERBAYCAN'DA DOĞAL KAYNAK BAĞIMLILIĞI VE PETROL DIŞI SEKTÖR KARŞILAŞTIRMASI: EKONOMETRİK ANALİZ. 89
3.1. Azerbaycan Ekonomisinde Doğal Kaynak Bağımlılığı 89
3.1.1. Hollanda Sendromu ve Belirtileri 90
3.1.2. Azerbaycan Ekonomisinde Hollanda Sendromu 92
3.2. Doğal Kaynak ve Büyüme İlişkisi 98
3.3. Literatür Araştırması 100
3.4. Ekonometrik Analiz 100
3.4.1. Veri ve Yöntem 101
3.4.2. Analiz sonuçları 103
3.4.2.1. Birim kök testi (1) 103
3.4.2.2. Nedensellik Testi (1) 105

3.4.2.3. Uzun Dönemli Katsayılarının Tahmin Edilmesi (1) 106
3.4.2.2. Birim Kök Testi (II) 108
3.4.2.3. Nedensellik Testi (II) 109
3.4.2.4. Uzun Dönemli Katsayıları Tespit Etme (II) 110
3.4.3. Çözüm ve Öneriler 110
3.4.3.1. Petrol Gelirlerini Kullanma 110
SONUÇ 113
KAYNAKÇA 116
Ek-1: 124

TABLOLAR LİSTESİ

Tablo - 1: Enflasyon Oranları. 9
Tablo - 2: Özelleştirme Uygulamaları Sonrası Özel Sektörün İnşaat ve Hizmet Alanı İçindeki Payı (%)..... 12
Tablo - 3: 2004-2009 Yılları Devlet Programı Sonrası GSYİH Değişimi (%)..... 13
Tablo- 4:2009-2013 Devlet Program Sonrası İşsizlik ve GSYİH İçinde İhracat Yüzdesi..... 14
Tablo - 5: GSYİH İçinde Hizmet Sektörünün Payı (%). 14
Tablo - 6: Bütçeden GSYH'nin Yüzdesi Olarak Eğitim İçin Ayrılmış Pay. 15
Tablo - 7: Kişi Başına Sağlık Göstericileri (10.000)..... 16
Tablo - 8: Bütçeden GSYH'nin Yüzdesi Olarak Eğitim İçin Ayrılmış Pay. 17
Tablo - 9: Gelen Turist Sayısı ve Gelirleri (1000). 18
Tablo - 10: İnşaat Sektörünün GSYİH İçindeki Payı (%)..... 23
Tablo - 11: İnşaat Sektöründe Çalışan Sayısı ve Ortalama Ücretler (AZN)..... 24
Tablo - 12: Deniz Yolcu ve Yük Taşımacılığı (1000). 27
Tablo - 13: Hava Yolu Yolcu ve Yük Taşımacılığı (1000). 29
Tablo - 14: Demir Yolu ile Taşınan Yolcu ve Yük Sayısı (1000). 29
Tablo - 15: Tarım Sektörünün GSYİH İçindeki Payı (%). 37
Tablo - 16: Tarımsal Ürünler Üretimi (1000). 40
Tablo - 17: Hayvancılık Ürünlerinin Üretimi (1000)..... 41
Tablo - 18: BDT Ülkeleri İle Dış Ticaret (1000 $) 45
Tablo - 19: Avrupa ve Diğer Ülkelerle Dış Ticaret Durumu (1000 $) 46
Tablo - 20: SSCB Döneminden Önce Petrol Üretimi. 50
Tablo - 21: SSCB Döneminde Azerbaycan'da Petrol Üretimi. 51
Tablo - 22: Azerbaycan Petrol Üretimi (Milyon ton). 55
Tablo - 23: Petrol Ürünleri Üretimi (Bin ton)..... 57
Tablo - 24: Petrol Sanayi Ürünleri Tüketimi. 57
Tablo - 25: Azerbaycan'ın Petrol, (Yakıt, Petrol Ürünleri) ve Toplam İhracat Gelirleri (Bin dolar)..... 59
Tablo - 26: Petrol ve Doğal Kaynak Gelirlerinin GSMH İçindeki Payı (%)..... 60
Tablo - 27: İstihdam ve Orta Aylık Reel Ücret Verileri. 62
Tablo - 28: Azerbaycan Ekonomisi Yatırım Miktarı (Milyon $)..... 66
Tablo - 29: Petrol ve Doğalgaz Yabancı Sermaye Miktarı (Milyon $)..... 66

Tablo - 30: Azerbaycan'ın Petrol, (Yakıt, Petrol Ürünleri) ve Toplam İhracat Gelirleri (Bin $). 93
Tablo - 31: Bölgelere Göre Ekonominin Başlıca Ürün Üretimi (Bin $). 94
Tablo - 32: Ekonomide, İmalat Sanayi Sektöründe ve Petrol Sanayisinde Reel Orta Aylık Ücretler. 95
Tablo - 33: Dünya Petrol Fiyatları ve Döviz Kuru. 97
Tablo - 34: Paralı Hizmetler (Bin AZN). 97
Tablo - 35: ADF ve PP Birim Kök Testi. 104
Tablo - 36: Nedensellik Analizi. 105
Tablo - 37: Uzun Dönemli Katsayıların Tahmin Edilmesi (LLS). 106
Tablo - 38: Uzun Dönemli Katsayıların Tahmin Edilmesi (FMOLS). 107
Tablo - 39: Uzun Dönemli Katsayıların Tahmin Edilmesi (CCR). 107
Tablo - 40: Petrol Dışı Sektör ve Büyüme İlişkisi 108
Tablo - 41: Granger Nedensellik Testi. 109
Tablo - 42: Uzun Dönemli Katsayıları Tespit Etme. 110
Tablo - 43: ADPF 2015 Yılı Bütçesi ile 2016 Yılı Harcaması. 112

GRAFİKLER LİSTESİ

Grafik - 1: Azerbaycan'da Petrol Üretimi (Milyon Ton). 56
Grafik - 2: Azerbaycan Petrol (Yakıt, Petrol Ürünleri) ve Toplam İhracat Geliri (Bin Dolar). 59
Grafik - 3: Petrol ve Doğal Kaynak Gelirlerinin GSMH* İçindeki Payı (%). 60
Grafik - 4: Toplam Ekonomi ve SOCAR İstihdam Değişim Yüzdesi. 63
Grafik - 5: Ekonomi ve SOCAR'da Reel Ücret ve Ücret Değişim Yüzdesi. 64
Grafik - 6: Petrol ve Doğalgaz Yabancı Sermaye Miktarı (Milyon $). 66
Grafik - 7: Azerbaycan'ın Petrol, (Yakıt, Petrol Ürünleri) ve Toplam İhracat Gelirleri (Bin Dolar). 93
Grafik - 8: Bölgelere Göre Ekonominin Başlıca Ürün Üretimi (Bin Dolar). 94
Grafik - 9: Ekonomide, İmalat Sanayi Sektöründe ve Petrol Sanayisinde Reel Orta Aylık Ücretler. 96
Grafik - 10: Dünya Petrol Fiyatları ve Döviz Kuru. 97
Grafik - 11: Paralı Hizmetler (Bin AZN). 98
Grafik - 12: Logaritmik Değişkenlerin Düzey Halinin Grafiksel Göstergesi. 104
Grafik - 13: Petrol Dışı Sektör ve Büyüme İlişkisi 108

KISALTMALAR LİSTESİ

AAD	Akademik Araştırmalar Dergisi
AB	Avrupa Birliği
ABD	Amerika Birleşik Devletleri
AÇG	Azeri-Çirag-Güneşli
ADF	Augmented Dickey–Fuller
ADPF	Azerbaycan Devlet Petrol Fonu
AHC	Azerbaycan Halk Cumhuriyeti
AIOC	Azerbaijan International Operating Company
AMB	Azerbaycan Merkez Bankası
AMG	Augmented Mean Group
ARDSK	Azerbaycan Cumhuriyeti Devlet Statistik Komitesi
BDT	Bağımsız Devletler Topluluğu
BDTGP	Bağımsız Devletler Topluluğu Gelişim Programı
BP	British Petrolium
BTC	Bakü-Tiflis-Ceyhan
BTE	Bakü-Tiflis-Erzurum
CCR	Canonical Cointegrating Regression
DEİK	Dış Ekonomik İlişkiler Kuruluğu
DEK	Devlet Emlak Komitesi
DTÖ	Dünya Ticaret Örgütü
EBRD	European Bank for Reconstruction and Development
ESDP	Education Sector Development Project
ESKM	Ekonomik ve Sosyal Kalkınma Merkezi
FMOLS	Fully Modified Ordinary Least Squares

GSMH	Gayri Safi Milli Hâsıla
GSYİH	Gayri Safi Yurt İçi Hâsıla
GUAM	Azerbaycan, Gürcistan, Ukrayna ve Moldova
IES	Isı Elektrik Santrali
IMF	International Monetary Fund
LLS	Linear Least Squares
MDA	Merkezi ve Doğu Avrupa
NAOC	Nigerian Agrip Oil Company
NGPİ	Nabucco Gas Pipeline İnternational
PP	Phillips Perron
SES	Su Elektrik Santrali
SOCAR	State Oil Company of Azerbaijan Republic
SSCB	Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği
TANAP	Trans Anadolu Doğalgaz Boru Hattı Projesi
TAP	Trans Adriatic Pipeline
TASAM	Türk Asya Stratejik Araştırma Merkezi
TBTM	T.C Büyükelçiliği Ticaret Müşavirliği
TNA	Turan News Agency
TPAO	Türkiye Petrolleri Anonim Ortaklığı
TRACECA	Transport Corridor Europe Caucasus Asia
UNDP	United Nations Development Programme

GİRİŞ

XX. yüzyılın en önemli siyasi ve iktisadi gelişmelerinden biri, 1989'da Berlin duvarının yıkılması; diğeri ise, 1991 yılında SSCB'nin dağılmasıdır. Bu tarihe kadar kapalı piyasa ekonomi şartlarını uygulayan bir grup ülke piyasa ekonomisine geçiş sürecine girmiş; yeni bağımsız devletler ortaya çıkarken, küresel ticaret ilişkilerinde yenilikler görülmeye başlanmıştır. Özellikle SSCB'nin dağılmasının ardından birlik ülkelerinin ticaretine yardımcı olan COMECON (Karşılıklı Ekonomik Yardımlaşma Konseyi) faaliyetini durdurmuştur. Yeni durum, bağımsızlığını ilan eden ülkeleri dışa açılmaya zorlamış; dış ticaret ilişkilerinin güçlenmesine neden olmuştur. Ancak, bu ekonomiler serbest ticaret ve rekabetin olduğu yeni sisteme geçişte bir dizi sıkıntılarla karşılaşmış, bazen engellerin ortadan kaldırılması için başvurulmuş devlet politikaları yetersiz kalmıştır. Bu engeller dış borçlar, ülkelerin birbirine bağlı olması, sosyalist sisteminin bürokrasi yapısının kısa zamanda terk edilememesi gibi iktisadi sıkıntılarla temsil olunmuştur. Bağımsız olma yolundaki zorluk ve bağımsızlık sonrası karşılaşılan sıkıntılar bakımından farklılık gösterse de, uygulanmış politika ve devlet programları bir birine benzer nitelik taşımıştır. Ancak, yürürlüğe koyulmuş programların iktisadi etkileri, söz konusu ekonomiler açısından değişik sonuçlar ortaya koyarak yaşam düzeylerini etkilemiştir.

Ülkelerin performansları açısından farklılık göstermeleri iktisat literatürüne Geçiş Ekonomileri şeklinde terimin dahil olmasına neden olmuştur. Aynı zamanda bu kapsamda yer alan ülkeler de Merkezi ve Doğu Avrupa (MDA), Bağımsız Devletler Topluluğu (BDT), Baltık Cumhuriyetleri ve Asya'nın bazı devletleri şeklinde 4 grupta yer alırken, sözü edilen gruplar arasında gelişmişlik farklılığını görmek mümkündür. MDA, Baltık Cumhuriyetleri uyguladıkları programlar, Avrupa ülkelerine yakınlıkları gibi bir sıra nedenlerden dolayı BDT'ye göre daha gelişmiş ekonomiye sahipler.

SSCB'nin dağılmasının ardından 71 yıl sonra yeniden bağımsız olan Azerbaycan, BDT içinde yer almaktadır. Birliğin son bulması, ülke ekonomisine enflasyon, dış borçlar, ihracat, ithalat pazarlarının kaybedilmesi ve iç siyasi istikrarsızlıklar gibi bir dizi olumsuzlukları miras bırakmıştır. 1990'lı yılların başları, ülke için ekonomi ve siyasi sıkıntıların yanı sıra savaş dönemidir. Ermenistan'ın

silahlı baskınına maruz kalan Azerbaycan'ın savunma harcamaları artarken gelirleri önemli derecede azalmış; bütçe sorunlarına neden olmuştur. Ülke, iktisadi sıkıntıları aşmak ve bütçe gelirlerini artırmak için zengin doğal kaynağını kullanma yönelmiş; yabancı sermayeyi ülkeye çekmek için strateji belirlemiştir. 1994 yılında gelişmiş ülkelerden 12 şirket ile 7.3 milyar ABD doları büyüklüğünde petrol yatak anlaşmasının yapılması ve Ermenistan'la ateşkesin sağlanması önemli gelişmelere zemin hazırlamıştır. Böylece Azerbaycan ekonomisinin istikrar kazandığı, yaşam standartlarının yükseldiği dikkat çekmektedir.

Azerbaycan ekonomisinin petrole bağımlılık düzeyini ortaya koymayı ve Hollanda Sendromu olarak anılan sorunun Azerbaycan örneğinde saptanması ile politika alternatifleri türetmeyi amaçlayan bu çalışma, üç bölümden oluşmaktadır. Azerbaycan'ın iktisadi durumunun ve ekonomide önemli yer alan petrol sanayisinin incelenmesi, petrol dışı sektörlerin ülke ekonomisinde mevcut ve potansiyel durumunun değerlendirilmesine ihtiyaç duyulmaktadır. Bu bağlamda, "Azerbaycan'ın İktisadi Durumu" başlıklı ilk bölümde, ülke ekonomisi tarihi aşamaları, istatistik veriler ve teorik bilgiler kullanılarak anlatılacaktır. Bu kısımda petrol sanayi sektörünün ekonomi içindeki önemi ve bundan dolayı ülkenin SSCB içinde kazandığı konumdan da söz açılacaktır. Azerbaycan'daki petrol ve doğalgaz sanayisi hakkında geniş bilgilerin yer aldığı ikinci bölümde ise, söz konusu sektörün yabancı kuruluşlarla yapılmış anlaşmalarından, ihracat gelirlerinden ve petrol boru hatlarının ülkeye uluslararası arenada kazandırdığı siyasi, iktisadi ve strateji avantajlardan söz edilecektir. Aynı zamanda ülke ekonomisi için aşırı doğal kaynak gelirlerinin yarar ve sakıncalarının yer aldığı İkinci Bölüm'deki değerlendirmelere, son bölümde, ampirik bulgulara dayanarak açıklık getirilmeğe çalışılmıştır. Ekonometrik analiz yoluyla ülke ekonomisinin petrol, doğalgaz sanayisinin ve petrol dışı sektörlerin büyüme üzerindeki etkilerinin tespit edilmesi amaçlanmıştır.

Azerbaycan ekonomisinin XIX. ve XX. yüzyıllardaki iktisadi durumunu yansıtan bu çalışma, teorik ve tarihsel bilgiler yanında ampirik bulgularla, ülkenin mevcut ekonomik performansının değerlendirmesinde, geleceğe dönük tahminlerin yapılması, politika önerilerinin geliştirilmesi ve gerekli sonuçlara ulaşmada kaynak oluşturmaktadır.

BİRİNCİ BÖLÜM: AZERBAYCAN'IN İKTİSADİ DURUMU

Bu bölümde ülke iktisadi durumu SSCB öncesi, 71 yıllık birlik dönemi ve bağımsızlık sonrası dönem şeklinde ele alınacaktır. Öte yandan ekonominin başlıca sektörleri hakkında bahsedilerek, sanayi, tarım ve hizmet sektörünün mevcut durumu istatistik verilerle değerlendirilecek, potansiyel olanakları verilere dayanarak yorumlanacaktır.

1.1.Sosyalist Rejim Öncesi Dönem

Azerbaycan'da merkezden yönetim rejiminin kurulduğu 1920 yılına kadar bölgesel kalkınma politikasının uygulandığı söylenemez. Yeraltı kaynakları bakımından zengin ülkenin en büyük yeraltı zenginliği petrol olmuş; özellikle 1870' yıllarından itibaren teknik yöntemlerle petrol üretimine başlayan Azerbaycan dünya petrol üretiminde uzun yıllar önemli bir yer tutmuştur. 1901 yılında petrol üretimi 10 milyon tona ulaşmıştır ki, bu da dünya petrol üretiminin %51'ini oluşturmaktaydı (Seferov, 2005: 285).

Sosyalist rejimin kurulduğu 1920 yılına kadar Bakü ve bu kente yakın bölgelerin avantajı, diğer bölgelere göre daha fazla sermaye, ticari geleneğin olması ve bundan dolayı işgücü akımına uğraması ile dikkat çekmekteydi. Bahsedilen şekilde gelişim devam eden dönemlerde de farklılaşmanı bu bölgeler aleyhine arttırmıştır. Sonuçta XIX yüzyılın sonunda Çar Rusya'sında üretilen petrolün % 75'i, pamuğun % 10'u, balığın % 9'u, ipek ürünlerinin % 8'i ve elektrik enerjisinin % 6'sı Bakü'nün payına düşmekteydi. Bu dönem itibariyle, her yıl Azerbaycan'da üretilen 2-3 milyar ruble karşılıksız olarak merkeze; Birlik Fonuna gitmiştir. Bakü, SSCB'nin diğer bölgelerine kıyasla kişi başına düşen sanayi üretimine göre (239 ruble), Moskova (212 ruble) ve Petersburg'u (164 ruble) bile geride bırakarak ilk sırada yer almaktaydı. Buna rağmen ülkede aylık ücret seviyesi eski SSCB'de en düşük düzeyde idi ve genel ortalama 201 ruble iken bu rakam Azerbaycan'da 160 ruble olmuştur (Muradov, 2012: 103).

Tarımdan kopuş ile başlayan göç hareketleri, özellikle teknik yöntemlerle petrol üretimine başlanmasından itibaren hız kazanmıştır. 1863 yılında Bakü'nün nüfusu 14 bin iken, 1898 yılında 200 bine ulaşmıştır. Öte yandan, Azerbaycan'da

sanayi, merkezi planlamanın tercihlerine uygun şekilde geliştirilmekteydi. Bundan dolayı bölgeler arasında farklılıklar büyük idi. 1913 yılında Azerbaycan'ın sanayi üretiminin %91'i Abşeron bölgesinin payına düşmekteydi. Sonuç olarak SSCB döneminde ülkenin belirli bir kalkınma düzeyine ulaştığı görülmektedir. Ancak, söz konusu yıllarda Azerbaycan'ın kayıpları kazançlarından fazla olmuştur (Nadirov, vd., 2003: 112).

1.2. SSCB Dönemi

SSCB döneminde yönetim şekli, Devlet Planlama Komisyonu tarafından yapılmakta ve endüstri yapıları sistemin ihtiyacına göre kurulan, büyük kuruluşlardan oluşmaktaydı. Söz konusu idare şekli ülkeler arasında ihtisaslaşma ve iş bölümüne göre yürütülmekteydi. Bu çerçevede Azerbaycan ekonomisinin itici gücü niteliğindeki sanayi, petrol endüstrisi olmuştur.

Azerbaycan'ın ekser bölgelerinde sanayileşmenin gelişmesine yardımcı olacak beşeri sermaye, finansal altyapı gibi ihtiyaçlar kısıtlı olduğundan endüstri faaliyetleri Bakü gibi eski sanayi merkezlerinde gerçekleştirilmekteydi. Aynı zamanda SSCB döneminde ülke ekonomisinin dönüşüm süreci geçirdiği ve özellikle dünya savaşlarından dolayı sanayi sektöründeki gelişme kaydettiği söylenilebilir. Örneğin, II Dünya Savaşı zamanı Bakü petrolü SSCB ihtiyacının %70'ini karşıladığı bilinmektedir (Curtis, 1995: 18). Bundan dolayı, 1920-1950 yılları arasında Bakü'de bahsedilen sektörün gelişme yaşadığı söylenebilir. II Dünya Savaşı'na kadar olan zaman diliminde ülke ekonomisine yapılan yatırımların %65'i sanayinin gelişimi için harcanmaktaydı. Öte yandan, sanayiye yapılan yatırımların % 80'ni petrole yönelikti ve bu Azerbaycan ekonomisinin hem sektörel, hem de bölgesel bazda tek yönlü gelişimine neden olmaktaydı. İhracatın, ağırlıklı olarak damıtılmış petrol, makine, tekstil ve şaraptan ibaret büyük kısmı Rusya ve Ukrayna ile gerçekleştirilirken, ithalin de önemli parçası yine bu cumhuriyetlerden imal edilip yeniden ihraç edilmek üzere alınan ürünlerden oluşmaktaydı (Muradov, 2012: 107).

1970'lerden itibaren Azerbaycan'ın diğer bölgelerinde kaydedilen kalkınma nedeni ile ülkenin sanayi üretiminde Bakü'nün payı 1970 yılına oranla 1985 yılında %11 azalmıştır. Ülkenin satın aldığı ürünler yurt içinde imal edilmesi yerine, kasıtlı şekilde SSCB'nin diğer cumhuriyetlerinde, hem de Azerbaycan'dan alınan hammadde hesabına imal ve hazır ürünlere dönüştürüldükten sonra ithal

edilmekteydi. Söz konusu planlama şekli ülkeleri birbirine bağımlı kılıyordu. Bundan dolayı bahsi geçen dönemde Azerbaycan'ın kaybettikleri kazançlarından fazla olmuştur. Aynı zamanda ekonominin merkezden yönetilmesi, birçok koşulların dikkate alınmaması sonucunu doğuruyordu. Diğer taraftan Azerbaycan ülkeye her zaman gelir getiren petrol ve petrol ürünleri, pamuk, tütün, şarap gibi mahsullerin ihracatçısı olmasına rağmen, bu ürünlerin satışından elde edilen gelirler, tek bir merkezde toplandığı için, ülke kendi kaynaklarında mülkiyet hakkına sahip değildi.

SSCB'nin son 20 yıllık dönemde Azerbaycan ekonomisinin gelişmesi istikrarlı bir dönem geçmemiştir. Örneğin, ülkede 1960-1970 döneminde ortalama ekonomik büyüme oranı %5.2 iken, bu oran 1970-1980 yılları arasında %7.4'e yükselmiştir. 1980-1990 yılları arasında ise, keskin bir azalma trendi dikkat çekmektedir. Ekonomide 1981-1985 yıllarında ortalama %4.9, 1986-1990 döneminde ise, %5-%6 oranında azalma gözlemlenmiştir. Doğal kaynakların, ucuz ve bol emeğin daha yoğun kullanımına dayanan enerji sektörü gibi alanlara öncellik verilmesi, ekonomik yapıda kriz için uygun ortam yaratmıştır (Muradov, 2012: 107).

SSCB'nin dağılmasından sonra planlı ekonominin ülke ekonomisine miras bıraktığı sorunlar aşağıdaki şekilde sıralana bilir.

i. Bölgesel farklılıkların büyük olması. Bu durum özellikle, SSCB'nin ilk yıllarından kendini göstermeğe başlamıştır. Başta petrol sanayisi olmakla, diğer üretim ve hammadde temin eden kuruluşların %90'ı Bakü'de yer almaktaydı.

ii. Üretilen malların hem kalitesi hem de kişi başına düşen miktarın SSCB ortalaması altında idi. Örneğin,1990'lı yılların başlarında Azerbaycan'da tüketimin sadece %50'si yurt içi üretimden elde edilmiştir.

iii. İktisadi yapının SSCB'ne önemli derecede bağımlı olması, bağımsızlığın hemen ardından ülkeni zor durumda bırakmıştır.

1.3. Bağımsızlık Dönemi Azerbaycan'da İktisadi Durum

Bağımsızlık ilanının ilk yılları, benzer durumdaki diğer ülkeler gibi Azerbaycan için de çeşitli sorunlara sahne olmuştur. Aşağıda bu süreç ana hatları ve temel değişkenler itibariyle özetlenecektir.

1.3.1. Bağımsızlığın İlk Yılları Genel Değerlendirme

Azerbaycan'ın bağımsızlık süreci ve ilk yılları iş yerlerinin kapanması, ihracatın azalması, ithalat rakamlarının düşmesinden dolayı fiyatların yükselmesi ve enflasyonun 3 haneli rakamlara ulaşması gibi zor iktisadi durum ortaya koymuştur. Öte yandan, 1988 yılından itibaren Ermenistan'ın silahlı baskıları durumu daha da zorlaştırmış ve ülkede siyasi istikrarsızlıklar en üst düzeye ulaştırmıştır. 1992 yılında Karabağ sorunu nedeni ile başlayan Azerbaycan-Ermenistan savaşı sırasında ülke ateşkesin imzalandığı 12 Mayıs 1994 tarihine kadar, Dağlık Karabağ da dâhil olmak üzere topraklarının yaklaşık %20'sini kaybetti. İşgal altında kalan yerler, Dağlık Karabağ'ın (Hankendi, Hocalı, Esgeran, Hocavend, Ağdere ve Habrut) yanısıra, Şuşa, Laçın, Kelbecer, Ağdam, Cebrayil, Füzuli, Gubadli ve Zengilan'dır (Oğan, 2001: 56).

SSCB döneminde, merkezi planlama stratejileri çerçevesinde, Azerbaycan tarım ülkesi olarak varlığını sürdürmüştür. 1993 yılında Dağlık Karabağ ile birlikte topraklarının bir kısmını kaybeden ülkenin sebze ve meyve yetiştirmeye uygun tarımsal alanları azalmış ve bu ürünlerin üretiminde düşüş meydana gelmiştir. Ermenistan tarafından işgal edilen arazilerin büyük kısmı verimli tarım alanları olmuştur. Örneğin, Füzuli yöresinde yıllık 100.000 ton üzüm üretilmekteydi. Zengilan şehri 3 üzüm işleme fabrikası ve 3000 hektar üzüm bağına sahipti. Ağdam pamuğu; Gubadli ise, hayvancılığı ile bilinen bölgelerdendi. Ermeni işgali nedeniyle bu bölgeden göç edilmek durumunda kalındığından, yaklaşık 145.000 büyükbaş hayvan da yörede bırakılmış, bir milyondan çok insan göçe mecbur edilmiştir. Dağlık Karabağ'la birlikte Nahcivan'ın da sınır bölgeleri savaştan olumsuz etkilenmiştir. 17.1 bin km²'lik alan halen Ermenistan'ın işgali altındadır ve sözü edilen topraklardaki 800'den çok yerleşim alanı, 1.3 milyon hektar tarım arazisi, 600 bin büyük ve küçükbaş hayvan, 7000 tarım işletmesi, 850 eğitim kurumu, 650 sağlık merkezi, 120 bin ikamet yeri terk edilmek zorunda kalınmıştır. Azerbaycan aynı zamanda zengin doğal kaynaklardan, 39.6 bin ton rezerve sahip olan 3 altın madenini, 4 cıva ve antimon yatağını da kaybetmiştir (BDTGP, 2002: 59; Nadirov, 2001: 2; Emiraslanov, 2001: 63). Öte yandan ekonomi için gerekli olan reformların gerçekleştirilememesi, devlet bütçesinin büyük bir bölümünün savaş için harcanması, topraklarının % 20'sinin işgal edilerek 1 milyondan fazla nüfusun göçmen durumuna düşmesi, yabancı sermayenin ülkeni terk etmesi ve özelleştirmenin sanayi sektöründe

fiilen başlatılamaması gibi olumsuzluklar, Azerbaycan ekonomisini önemli darboğaza sürükleyen nedenlerden olmuştur. Serbest piyasa ekonomisine geçişe ilişkin tam bir stratejinin belirlenmemiş olması ve uygulanan kararların birbiri ile uzlaşmayan karakter taşıması da dikkat çekmiştir. Aynı zamanda Rusya'nın Azerbaycan'a ulaşım ambargosu koyması ve Çeçenistan savaşı nedeniyle önemli iki petrol boru hattının kullanılamaması gibi politik ve askeri sorunlar iktisadi performansı olumsuz yönde etkilemiştir. Öte yandan sosyal ve siyasal sıkıntılar bunalıma dönüşmüş ve savaş ortamının yaşanmasından dolayı suiistimaller çoğalmıştır. Sonuçta 1992-1994 yıllarında GSMH iki kat azalarak 1991 yılının %48'i oranında gerçekleşmiş, Ermenistan'la savaş ülkeni 25-50 milyar ABD doları kayba uğratmıştır (Hesenov, 2001: 9).

Azerbaycan'da 1990'lı yılların başlarında görülen istikrarsızlığın nedenleri, planlı ekonominin ortadan kalkması ve yerine yeni sistemin tam olarak oturmamış olması, eski birlik ülkelerinin birbirlerine bağımlı olması, ülkenin birçok üretim merkezlerinin çalışamaz hale gelmesi, yurtiçi ürünlerin kalite ve fiyat bakımından ithal ürünlerle rekabet edememesi olmuştur. Buna rağmen 1991 yılından sonraki dönemde bölgesel politika oldukça yavaş gelişmiş ve 1990'ların ilk yarısına kadar hâkim olan yaklaşım, güçlü bir merkezi yönetim ve bölgesel kalkınma politikalarını ön plana çıkarmıştır.

1990 yılı ile karşılaştırıldığında 1994'te GSMH %53, sanayi % 63, tarım % 45, tüketim %75 ve vergi hasılatı %45 azalma göstermiş ve geçim durumu 3,8 defa; reel ortalama ücret seviyesi ise, %82 azalmıştır. Ekmeğin fiyatı 19 kat, gıda dışı ürünlerin fiyatı 15.5 kat, hizmetlerin fiyatı 28 kat pahalanmıştır (Aras, 2010: 14).

1.3.2. Enflasyon

Azerbaycan ekonomisi enflasyonla 1990 yıllarının başlarında tanışmıştır. SSCB ülkeleri arasında iktisadi bağın kopmasından sonra, şirketlerin faaliyetlerinin durması, toplam arzın önemli derecede düşmesine ve sonuçta enflasyonun yükselmesine sebep olmuştur. Diğer yandan, ekonomide fiyat kontrolünün kaldırılarak serbestleştirilmesi, yaşanan savaştan nedeniyle devlet harcamalarındaki artış, bütçe kesirlerinin düşen ihracat gelirlerinden dolayı kapatılamaması, enflasyonu kaçınılmaz etmiştir. Söz konusu oran 1992 yılında %493 iken, 1993 yılında aşırı derecede yükselerek 5 kat artmıştır ve uygulanan bir sıra kararname ile

bunu karşısına geçilmek istense de 1997 yılında ancak %85'e kadar düşürüle bilmiştir (Akademik Araştırmalar Dergisi [AAD], 1999: 95). Bağımsızlık yıllarının başlarında bütçe açıklarını karşılamak için sürekli olarak parasal genişlemeye başvurulması, ulusal paranın sürekli değerini yitirerek hiper-enflasyon devrine girilmesine neden olmuştur. Öte yandan yüksek enflasyonun bir diğer nedeni de Azerbaycan hükumetinin fiyatlarda serbest piyasa ekonomisi şartlarına geçmeyi hedeflemesi ve 1992 yılı kararıyla üretici fiyatlarının %90'ı, tüketici fiyatlarının ise %80'inin serbest bırakmasıyla yaşanmıştır. Diğer bir değişle gaz, elektrik, haberleşme ve temel tüketim malları içeren 14 mal grubu dışındaki mallarda fiyat kontrolleri kaldırılmıştır (Bayraktutan, 2010: 121). Rusya-Çeçenistan savaşından kaynaklanan sıkıntılar kuzey demir yolu hattının kapanmasına sebep olarak ithali azaltmış ve arz yetersizliği ortaya çıkarmıştır. Sonuçta SSCB'nin dağılmasının ardından yaşanan iktisadi problemler enflasyonu dört haneli rakamlara yükselmiştir. 1994 yılının mayıs ayındaki ateşkes ve uygulanan politikalarla 1995 yılından itibaren enflasyonun düştüğü görülse de söz konusu oran %411.8 olarak belirlenmiştir. Öte yandan İnternational Monetary Fund (IMF) ile birlikte düzenlenen istikrar programlarıyla başlayan sert finansal önlemler 1996 yılından itibaren ekonomini enflasyondan kurtaracak şekilde fiyatların genel durumuna sabitlik getirmiştir (Süleymanov, 2009: 56).

Tablo - 1: Enflasyon Oranları

Yıllar	1995	1998	1999	2000	2005	2011	2012	2013	2014
Enflasyon	411.8	-0.8	-8.5	1.8	9.6	7.9	1.1	2.4	1.4

Kaynak: ARDSK, 2015.

Tablo - 1'de yansıtıldığı gibi istikrar programının uygulanması sonucu 1997 yılından itibaren enflasyon düşmeğe başlamıştır. 1999 senesinde fiyatlarda yaklaşık %8.5 azalma görülmüştür. 2005 yılından ise, söz konusu oran yeniden tek haneli rakamlara kadar düşmüştür ve bu yıldan itibaren nispeten istikrar elde edilmiştir (Kamalov, 2003: 67-70).

1.3.3. Özelleştirme Uygulamaları ve Reformlar

1991-1995 yılları arasında Azerbaycan'da piyasa ekonomisine geçişle ilgili reformlar gerçekleştirilmeğe çalışılmıştır. Bu reformlar; "Ekonomik Bağımsızlık", çiftçilerin toprak sahipliğini yasal temele oturtacak "Toprak Kanun"u, "Yabancı

Yatırımcıları Koruması" ve "Tüzel Kişilerin Vergilendirilmesi"ni kapsayan kararlardır (Bulut, vd., 2009: 18).

1995-2000 yılları ekonomik istikrar çabalarının sonuç vermeğe başlamasıyla dikkati çekmiştir. Azerbaycan hükumeti IMF ve Dünya Bankası (World Bank) gibi kurumlarla 1996'ten itibaren çeşitli istikrar programları çerçevesinde yapılan işbirliğiyle ekonomide istikrar sağlanmıştır. Söz konusu programlar çerçevesinde bütçe denetimi ve kredi politikaları sıkı denetim altına alınmış, dış ticaretin serbestleştirilmesi doğrultusunda reformlar başlatılmıştır (IMF, 1995). Sonuçta ülke ekonomisi 1997 yılından sürekli büyüme sergilemiş ve doğrudan yabancı yatırımların artışı, ülke ihracatının önemli kısmını oluşturan hidrokarbon sektöründeki canlanma söz konusu gelişimin sebeplerinden olmuştur.

1998 yılında Rusya ekonomisinde bunalımın ortaya çıkması tük Kafkas ülkeleri ekonomisine olumsuz etki ederken Azerbaycan dış yatırımlardaki başarılı strateji ve yükselen petrol fiyatlarından dolayı %10 büyümüştür.

Serbest pazar ekonomisine geçişin başlıca aşamalarından biri olan ve Batı sermayesinin de kendine yer aldığı özelleştirme faaliyetleri 7 Ocak 1993 yılında Azerbaycan Cumhuriyet Bakanlar Kuruluğu tarafından kabul edilen kanun ile başlamıştır (Bulut, vd., 2009: 18).

"Hazırlık Aşaması" adını alan özelleştirme çabaları 1992-1995 yıllarını kapsar. Sözü edilen faaliyetler Cumhurbaşkanlığına bağlı Devlet Emlak Komitesi (DEK) tarafından yürütülmüştür. Söz konusu özelleştirmenin temel esasları ve taslak özelleştirme planı 1993 yılında belirlenmiştir. Ancak, bu çalışma bir dizi aksaklıklarından dolayı parlamentonun onayından geçememiş (Bayraktutan, 2010: 122). Uygulama kararına göre, alıcı olarak katılabilecek olanlar, tesisin çalışanları, ülke vatandaşları ve işletmesi olmayan hukuki şahısları, sermayesinin % 25'inden fazlası devlete ait olmayan yabancı özel ve tüzel kişiler şeklinde belirlenmiştir. Bahsedilen aşamada ulaştırma hizmetlerinde kullanılan taksi, otobüs işletmeciliğinin ve ticaret sektörünün devletlileştirilmesi yönünde uygulamalar denenmiştir (Tandırcıoğlu, 2002: 215-217).

İkinci aşama 1996-2000 yıllarını kapsar. İlk özelleştirme faaliyetleri hazırlık uygulamalarıyla sınırlı olmasından dolayı bu aşama birinci olarak da bilinmektedir. Özelleştirme uygulamalarında serbest piyasa ekonomisi prensipleri doğrultusunda

hareket eden Azerbaycan, ilk aşamada yerel ve atıl kaynakların kullanımını teşvik etme yönünde adımlar atmış, devlet kuruluşlarının üçte ikisini özelleştirmeğe çıkarmıştır. Petrol, doğalgaz, telekomünikasyon, kültürel alanlar bu aşamada özelleştirme dışında tutulmuştur.

1996-2000 yıllarını kapsayan bahsedilen faaliyetlerin özelliği devlet tahvilleri olmuştur. Hazırlık döneminde program kapsamına alınmayan küçük ve orta hacimli işletmeler bu program çerçevesinde dikkate alınmıştır. Sonuçta 1996 yılında 6.200, 1997 yılının sonunda ise 15.000 küçük kuruluş özelleştirilmiştir (Tandırcıoğlu, 2002: 215-217). Ancak, Azerbaycan'da özelleştirme ve yapısal reformlar yavaş ilerlemiştir. Ülkede %20'lere varan işsizlik oranları ve durgunluk hükumette sosyal patlama endişesi yaratmış, bazı işletmelerin kapatılmasında titiz davranmaya zorlamıştır. Sonuçta bahsedilen programlar satışa çıkarılan işletmelerin sınırlı olması nedeniyle etkin olmamış; 1996 yılında başlanılmış ilk özelleştirme programı 2002 yılına kadar uzatılmıştır (Bayraktutan, 2010: 123).

1990-2000 yıllarını kapsayan 10 yıllık dönemin ilk yıllarında ekonomik çöküş yaşansa da, bu durdurulabilmiş, istikrar politikaları uygulamağa konulmuş, belirli ekonomik göstergelerde olumlu gelişmeler yaşanmış, kalkınma için bazı iktisadi reformlar gerçekleştirilmiş ve belirli oranda bir gelişme ortamı yakalana bilinmiştir. Azerbaycan'da özelleştirme politikaları ile ilgili zorluklar 2000'li yılların başlarında da devam etmiş ve bir dizi sıkıntıları ortadan kaldırmak için özelleştirme politikası değiştirilmiş, Emlak Komitesi kaldırılarak yerine Emlak Bakanlığı kurulmuştur (Karagöz, 2009: 26).

Söz konusu özelleştirme faaliyetlerinden sonra üçüncü; 2001-2005 yıllarını kapsayan yeni özelleştirme uygulaması yürürlüğe koyulmuştur. Bu programa göre kuruluşlar küçük, orta ve büyük olarak 3 gruba ayrılmıştır. Küçük işletmelerin %15'i çalışanlarına karşılıksız, %85'i ise devlet tahvilleri karşılığında satılmaktaydı.

Söz konusu program döneminde değeri 651.1 milyar manat olan 40.7 bin küçük hacimli kuruluş yeni sahibine devredilmiştir. Öte yandan bu özelleştirmenin son yılında 1.537 devlet, bu çerçevede 356 orta ve büyük hacimli kuruluş yatırım hedefine çevrilmiş ve 150 binden fazla Azerbaycan vatandaşı özel mülkiyet sahibi olmuştur. Diğer taraftan arazi mülkiyetinde değişiklik yapılması sonucunda ülke

arazisinin %57'i devlet, %24'ü belediye, %19'su özel mülkiyet olarak belirlenmiştir (Süleymanov, 2009: 72).

İstatistik göstergelere, uygulamaların ekonomi üzerindeki etkilerine geldiğimizde ise, 1999'yılında %7,4'lük bir büyümeden sonra 2000 yılında yeniden iki rakamlı büyüme kaydedilmiştir. Özellikle inşaat ve hizmet sektörlerindeki artışlar kayda değerdir (Bulut, vd., 2009: 18). 1994-2005 yıllarını kapsayan 3 özelleştirme uygulamaları sonucu özel sektörün inşaat ve hizmet alanlarındaki üretim miktarları Tablo - 2'deki gibidir.

Tablo - 2: Özelleştirme Uygulamaları Sonrası Özel Sektörün İnşaat ve Hizmet Alanı İçindeki Payı (%)

Yıllar	1997	1998	1999	2000	2001	2002	2003	2004	2005
İnşaat	44.8	40.6	44.9	45.8	56.2	58.1	69.8	73.5	84
Hizmet	62.3	63.8	63.9	64.4	65.3	67.5	71.2	72.6	75.3

Kaynak: ARDSK, 2015.

Tablo - 2'den görüleceği üzere 3 özelleştirme uygulaması sonrası, özel sektörün ekonomi içindeki payı artarsa da, söz konusu gelişme bölgesel farklılıkları ortadan kaldırmamıştır. 2003 yılına gelindiğinde toplam yatırımların % 80'i, ülkede mevcut olan şirket sayısının % 75'i, yabancı yatırımların % 95'i, sanayi üretiminin % 72'si Bakü'nün payına düşmekteydi. Öte yandan hizmetler sektöründe de bölgesel dengesizlik had safhaya ulaşmış, Bakü'nün payı % 65 olmasına karşın, ülkenin % 84'lük hissesinde bu oran % 1'i bile bulmamıştır. Bu durum ise Bakü dışı alanlarda özgü ihtiyaçlara cevap verebilecek politika geliştirme çabalarını da gerekli kılmıştır (Muradov, 2012: 108).

2003 yılında, 2004-2008 yıllarını kapsayan "Azerbaycan Bölgelerinin Sosyal ve Ekonomik Kalkınması" devlet programı hazırlanmış ve 10 ekonomik coğrafi bölgesinde 30 temel projenin gerçekleştirilmesi, özel sektörün GSMH'deki payının %85 olması, yatırım hacminin ise, 16.8 milyar dolara ulaşması ve bunun %60'nın bölgelere yönlendirilmesi planlanmıştır (Muradov, 2012: 108). Bununla beraber, ekonominin farklı alanlarının geliştirilmesi, yeni üretim tesislerinin açılması, yerli kaynakların kullanılmasında verimliliğin arttırılması, ihraç özellikli ürün üretiminin arttırılması, bölgelerin kalkınması için gerekli altyapının oluşturulması, tarım sektöründeki reformların hızlandırılması, sosyal hizmetler düzeyinin yükseltilmesi,

yatırımcıların bölgeye çekilmesi için gerekli şartların oluşturulması, yeni iş yerlerinin açılmasının teşviki, nüfusun hayat standartlarının iyileştirilmesi öngörülmüştür (Bayraktutan, 2010: 126). Sözü edilen program sonucunda petrol-dışı sektörlere yapılan yatırımlar 6 kat artmış; petrol-dışı sektörlerin genel yatırımlardaki oranı %27'den %69'a yükselmiştir. Bölgelerin elektrik enerjisi ile daha iyi şekilde donanımı amacıyla 9 elektrik enerji santrali hizmete sunulmuş; 1000 km'den fazla yol yapılmıştır. Beş yıl zarfında 6.700 şirkete devlet tarafından 400 milyon dolardan fazla kredi verilmiş ve bu sayede 68 bin yeni iş yeri açılmıştır (Muradov, 2012: 108).

Program sonrasında hem yerli hem de yabancı yatırımlar bölgelere kaydırılmaya çalışılmış ve GSYİH' da 2.8 kez artış elde edilmiş, kişi başına düşen GSYİH 2.2 katına çıkmış, kişi başına düşen gelir ise, %85, ortalama aylık ücret 3, asgari emekli maaşı 3.7, asgari ücret ise, 6.3 kat artmıştır (Bulut, vd., 2009: 20). Tablo - 3'te devlet programı sonucu bir önceki yıla göre GSYİH'nın toplam ve bölgelerdeki değişimleri verilmiştir.

Tablo - 3: 2004-2009 Yılları Devlet Programı Sonrası GSYİH Değişimi (%)

GSYİH/Yıllar	2004	2005	2006	2007	2008	2009
Toplam	10.2	26.4	34.5	25	10.8	9.3
Bölgeler	10.3	11.8	15.1	14.4	26.8	-7.5

Kaynak: ARDSK, 2015.

Söz konusu program dönemini kapsayan 2004-2009 yıllarında dış ticaret hacmi 2.8, ayrıca ihraç 3.9, ithalat 1.7, petrol-dışı ihracat 2.4 kat artmış, yoksulluk oranı ise, 5 yılda 4.1 kat azalarak % 44.7'den % 11'e inmiştir (ARDSK, 2010).

2009-2013 yıllarında kabul edilen diğer devlet programında "Bölgelerin Sosyoekonomik Kalkınma Planı'nın" temel öğeleri arasında işsizliğin azaltılması önemli yer tutmuş, bölgelerin yanı sıra Bakü etrafı köylerin kalkınmasına da yer verilmiştir, hava kirliliğine karşı faaliyetler de dikkate alınmıştır. Aynı zamanda petrol-dışı sektörlerin güçlendirilmesi, eğitimde kalitenin arttırılması, insan kaynaklarının ve altyapının geliştirilmesi, iş adamlarına desteğin arttırılması, ihracata yönelik üretimin teşvik edilmesi, halkın kamu hizmetlerinden daha kolay yararlanması öngörülmüştür (Muradov, 2012: 108).

Tablo - 4: 2009-2013 Devlet Program Sonrası İşsizlik ve İhracat/GSYİH Oranı

Yıllar	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014
İşsizlik	5.9	5.7	5.6	5.4	5.2	5	5.2
İhracat	65.8	51.6	54.3	56.4	53	48.4	43.3

Kaynak: The World Bank, 2015; ARDSK, 2015.

Tablo-4'te yansıtıldığı üzere, program döneminde işsizlik oranları düşürülse de ihracat miktarında beklenen sonuç elde edilmemiştir. Özellikle uygulamanın son yılından başlayarak işsizlik oranlarının yeniden arttığı, GSYİH içindeki ihracat payının düştüğü görülmektedir.

Bağımsızlık yılların sonrası uygulamaya koyulan programlar Azerbaycan ekonomisinde yapısal dönüşüm ve uluslararası piyasalarla bütünleşme adına yol kaydetmesine yardımcı olmasına rağmen, uzun dönem ekonomik büyüme performansı, bölgeler arası gelişmişlik farklılıklarının giderilmesinde beklenen olumlu etkiye ulaşılamamıştır. Ülkede gelir, nüfus yapısı, fiziki ve sosyal altyapı, girişimcilik, insan kaynakları, eğitim düzeyi, sağlık hizmetlerine erişim, istihdam vb. konularda bölgeler arasında dengesizlikler mevcuttur. Diğer sözle bölgeler arası gelişmişlik farklılıklarının giderilmesi amacına yönelik bazı politikalar oluşturulup, birtakım araçlar kullanılsa da istenilen hedeflere ulaşılamamıştır.

1.3.4. Sektörel Gelişimler

Bu başlık altında ülkedeki hizmet, sanayi, tarım ve hayvancılık sektörlerinden bahsedilerek, bu alanların gelişim aşamaları ve potansiyelinden söz açılacaktır.

1.3.4.1. Hizmet Sektörü

Azerbaycan'da hizmet sektörü başlıca olarak; eğitim, sağlık, turizm, telekomünikasyon, bankacılık, ulaşım ve inşaat alanları ile temsil olunmaktadır. Bu anlar dışındaki sektörleri ise yeterince gelişmemiştir. Tablo - 5'te yıllar itibari ile hizmet sektörünün GSYİH içindeki yüzdesel payları yer almaktadır.

Tablo - 5: GSYİH İçinde Hizmet Sektörünün Payı (%)

Yıllar	1995	2000	2005	2010	2011	2012	2013	2014
Hizmet	33.4	37.5	26.5	30	29	31.5	32.3	36

Kaynak: The World Bank, 2015.

Tablo-5'teki verilere baktığımızda özellikle 2000 yılından sonra hizmet sektörünün GSYİH içindeki payının azaldığı görülmekte ve bu durum hizmet sektöründeki artışın GSYH'deki artıştan daha az olması ile açıklana bilmektedir. Son on yıl öncesiyle kıyasladığımızda Azerbaycan'da hizmet sektörünün gelişme kaydettiğini söylemek mümkündür. Ancak petrol fiyatlarının ve ihracatının artması; buna dayalı olarak sanayi sektörü ile ilgili yeni iş yerlerinin açılması ve aynı zamanda üretim, ithalat vergi gelirlerindeki artış, hizmet sektörünün GSYİH içindeki payını düşürmüştür.

1.3.4.1.1. Eğitim

Hayat standardının düşmesi ve savaşla ilgili olarak 1990'ların başlarında eğitim sektöründe gerileme başlamış ve olumsuz durum 2000 yılına kadar devam etmiştir.

Öğrenci sayının yıldan yıla artması ülkede yeni sorunun; okul kıtlığını gündeme getirmiştir. Zamanla bu sıkıntı tek ücra bölgelerde değil, başkentte de kendini göstermiştir. Bu nedenden de şehir merkezlerindeki okullar gereğinden fazla öğrenci almak zorunda kalmıştır (Birleşmiş Milletler Kalkınma Raporu [UNDP], 2009: 74). Tablo-6'da ülkenin yıllar itibari ile GSYİH eğitim için ayırmış olduğu veriler yer almıştır.

Tablo - 6: Bütçeden GSYH'nin Yüzdesi Olarak Eğitim İçin Ayrılmış Pay

Yıllar	1996	2000	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2013	2014
Eğitim	3.5	3.9	3	2.6	2.5	2.4	3.2	2.8	2.4	2.8	2.8

Kaynak: The World Bank, 2015.

Tablo - 6'daki istatistik rakamlara baktığımızda her geçen yıl ülkenin eğitim alanı için bütçeden ayırmış olduğu payın azaldığı görülmektedir. Aynı zamanda Azerbaycan devletinin eğitim için harcamış olduğu miktar sektörün yalnızca %25'ni karşılamaktadır. Eğitim, sağlık, savunma ve diğer alanlara harcanan miktar sektörlerin minimum ihtiyacının %25-%30'na yeterlidir. Eğitimde bütçeden ayrılan payın yeterli olmaması bu alanda bir dizi sorunlar yaratmıştır.

Hükümet tarafından hazırlanan 2004-2007 yıllarını kapsayan "Eğitimde Gelişim" programında, ülkenin eğitim sisteminin problemleri ve çözüm yolları genel olarak değerlendirilmiştir. Sorunların aşılması için programda somut önlemlerin

alınması planlanmıştır (Hesenov, ve İbrahimova, 2014: 14). Amaçlananların gerçekleştirilmesi için 4 yıl boyunca 616 milyar manatın eğitim sektörüne yönlendirilmesi hayata geçirilmiş, yaklaşık 382 milyar manat eğitimin altyapısının güçlendirilmesine harcanmıştır. Söz konusu harcama miktarının 227 milyar manatı devlet bütçesinden, 154.3 milyar manatı bütçe dışı gelirlerden sağlanmıştır (Education Sector Development Project [ESDP], 2007: 1).

Bahsedilen sektörde sorunların aradan kaldırılması için Dünya Bankası ile 2009-2014 yıllarını kapsayan eğitim reformları hayata geçirilmiştir. Elde edilen sonuçlar arasında eğitim sisteminde dünya eğitim şartlarına uygun dersliklerin hazırlanması, eğitim kuruluşlarında gerekli son teknolojilere yer verilmesi, sürekli öğretmen gelişimi faaliyetleri gösterile bilir (AZAJ, 2015).

2007-2015 yıllarında "Azerbaycan Gençlerinin Yabancı Ülkelerde Eğitim Görmesi Yönünde Devlet Programı'nın" onaylaması ile 8 yıl diliminde 5 bin gencin devlet bütçesinden ayrılan ödemeyle yabancı ülkelerin eğitim kuruluşlarında eğitim almaları planlanmıştır. Programda, eğitim sektöründe çalışanların geçim standartlarının iyileştirilmesi ve emekli maaşlarının arttırılması da öngörülmüştür (Hesenov, ve İbrahimova, 2014: 15).

1.3.4.1.2. Sağlık

SSCB sisteminden Azerbaycan'a gelişmiş sağlık sistemi miras kalsa da bütçeden gerekli desteğin ayrılmaması sebebiyle, söz konusu sektörde bir dizi sıkıntılar vardır. Sağlık hizmetlerinin yetersizliği bazı hastalıkların yıldan yıla çoğalmasına neden olmuştur. Hastanelerin resmi ve gayrı resmi paralı hizmete geçirilmesi yeterli teknik donanım ve mali desteğin olmaması, hizmet, ilaç fiyatlarının yüksekliği gibi sebepler insanların sağlık hizmetlerinden ihtiyacı kadar yararlanmasının önüne geçmektedir. Özel sağlık kuruluşları ise hizmetlerin kalitesinin iyileşmesinde önemli yer almaktadırlar (UNDP, 2009: 53). Tablo -7'de ülkenin sağlık sektörü ile ilgili istatistik verileri yer almaktadır.

Tablo - 7: Kişi Başına Sağlık Göstericileri (10.000)

Yıllar	1995	2000	2005	2010	2011	2012	2013	2014
Doktor sayısı	38.3	36	36.1	36.9	36.8	34.5	35	37.4
Yatak sayısı	98.9	89.7	82.2	76	50.9	46.5	46.8	47.2

Kaynak: ARDSK, 2015.

Tablo-7'deki bilgilere baktığımızda her geçen yıl 10.000 kişiye düşen doktor, hastane yatak sayısında azalma olduğu görülmektedir. Öte yandan, ülkenin hastane sayısında da azalma olduğu dikkat çekicidir. Örneğin, 1995 yılında söz konusu rakam 773, 2005 yılında 732, 2014 yılında ise 553 adet olmuştur. Her 10.000 kişi başına sağlık sektörü ile ilgili rakamlar yalnızca Bakü'de ortalamanın üzerindedir. Ülkenin sağlık için bütçeden ayırmış olduğu pay Tablo-8'deki şekildedir.

Tablo - 8: Bütçeden GSYH'nin Yüzdesi Olarak Eğitim İçin Ayrılmış Pay

Yıllar	1996	2000	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2013
Sağlık	1.5	0.9	0.9	0.9	1	0.8	1.3	1.2	1.2

Kaynak: The World Bank, 2015.

Tablo-8'deki verilere göre, Azerbaycan'ın sağlık için bütçeden ayırmış olduğu harcama miktarının GSYH'nin %1.5'nin üzerinde olmadığı ve son dönemlere gelindiğinde, hatta bağımsızlık döneminin ilk yıllarına kıyasla azalmaya doğru gittiği görülmektedir. Bu durum ülkedeki söz konusu alanın istenilen düzeyde olmamasına ve hastaların tedavi olmak için yabancı ülkelere üz tutmalarına neden olmaktadır. 2015 yılında devlet sağlık sektöründeki olumsuzlukları ortadan kaldırmak ve hastaların tedavileri için gereken ilaçları tedarik edebilmeleri için 1057 ilaç fiyatını sabitlemek hakkında yasa kabul etmiştir. Sonuçta %46 ilaç fiyatı 2 kat, %24 ilacın fiyatı ise, 3 kat ucuzlaşmıştır (AZNWS, 2015).

1.3.4.1.3. Turizm

Azerbaycan'da turizm sektörü için gerekli iklim, doğal güzellikler, tarihi ve arkeolojik yapıt potansiyeli mevcuttur. Bu güzelliklerden 11 iklim kursağından 9'nun mevcut olması, Hazar'ın kıyıları, Haçmaz-Lenkeran-Astara bölgelerindeki ormanlıklar ve tedavi amacıyla da yararlanıla bilinecek kaynak suları dikkat çekmektedir (Eminov, 2000: 153-156).

Ülke tarihi ipek yolu üzerinde, uluslararası kara, hava ve deniz yolu kavşak noktasında bulunur. Bazardüzü, Şahdağ ve Babadağ'ın yüksek zirveleri, Büyük Kafkasya'nın güney eteklerinden akan nehirler, çok sayıdaki şelaleler, billur gibi şeffaf Göy göl, Maral göl, Lenkeran'ın plajları, Abşeron ve Nabran bölgesi'nin tedavi edici plajları Azerbaycan turizminin en çekici yerleridir.

Azerbaycan Kafkas ülkeleri arasında yıllık güneşlenme süresi en uzun ülkedir (ülke ortalaması 1900-2800 saat, Nahcivan'da 2500-2800 saat). Yıl boyunca görülen güneşli gün sayısı, söz konusu turizm dalından yararlanan Türkiye, İtalya,

Yunanistan ve İspanya ile karşılaştırabilir. Plaj mevsimi eylül ayına kadar devam eder. Yaz aylarında deniz suyu sıcaklığı 24-26 derecedir (T.C Büyükelçiliği Ticaret Müşavirliği [TBTM], 2007: 9).

Azerbaycan arazisinde 6 binden fazla tarihi mimarlık yapıtları mevcuttur. Bunlar ilk insanların Gobustan'daki kaya üstü resimleri, İslam dönemine kadarki mabetler, kuleler, dağların zirvesindeki Alban Kiliseleri ve ibadet yerleri, kale duvarları, kervansaraylar, İslam devrinden sonra yapılmış saraylar, anıtlar ve diğer tarihi yapıtlardır. Bahsi geçen zenginliklerden 72 tanesi dünya çapında bilinen eserlerdir ve bu eserlerin korunması için "UNESCO", "Azerbaycan Turizm Bakanlığı" çalışmalar yürütmektedir (SilkRoad, 2014).

Azerbaycan'ın bronz çağından kalma kalıntıları, ortaçağ minareleri ve ünlü halıları yabancıların en çok dikkatini çeken turistik değerleridir. Ayrıca flora ve faunası zengin olan ülkede 4000'in üzerinde bitki türü kendini gösteriyor. Ülkede Kafkas coğrafyasının bütün bitki türleri görülmekte ve son 13 milyon yılda dünyadaki iklim değişliklerine rağmen sadece Azerbaycan'da kendisini koruyan Eldar Çamı ve meşhur Demirağaç'ta vardır. (AZAJ, 2015). Önemli olan ise, olan bu çeşitliliğin etkin bir şekilde kullanılarak ülke ekonomisine büyük katkı sağlayabilen bir sektör haline getirilmesidir. Başlıca sorun Azerbaycan turistik tesislerinin modern turizme uygun olmamasıdır. Tesislerin modernleşmesi halinde ülkenin yılda 1 milyon turiste dinlenme imkânı sunabilecek kapasitesi vardır. Öte yandan, buraya gelen turist sayısı her geçen yıl artmaktadır. Tablo - 9'da ülke turizm kuruluşları tarafından resmi olarak karşılanmış turist sayısı ve gelirleri yıllar itibari ile gösterilmiştir.

Tablo - 9: Gelen Turist Sayısı ve Gelirleri (1000)

Yıllar	1995	2001	2005	2010	2011	2012	2013	2014
Turist	452,7	499,3	692,7	1279,8	1561,9	1985,9	2129,5	2159,7
Gelir/AZN	709	2248	6020,9	19065,3	22634,5	27121,5	29600,9	31107

Kaynak: ARDSK, 2015.

Tablo-9'daki verilere baktığımızda turist gelirlerinin hem de bölgelerde konaklayarak hizmetlerden yararlanmış turist sayısının artış gösterdiği görülmektedir. Öte yandan, Azerbaycan'da son altı yıl içerisinde toplam 30.706 odaya sahip 320 yeni otel inşa edilmiştir ve halen 35 yeni turistik tesisi de inşa

halindedir. Ülkeye 2002-2007 yıllarında gelen turist sayılarında ilk dört sırayı Rusya, Gürcistan, İran ve Türkiye almaktadır (Azerbaycan Cumhuriyeti Devlet İstatistik Kurulu [ARDSK], 2015).

Azerbaycan'da turizm sektörünü oluşturan alanlar aşağıdaki alt başlıklar şeklinde toplanabilir.

i. Tatil Turizmi: Özellikle yaz aylarında dinlenmeye uygun bölgeler Zaqatala, Şeki, Guba, Gence, Gazax ve Lenkerandır.

ii. Yayla ve Dağ Turizmi: Azerbaycan'da bahsedilen turizm dalı için uygun bölgeler; Zaqatala ormanlıkları, Şeki Gelersen Görersen Kulesi, Başdaşağıl, Guba ormanlıkları, İsmayıllı, Lahıç, Gebele, Gence, Hacıkent ve Göygöl olarak sıralana bilir.

iii. Kaplıca ve Sağlık Turizmi: Ülkede 200 milyon litre su veren yaklaşık 2000 mineral su kaynağı vardır. Diğer taraftan "Naftalan" adıyla bilinen ve dünyada sadece Azerbaycan'da var olan petrol içerikli balçık suyu sınır sistemi, cilt, kadın hastalıkları vb. birçok hastalığa iyi gelir.

iv. Av Turizmi: Ülkede toplam 97 çeşit memeli hayvan, 346 çeşit kuş ve 95 çeşit balık vardır. Farklı bölgelerin av turizmine uygun olduğu alanlarında av tüfeği kullanmak için izin alınmalıdır. Aynı zamanda her tüfek sahibinin avcılar kuruluna üyeliği şarttır.

Azerbaycan'ın hayvanlar âlemi de zengindir. 12000'den fazla omurgalı ve omurgasız hayvan görülür. Bunlardan geyik, ceylan, Kafkas dağ keçisi, panter, ayı vb. örnek vermek mümkündür. Ülkeye eskiden SSCB vatandaşları olmak üzere avcılık için turist gelmekteydi. Azerbaycan topraklarında 17 tane geçici korumaya alınmış bölge avcılık bariyeri ve 13 korumaya alınmış milli park mevcuttur.

v. Kültürel Turizm: Azerbaycan'ın önemli tarihi ve kültürel mirasları başkent Bakü ve çevresinde toplanmıştır. Ayrıca Şeki şehrinde ve Nahcivan Özerk Cumhuriyet'inde önemli tarihi ve kültürel mekânlar bulunmaktadır. Bu yapıtların çoğu dini mahiyettedir ve korunma altındadır (Aras, ve Süleymanov, 2010: 94-95).

Gobustan Azerbaycan'ın doğusunda Bakü'nün 56 km. güneybatısında yer alan Hazar Denizi sahil kasabasıdır. 4400 hektarlık alanı kaplayan tarihi milli park Gobustan bölgesi Büyüktaş, Küçüktaş, Çıngırdağ, Şongardağ, Şıhkaya dağlarından oluşan 5 dağdan meydana gelmektedir. Başta kaya resimleri olmak üzere kültür ve

sanat eserlerini korumak, tanıtmak ve yaşatmak amacıyla 1967 yılından bu yana açık hava müzesi haline getirilen arazi, ülkwnin en ilginç ve turist çeken yerlerinden biridir. Ayrıca bu bölge UNESCO'nun koruma alanındadır (STRF, 2014). Bununa beraber ülkedeki önemli kültürel turizm alanları Kelbecer'deki İstisu, Bakü'deki Kız Kulesi ve Şirvanşahlar Sarayı örnek gibi berile bilir.

Ülke 1994 yılından beri turizm sektöründe birçok ülkelerle çeşitli anlaşmalar yapmaktadır. Azerbaycan Genclik, Spor ve Turizm Bakanlığı, Uluslararası Turizm Birliğine üye olduğu 2001 tarihinden sonra turizm sektörünün geliştirilmesi amacıyla, uluslararası kuruluşların ve turizm işletmelerinin Azerbaycan'a yatırımda bulunmalarını sağlamak amacıyla bir dizi teşvik programı uygulamıştır. Ülke turizm sektörünün tanıtılması ve yabancı yatırımcı çekmek başlıca amaçlardan olmuştur. Öte yandan sektörde çalışanların mesleki gelişimlerinin gelişimi amacıyla, başta Türkiye olmak üzere bazı ülkelerin turistik bölgelerinde eğitim kursları düzenlenmiştir (Garayev, 2003: 16).

Guba-Haçmaz, Şeki-Zaqatala, Lenkeran-Astara ve Tovuz-Gazah kara yollarını modern standartlara uygunlaştırmak amacıyla, Azerbaycan Turizm Bakanlığı tarafından, uluslararası turizm kuruluşlarına, değeri 50 milyon dolar olan proje sunulmuştur ve turistlere bilgilerin ulaşılması amacı ile "Turizm Bilgi Merkezi" faaliyete geçmiştir (Garayev, 2005: 14). Aynı zamanda 27 ağustos 2002 tarihli ve 1029 numaralı genelge ile "2002-2005 Yılı İçin Turizmin Geliştirilmesine Yönelik Devlet Programı" onaylanmıştır. Kararnameyle söz konusu sektörle devlet lisans vergisi 8 milyon manattan 2 milyon 750 bin manata, yani 4 kat azaltılarak, geçerliliği 2 yıldan 5 yıla çıkarılmıştır (Bilalov, 2005: 72). Sonuçta sektördeki işletmelerin sayı 130'a ulaşmıştır.

Diğer bir program olan 2010-2014 yıllarında turizm sektörünün kalkınmasına dair devlet projesi ile bölgelerde eko-turizmin gelişimi hedeflenmiş ve hazırlanan projeler sektöre ilgi gösteren yabancı yatırımcılara sunulmuştur.

Turizmle ilgili devlet tarafından imzalanan son program ise 2007–2016 yıllarını kapsayan "Azerbaycan Turizminin Kalkınması İle İlgili Devlet Programı" değişik sebeplerden ötürü gecikmiş ve 2008–2017 dönemi için uygulamaya koyulmuştur. Sözü edilen proje çerçevesinde turistleri ülkeye çekmek için 2012

yılında Avrupa Müzik Festivali'ne ve 2015 yılı birinci Avrupa Gençler Olimpiyat Oyunları'na Bakü ev sahipliği yapmıştır. 2017 yılında ise, Bakü'nün "2017 yılı İslam Oyunları'na ev sahipliği yapması için anlaşmalara varılmıştır.

1.3.4.1.4. Bankacılık ve Finans

Azerbaycan'da banka sisteminin yasal prensipleri, "Azerbaycan Cumhuriyetinin Ekonomik Bağımsızlığının Esasları" hakkında 25 Mayıs 1991 yılı tarihli Anayasa'nın "Banka Sistemi ve Para Tedavül" başlıklı 14. maddesi ile atılmış; bağımsız banka sisteminin ve milli döviz birininim hukuki temelleri, Merkez Bankası'nın (AMB) statü ve yetkileri belirlenmiştir. Ülkede bankacılık, finans, yabancı yatırım için önemli derecede bir potansiyel ve uygun yatırım imkânları sunan sektördür. 1992 yılında kurulan ve 1995'te bağımsız bir statü kazanan AMB, ülkenin para politikalarından ve finans sektörünün denetlenmesinden sorumludur. 1994 yılında ülkede 210 banka varken, 20 yıl sonra rakam 42'ye inmiştir. Merkez Bankası, sektörü konsolide etmek için kademeli olarak asgari sermaye düzeyini yükseltmiş ve sektör bu şekilde düşük sermayeli küçük bankalardan arındırılmıştır. 1995 yılının sonunda 4 devlet bankası, Agrobank, Senaye Banka, Emanet Banka ve Beynelhalk Banka aktiflerinin %80'ine, geri ödenmeyen kredilerin %85'ine, mevduatın %75'ine, şubelerin % 65'ine ve banka sektöründe çalışanların %70'ine sahip iken, 2005 yılında ülkede 2 devlet (Azerbaycan Beynelhalk Bankası ve Kapital Banka) bankası vardı (Aras, ve Süleymanov, 2010: 98).

Gelir düzeyi artan ve dolayısıyla yatırıma daha fazla yönelebilen Azerbaycan halkının bankacılık sistemine olan güveninin de arttığı görülmektedir. Ağustos 2007'de faaliyete geçmiş olan "Azerbaycan Mevduat Sigorta Fonu", bu güvenin oluşmasında önemli bir rol oynamıştır. Ocak 2010 itibariyle Azerbaycan bankalarındaki mevduatların toplam değeri 4.654 milyar manata ulaşmıştır. Sektördeki en büyük kuruluş, %50.2 hissesi kamuya ait olan ve toplam varlıkların yarsını elinde bulunduran Azerbaycan Uluslararası Bankası olmuştur. Devletin sahip olduğu diğer büyük banka Kapital Bankası, % 50 hissesini 2007 yılında satmış, ancak bu özelleştirme projesi finans çevrelerinin umduğu gibi sektöre büyük stratejik bir yabancı yatırımcı girmesini sağlamamıştır. Buna rağmen yabancı sermayenin Azerbaycan'ın bankacılık ve finans sektörüne olan ilgisinin arttığını söylemek

mümkündür ve ülkede temsilcilik açan yabancı bankaların başında Commerzbank ve Citibank gelmektedir.

Azerbaycan'ın tek menkul kıymetler borsası olan Bakü Menkul Kıymetler Borsası, 2000 yılında açılmıştır. Ancak, bu borsada işlemler oldukça kısıtlıdır ve büyük ölçüde devlet tahvillerinin alım-satımı yapılmaktadır. Devlet Menkul Kıymetler Komisyonu, Bakü Menkul Kıymetler Borsası'nı denetlemekteyse de, fazla başarılı olamamaktadır (Dış Ekonomik İlişkiler Kuruluğu [DEİK], 2013: 27-28).

AMB 01.01.2000 tarihinde banka sistemini sağlamlaştırma siyaseti yönünde azami sermayeleri 2 milyon dolara ve yeni kurulacak bankalar için 5 milyon olarak belirtmiştir. Kuruluş sermayelerini 2.5 milyon dolara yükseltemeyen bazı ticari bankaların birleşmesi, bazı bankların ise faaliyetine son vermesi sonucunda bank sayısı azalmıştır. 2002 yılında kuruluş sermayesini 2.5 milyon dolara yükseltemeyen 8 bankanın lisansı geri anılmıştır (Aras, ve Süleymanov, 2010: 99).

Azerbaycan'da 2004 yılında yürürlüğe giren "Bankalar Hakkında Yasa "ya göre Merkezi Banka Cumhurbaşkanı karşısında rapor vermekle yükümlü olmuştur. Yasayla AMB devlet faydasından yana bağımsız karar alma hakkını kazanmış ve bankanın kuruluş sermayesi 15 milyar manat olarak belirlenmiştir (İbadov, 2011: 52).

Ülkede Türkiye sermayeli ya da ortaklı bankalar da faaliyet göstermektedirler. Bu bankalar Ziraat Bankası ortaklığı ile kurulan Azer-Türk Bank, Yapı ve Kredi Bankası ve Azerbaycan Sanayi Bankası'dır (TBTM, 2010, 20).

Merkez Bankası faaliyette bulunan 42 bankanın Azerbaycan için fazla olduğunu beyan ederek 2015 yılının sonuna kadar bazı bankaların lisansının geri alınacağını bildirmiştir. Nitekim toplam sermayesi 50 milyon manattan az banka pazarı ya terk edecek ya da bir başka bankaya birleştirilecektir (PBLKAZ, 2014). Bu bağlamda, 2015 yılı itibarı ile "Royal Bank", "Tecnuque Bank" faaliyetini durdurmuştur.

Sermayesi ile ilgili öne sürülen yükümlülükleri yerine getirmeyen ve bundan dolayı Kapanma ihtimali olan bankalar "Günay Bank", "Amrahbank", "Bank Avrasya", "NBC Bank"dır. 2016 yılının ocak ayında ise "Atrabank", "Kafkas

Gelişim Bankası" ve "NCB Banka"sı AMB'nın kararıyla kapanmıştır (VLYTAZ, 2016).

1.3.4.1.5. İnşaat

Azerbaycan'da inşaat sektörünün gelişmeye 1997 yılında devlet tekelinin sona erdirilmesiyle olmuş ve bu tarihten itibaren yatırımlar hızla artmıştır. Bahsedilen sektöründeki faaliyetler esasen petrol ve doğalgaz sanayisinde gelişmelerle bağlantılı olup, enerji altyapısı ve boru hattı projeleri temel faaliyet alanını oluşturmaktadır. Örneğin, 1997-1998 döneminde, Bakü-Supsa hattı yapılırken inşaat sektörü, GSYH'nin %12'sine karşılık gelmiş, daha sonra petrol yatırımlarında bir duraklama olunca, GSYH'deki payı da 2001 yılında %5.8'e inmiştir. 2002-2005 döneminde Azerbaycan'dan batıya doğru giden hatlar yapılırken sektörün GSYH'deki payı %8.7-%12.5 arasında değişmiş, ilerleyen yıllarda ise inşaatların tamamlanmasıyla bu oran düşmeğe başlamıştır.

2009 itibariyle inşaat sektörünün Azerbaycan GSYH'si içerisindeki payı %7.4'tür. Aynı yıl Azerbaycan'da inşaat projelerine 5.2 milyar manatlık yatırım yapılmış; bu yatırımların %60.3'ü devlet, %39.7'si özel sektör tarafından finanse edilmiştir. Projeleri yüklenen firmalara bakıldığında %74.7'lük kısmın özel sektör, geri kalan %25.3'ün ise kamuya ait inşaat firmaları tarafından gerçekleştirildiği görülmektedir (Aksüyek, 2012: 66).

Türk müteahhitlik firmaları Azerbaycan'da 2015 yılında 5,6 milyar ABD doları değerinde 285 adet, 2010 yılında 738 milyon ABD doları değerinde 38 ve 2011 yılında ise 952 milyon ABD doları hacminde 44 proje üstlenmişteler (DEİK, 2012: 23).

Tablo - 10: İnşaat Sektörünün GSYİH İçindeki Payı (%)

Yıllar	1995	2000	2005	2007	2010	2014
İnşaat	3.7	6.5	9.4	6.7	7.5	8.3

Kaynak: ARDSK, 2015.

2011 yılı verilerince Azerbaycan'da faaliyet göstermekte olan Türk firmaları içinde yaklaşık %20.1 ile inşaat firmaları en önemli paya olmuştur. Ülke gündemini meşgul eden petrol boru hatları, konut yenileme ve konut inşası, savaştan zarar gören ve Azerbaycan'ın 1/5'ine karşılık gelen yörelerin yeniden inşası, altyapının ve sanayi

tesislerinin yenilenmesi, eğlence, konaklama tesislerinin inşası gibi projeler Türk firmalarının pazara girmelerine neden olmuştur.

Boru hatları inşası, ülke sanayisi için modern tesislerin kurulması ve özellikle turizm eğlence sektörü için oteller, restoranlar ve çeşitli tesislerin inşası sektörde önemli yatırım fırsatlarıdır (Yagubov, 2006: 122). Ülkede sektörün faaliyetinin genişlemesinin bir diğer nedeni de "2009-2013 Devlet Kalkınma Programı" çerçevesinde enerji dağıtım hatları, su ve kanalizasyon şebekelerinin yenilenmesi ile turizme yönelik yapılan yatırımlar olmuştur.

İnşaat alanında çalışan sayısı ve ortalama ücretlerde de yıldan yıla artış gözlemlenmektedir. Bu verilerle ilgili rakamlar Tablo - 11'de yer almaktadır.

Tablo - 11: İnşaat Sektöründe Çalışan Sayısı ve Ortalama Ücretler (AZN)

Yıllar	1995	2000	2005	2010	2011	2012	2013	2014
İşçi	130.40	62.100	58.200	68.300	78.500	95.700	101.20	101.100
Maaş	18.2	83.3	237	505	519	587	625	627

Kaynak: ARDSK, 2015.

Tablo - 11'den görüldüğü üzere 2005 yılından sonra ülkenin inşaat sektöründeki çalışan sayısında azalma olmuş ve bu azalma 2010 yıllarına gelindiğinde durmuş, hatta yükselmeye başlamıştır. 2010 yılından sonra ortaya çıkan artışın nedeni son yıllarda ülkenin turizme önem vermesinden dolayı yeni alanların inşa edilmeye başlanmasıdır.

Söz konusu sektördeki yeniden canlanmaya neden olacak diğer amil ise, 21.01.2014 tarihli Karar ile yürürlüğe giren "2014-2016 Yıllarında Bakü Şehri ve Onun Kasabalarının Sosyo-Ekonomik Kalkınmasına Dair Devlet Programı'dır." Bu program sonucunda aşağıdaki amaçlara ulaşılması öngörülmektedir.

i. Su, kanalizasyon, yol ve ulaştırma alt yapısının, elektrik enerjisi, gaz ve ısınma sistemlerinin iyileştirilmesi,

ii. Sosyal-kültürel altyapı tesislerinin (eğitim, sağlık, kültür, spor, turizm vb.) uluslararası standartlara uygunlaştırılması,

iii. Girişimciliğin gelişmesi yönünde yeni iş yerlerinin açılması ile ilgili politikaların devam ettirilmesi.

2014-2016 Devlet Programı kapsamında yapılması öngörülen işlerin devlet bütçesi, Azerbaycan Girişimciliğe Destek Milli Fonu, Azerbaycan Yatırım Şirketi ASC ve diğer kaynaklar tarafından finanse edilmesi öngörülmektedir (TBTM, 2014: 9).

1.3.4.1.6. Telekomünikasyon

Azerbaycan'ın telekomünikasyon altyapısı yeterince gelişmemiş olsa da bu alanda büyük yatırımlar yapılmaktadır. Sadece 2005 yılında yapılan yatırımın toplam miktarı 500 milyon ABD dolardır. Diğer yandan mevzuattan kaynaklanan bazı sıkıntılar sektörün istenen hızda gelişmesini engellemekte engellemektedir. Devlete ait telekomünikasyon şirketi Aztelekom İstehsalat Birliği sabit hatlarda ve telekomünikasyonun birçok alanında tekel konumundadır. Devlet 2011 yılında adı geçen kuruluşun özelleştirilmesi kararını almıştır (Somuncuoğlu, 2012: 11).

Kablosuz iletişim Azerbaycan'daki telekomünikasyon sektörünün en aktif alanıdır. Kablosuz iletişim alanında 1994 yılından itibaren, ilk ağ kurulduktan sonra yabancı yatırım çekile bilmiştir.

1994 yılında ülkede toplam 2 bin cep telefonu kullanıldığı halde, 2005 yılının başlarında istatistik veriye göre bu rakam 1.5 milyonu aşmıştır. Böylece, ülke vatandaşlarının yaklaşık %18'i cep iletişimi hizmetlerinden yararlanmaktaydı. Bu rakam 2006 yılının sonunda 2 milyon ve 2010 yılında 3 milyon olmuş ve sözü edilen sektörün yatırım potansiyelinin arttırmıştır (Aras, ve Süleymanov, 2010: 121).

Azerbaycan'da Hücresel İletişim İçin Küresel Sistem'in (GSM) 2000 yılında 420 bin olan abone sayısı (100 kişiye 5.2 hat), Aralık 2007 tarihi için 4.3 milyon olmuş ve her 100 kişiye düşen cep telefonu sayısı 50 aboneye, 2010 yılında ise her 100 kişiye düşen cep telefonu sayısı 88 aboneye ulaşmıştır (Somuncuoğlu, 2012: 11).

Azerbaycan hücresel iletişim hizmetleri pazarı Türk sermayeli Azercell, İsrail ortaklığında kurulan Bakcell, yerli sermayeli NAR faaliyet göstermektedir. Şirketler, başta "Azerbaycan Ulaştırma Bakanlığı" ile ortak olarak kurulmuş; fakat önce Bakcell (Aralık 2003), daha sonra ise Azercell (Şubat 2008) tamamen özelleştirilmiştir. 2016 yılının başlarında hücresel iletişim pazarına yeni bir operatör olan SAZZ'ın girmesi bekleniyor. Adı geçen operatör 2008 yılından beri Azerbaycan'da 4 G Mobile Wi-MAX teknolojisi temelinde internet hizmeti

sunmaktadır. Delta Telekom şirketinin de Azerbaycan'da hücresel iletişim hizmeti sunmaya hazırlandığı belirtiliyor. Öte yandan, diğer operatörler ülkedeki baz internetin tümü ile Delta Telekom'un tekelinde olduğu için bu durumun haksız rekabete yol açacağını savunmaktadır. Yıllar boyunca bu sektördeki toplam yatırım hacmi yaklaşık 500 milyon ABD doları teşkil etmiştir ve bunun %70'i yabancı yatırımcılar tarafından olmuştur. Sonuçta farklı alanlarda faaliyet gösteren yeni, ortaklık kuruluşlarının yaratıldığı görülmektedir. Örneğin, Azerbaycan'ın IT sektöründe faaliyet gösteren ULTRA işletmesi 2013 yılında VMWare işletmesi ile işbirliği statüsünü yenilemiş ve VMWare Professional Partner adını almıştır. Öte yandan, Azerbaycan'ın ilk suni uydusu 2013 yılı şubat ayında yörüngeye bırakılmıştır. Bununla da Azerbaycan telekomünikasyon sektörüne yararlar sağlayacak ve potansiyeller sunacak "kosmik kulüb"ün üyesi olmuştur. Ülkenin uydusunun kapsama alanına Avrupa, Asya ve Kuzey Afrika'nın bir kısmı dâhildir. Uydunun kullanımı, diplomatik ilişkilerde doğrudan ve itibarlı iletişimin kurulması, enformasyon güvenliğinin güçlendirilmesi, hızlı uydu internet hizmetlerinin sağlanması, kozmik alanda uzman yetiştirilmesi ve beşeri sermayenin gelişimi için yeni imkânların sağlayacaktır (XBRAZ, 2015).

1.3.4.1.7. Ulaşım

Azerbaycan'ın bölgedeki diğer ülkelere kıyasla gelişmiş sayılabilecek ulaştırma altyapısı olmasına rağmen, Orta Asya ile Avrupa arasında taşımacılık köprüsü olmayı hedefleyen ülkede mevcut altyapının modernize edilmesine ihtiyaç duyulmaktadır. Bu doğrultuda devlet, özel sektör, uluslararası kuruluşlar ve yabancı yatırımcılar arasındaki işbirliğiyle yeni projeler gerçekleştirilmektedir.

i. Deniz ulaşımı: Azerbaycan, deniz ulaşımı yönünden bölgede geçiş ülke olmakla beraber potansiyele sahiptir. Deniz taşımacılığı, Ermenistan'a uygulanan yaptırım nedeni ile demir yolunun kapatılması üzerine önem kazanmıştır

Hazar denizi Bakü'de yüz kilometrelerce uzanmasına karşın, sadece biri büyük olmakla, toplam 15 limana sahiptir. Ülkenin en büyük limanı, Bakü Uluslararası Deniz Ticaret Limanı'dır. Bahsedilen limanla İran, Türkmenistan, Dağıstan, Kazakistan ve Rusya ile ilişkiler kurulmaktadır. Bakü limanının derin olmasından dolayı donmaması ise, onun avantajıdır (Velili, 1993: 184). Deniz yolcu ve yük taşımacılığı ile ilgili veriler Tablo-12'de yer almıştır.

Tablo - 12: Deniz Yolcu ve Yük Taşımacılığı (1000).

Yıllar	2000	2005	2010	2011	2012	2013	2014
Yolcu/b	12	17	12	17.3	17.1	13.7	14.7
Yük/t	8779	13680	11714.3	124500	12371.1	11509.7	9934.1

Kaynak: ARDSK, 2015.

Deniz ile yük taşımacılığının gelişimi, 1960 yılında 9.163, 1970 yılında 13.138, 1980 yılında 11.354, 1990 yılında 3.870 ve 1997 yılında 5.008 milyon ton olmuştur. Yukarıdaki verilere baktığımızda ise, bağımsızlık yıllarından sonra 2012 yılına kadar yük taşıma hacminin sürekli arttığı görülmektedir. (Aras, 2003: 101). 2012 yılından sonra, hem yolcu taşımacılığında hem de yük taşımacılığında azalmalar olmuştur. (ARDSK,2015).

ii. Karayolu ulaşımı: 24.900 km. karayolları ağı oldukça bakımsız ve yetersiz durumdadır; büyük kısmını toprak yolları kaplamaktadır. Yolcu seyahati %80-% 85'i otobüsler aracılığıyla gerçeklemektedir (Aras, 2003: 101). Ulaşımda otomobil sayısı ise, sürekli artmaktadır. 2004 yılında 37.600, 2015 yılında 24.915 adet taşımacılık aracı ithal edilmiştir. Bu rakam 47 bin 984 adet olan 2014 yılı göstericisinden yaklaşık %50 daha azdır. Bahsedilen durum 2013 yılında 5 yıldan eski araçların ithaline devlet kararı ile yasak koyulması ile açıklana bilir (TRND, 2015).

Azerbaycan için açık denizlere ulaşımda 3 kara yolu vardır. Bunlar; Gürcistan üzerinden Karadeniz'e, Rusya üzerinden Karadeniz'e ve İran üzerinden Basra Körfezi'ne çıkan yollardır.

Ülkenin ipek yolunun kavşağındaki uygun jeopolitik konumu bir dizi yol projelerinin uygulanmasını zorunlu kılmaktadır. Azerbaycan-Gürcistan arasında dünya standartlarında inşa edilmiş TRACECA bahsedilen projelerdendir. Projenin ELET-Qazmemmed bölümü tamamlanmış, aynı zamanda diğer yönde yol inşaatı hızla devam etmektedir. Ülkede gerçekleştirilen yol projelerine 200 milyon ABD dolarına kadar harcama yapılmıştır. Bu yolların inşaat ve onarımı amacı ile Avrupa Yeniden İmar ve Kalkınma Bankası (EBRD) ve Dünya Bankası, Asya Kalkınma Bankası ve İslam Kalkınma Bankası mali yardım sağlamıştır (Aras, 2003: 103).

2004-2008 yıllar döneminde 1.225 kilometre uzunluğunda şehirlerarası yolda, 1.807 kilometre uzunluğunda ise şehir içi yolları yenileme faaliyetleri

gerçekleştirilmiştir. Bu çerçevede önemli projeler üzerinde faaliyetler devam etmektedir.

a. Bakı-ELET-Kazak-Gürcistan sınırdan uzunluğu 508 km olan yolun Bakü-ELET (47 km) bölümünde onarma faaliyetlerine başlanmış ve 2005 yılının sonuna kadar tamamlanmıştır,

b. Uzunluğu 85 km, proje hacmi 41 milyon dolar olan ve Avrupa Yeniden İmar ve Kalkınma Bankası'nın (EBRD) finanse ettiği Gazmemmed-Kürdemir yolunun inşası 2006 yılının sonunda tamamlanmıştır,

c. Kürdemir-Ucar-Gümüşhane-Gence boyunca uzunluğu 188 km olan proje, 102 milyon dolar harcamayla 2008 yılının sonunda tamamlanmıştır,

d. Gence-Kazak-Gürcistan sınırına kadar uzunluğu 132 km, proje değeri 60 milyon dolar olan yolun yeniden imar işleri 2009 yılında bitirilmiştir,

f. Bakü-Guba-Rusya sınırına kadar uzunluğu 208 km, proje değeri 280 milyon dolar olan birinci dereceli yolun inşası 2009 yılında tamamlanmıştır,

g. Uzunluğu 21 km, proje değeri 30 milyon dolar olan Bakü dairesel yolu 2010 yılı sonlarında tamamlanmıştır.

iii. Hava yolu: 1924 yılında Bakü-Tiflis havayolu seferleri ile Azerbaycan'da havayolu ulaşımına başlanılmıştır (Eminov, 2000: 142).

Ülkede 27 havaalanından sadece 5'i normal yolcu uçakları alımına uygundur. Bakü, Nahcivan, Lenkara, Gabala ve Gence havaalanı uluslararası standartlarda yeniden kurulmuş ve Azerbaycan Kafkasya bölgesinde uluslararası kapasitede üç havaalanına sahip tek ülke olmuştur.

Eskimiş durumdaki uçak parkına, 2005 yılında 12 yeni uçak dâhil edilmiştir. 2005-2006 yıllarında alınmış yeni uçaklarla Azal devlet kuruluşunun uçaklarının hem sayı, hem de kalitesi artmıştır. Ulusal havayolları AZAL, 20 noktaya doğrudan uçmakta, ülke içerisinde ise sadece üç bölgeye uçuş yapmaktadır. Azerbaycan'dan 60'a kadar ülkeye düzenli olarak uçak seferleri mevcuttur.

Havayolu ulaşımı, ülkenin bağımsızlığını elde etmesinden sonra uluslararası siyasi ve ekonomik işbirliğinin artmasına paralel olarak gelişme gösterilmiştir. 2002 yılından hava yolu ile yolcu taşımasında artış görülürken, yük taşmalarında dalgalanma yaşanmıştır. 2004 yılında yük taşımalarında %43 civarında önemli bir

artış görülmüştür. 2011 yılında ise bu gösterici rakamsal olarak 1.394, 2014 yılında ise 1788 bin yolcu olmuştur (Aras, ve Süleymanov, 2010: 115-116). Hava yolu taşımacılık ile ilgili daha kapsamlı istatistik veriler Tablo - 13'te yer almaktadır.

Tablo - 13: Hava Yolu Yolcu ve Yük Taşımacılığı (1000)

Yıllar	2000	2005	2010	2011	2012	2013	2014
Yolcu/br	701	1211	1017	1400	1599	1664	1788
Yük/ton	37	74	40	51	82	126	125

Kaynak: ARDSK, 2015.

Tablo-13'deki rakamlara göre Azerbaycan hava yolları yolcu taşımacılığının sürekli gelişme yaşadığını, yük taşımacılığının ise, bir az istikrarsız olduğu görülmektedir. Dikkat çeken durum 2012 yılında yük taşınmasında %50 görülmüştür ki, bu yılda deniz yük taşımacılığında düşüşün yaşandığını hatırlatmakta yarar vardır.

iv. Demir yolu: Azerbaycan'da ekonomik ve altyapı potansiyelinin önemli bir bölümünü söz konusu ulaşım oluşturmaktadır. Yüklerin yaklaşık %70'i, yolcuların yaklaşık %30'u, demir yolu ile gerçekleştirilmektedir. Uzunluğu 2120 km olan demir yolu ile daha çok petrol, petrol ürünleri, metal, makine ekipmanları, gıda ve odun ürünleri taşınmaktadır (Aras, 2003: 104). Bahsedilen ulaşım şeklinde taşınan yolcu ve yük sayısı ile ilgili istatistik veriler Tablo - 14'de yer almıştır.

Tablo - 14: Demir Yolu ile Taşınan Yolcu ve Yük Sayısı (1000)

Yıllar	2000	2005	2010	2011	2012	2013	2014
Yolcu/br	4250	5492	4803	3451	2668	2508	2517
Yük/ton	15876	26522	22349	22303	23116	23127	21795

Kaynak: ARDSK, 2015.

Azerbaycan demir yolu ile yolcu taşımacılığında son 10 yılda sürekli azalış dikkat çekerken ve bu durumu hava yolculuğunun artık eskisi kadar zor olmaması, kara yollarının yeniden yapılması ile açıklamak doğru olacaktır. Yük taşımacılığında ise son 10 yıllık dönemde istikrarlılık gözükmektedir ve bu demir yolu ile taşınan bazı yüklerin diğer ulaşım araçları ile taşına bilmemesinden kaynaklanmaktadır.

Bakü'de kent içi ulaşımda metronun önemli yeri vardır. 1967 yılında faaliyete geçen metro hatlarının toplam uzunluğu 34.6 km'dir ve 23 çalışan istasyondan oluşmaktadır. Amacı Bakü metrosunun geliştirilmesi, yolcuların metro ulaşımında taşınma kalitesinin yükseltilmesi, yeni metro hatlarının ve santrallerinin inşası, metro

altyapısının güçlendirilmesi olan Bakü Metrosu AŞ'nin çalışanlarının sayısı 6.500 kişidir. Söz konusu çalışanın 1500'den fazlası metro inşaatı alanında görevlendirilmektedir (MTR, 2015).

1.3.4.2. Sanayi Sektörü

Ekonomide 1991-2012 yılları aralığında imalat sanayi sektörünün toplam sanayi üretime katkısı önemli oranda düşüş göstermiştir ve bu durum petrol, doğalgaz sektöründeki büyüme eğilimi ile açıklana bilir. Sözü edilen alanın toplam üretim içindeki payı 1995'de %60, 2001-2002 yıllarında %40 civarında iken, 2012 yılında bu oran %17'ye düşmüştür. Aynı zamanda ülke ekonomisinin ağırlıklı olarak odaklandığı petrol sektörü imalat sanayi sektörü içinde de önemli bir yer sahiptir.

Azerbaycan'daki Metalürji sektörünü dünya metal fiyatlarının olumlu gidişatı ve metal, çelik tesislerinin yeniden faaliyete geçmesi sayesinde önemi kazanmıştır. Buna bağlı olarak klima üniteleri, buzdolabı ve televizyon gibi ürünlerin üretiminde artış meydana gelmiştir. Ancak henüz yeterince uzmanlaşmamış yerli ürünler başta Türkiye olmak üzere, yabancı ülkelerden ithal edilen daha iyi kalitede uygun fiyatlı malların rekabeti ile karşı karşıyadır.

2014 yılı itibari ile petrol dışı sektörün GSYH içindeki payı %2.2 oranında artarken, petrol ve ilgili sektörlerin payında %3.4'lük azalma yaşanmıştır. Sözü edilen yılda GSYH 69 milyar ABD doları olarak gerçekleşmiştir ki, bunun da 38 milyar doları sanayi sektörü tarafından üretilmiştir. Öte yandan, 2014 yılındaki sanayi üretiminin %93'ü emtia olarak gerçekleşmiştir. Bu üretim hacminde özel sektörün payı %80 olmuştur. Aynı zamanda toplam üretimin %8'i hizmet sanayisine ait olmuştur (AMB, 2015).

1.3.4.2.1. Metalürji

Azerbaycan'da özel sektörde en büyük metalürji fabrikaları Bakü Steel Company ve Bakü Çelik Döküm A.O'dır. Baku Steel Company'nin 2007 yılında üretim kapasitesi 386.456 ton, Bakü Çelik Döküm'ün ise 70.770 ton olmuştur. Bu işletmeler dışındaki kuruluşlar genellikle polat ve demir kırıntılarından yararlanarak ve az sayıda metalürji ürünleri üretmektedirler. Bunlardan; Global Construktion komanditer, Atahan Demir Sanayi komanditer kuruluşunun her birinde 1000-2000 tona yakın üretim gerçekleştirilmekte ve 40-80 kişi çalışmaktadır. Bakü'de (Özgür

NM) ve bölgelerde yıllık üretim kapasitesi 10-100 ton olan işletmeler de faaliyet göstermektedir. Üretilen ürünler temelde iç talebi öder, bir kısmı ise yakın komşu ülkelere (İran, Türkiye vb.) ihraç edilmektedir. Hammadde esasen iç kaynaklardan karşılanmaktadır (AZAJ, 2015). Azerbaycan'da faaliyette bulunan diğer metalürji kuruluşları ise aşağıdakilerdir.

i. Azerboru A.O, II dünya savaşından sonra yapılmaya başlanmış ve 1952 yılında Azerbaycan'da ilk çelik boru üretilmiştir. Fabrikada 1960'yıllarından sonra 2 adet boru yayma agregatı, 2 adet pestahyayma agregatı, 6 adet polat dökme sobası inşa edilmiştir.

ii. Azerbaycan'da alüminyum üretimi ile Azeralüminium A.O'nın, Gence Kil-Toprak Üretim Alanı, Sumgayıt Alüminyum, Taşkesen Zeylik Alunit ve küçük miktarlarda özel işletmeler uğraşıyor.

iii. Taşkesen Filizsaflaştırma A.O 1954 yılından faaliyet göstermektedir. Üretilen cevher önceleri Gürcistan'ın Rustavi şehrindeki metalürji fabrikasında imal edilmekteydi. 2006 yılından Taşkesen Filizsaflaştırma A.O 25 yıllık anlaşmaya göre İngiltere sermayeli DET.AL.Limited firmasının yönetimine verilmiştir.

iv. Azeralüminium A.O'nın, Sumgayıt Alüminyum üretim alanı SSCB renkli metalürji endüstrisinin ilk ve en büyük işletmesi olmuştur. Yapımına 1949 yılında başlanmış, 1955 yılında ilk demir dışı metal külçe ve ilk alüminyum üretilmiştir. Şu anda işletmede 4 atölye faaliyet göstermektedir (AZAJ, 2015).

1.3.4.2.2. Enerji

Yüz yıldan fazla tarihi olan Azerbaycan elektrik enerji sektörünün yıldızlı gelişme dönemi 1970 yılından başlamıştır. Ülkede 1970-1980'yıllarında enerji donanımı adına bir dizi acil tedbirler uygulanmış ve projeler gerçekleştirilmiştir. Bahsedilen yıllar döneminde yapılan çalışmalarla Nahcivan Özerk Cumhuriyetinde elektrik enerjisi teçhizatı Aras nehri üzerinde gücü 22 MW olan "Araz" su elektrik santralinin inşa edilmesiyle sağlanmıştır. Gelişmekte olan Sumgayıt'ın artan ısı ve elektrik ihtiyaçlarını karşılamak için 2. Sumgayıt Enerji Merkezinde dördüncü türbin jeneratörü çalışmaya başlatılmıştır ve santralin gücü 220 MW'ya ulaştırılmıştır. Karabağ bölgesinde tarımın geliştirilmesi, verimli toprakların sulanması için su deposunun oluşturulması, bölgenin elektrik enerji ihtiyacının iyileştirilmesi, enerjinin

taşınmasında kayıpların azaltılması amacıyla Terter nehri üzerinde 1976-1977 yıllarında Serseng Su Deposu ve gücü 50 MW olan aynı adlı su elektrik santrali kurulmuştur (Hacızade, 2000: 257).

1980 yıllarda gücü 380 MW olan Şemkir SES ve Güney Kafkasya'nın en büyük ısı elektrik santrali olarak bilinen, gücü 2400 MW olan 8 enerji bloğundan oluşan, zorlu koşullarda da çalışa bilen Azerbaycan IES kullanılmağa başlanmıştır.

1980 yıllarından itibaren Azerbaycan kendini elektrik enerjisi ile tam donatmakta ve hatta üretimin bir kısmını komşu cumhuriyetlere ihraç edilmekteydi. 1968-1971 yıllarında 330 kV'lık Ali Bayramlı (günümüzde Şirvan) DRES, Ağdam-Gence-Ağstafa, Yaşma-Derbent yüksek gerilimli hatları ayrıca, 330/110/20 kV'lık Yaşma, Gence ve Ağstafa kavşak yarım santralleri inşa edilip, işletmeye verilmiştir (Максимов, vd., 2000: 561).

SSCB'nin çöküşü elektrik enerjisi sistemine de etkisiz kalmamıştır. 1995 yılına geldiğimizde Azerbaycan'da 17 milyar kilovat saate yakın elektrik enerjisi üretilmiştir. Bu 1990 yılı 24 milyar kilovat saat olan üretimden daha az ve o dönemdeki tüketimin % 97'sini teşkil etmiştir. İhtiyacın diğer bölümü ise, enerji ithalatı hesabına ödenmiştir. Üretimin tam olarak karşılanamamasının başlıca nedeni SSCB dağılması ve Ermenistan'la savaş sonrası bazı enerji kaynaklarının kullanılamaz duruma gelmesidir. Sonuçta dünyanın güçlü ekonomilere sahip devletleri ile karşılıklı ilişkiler kurulmasına yönelik strateji, ülkede elektrik enerji sistemine de yabancı yatırımlar dâhil edilmesine olanak sağlamıştır. Bu durum Azerbaycan'ın enerji sisteminde etkinliğin artırılmasında, söz konusu alanın yeniden yapılandırılmasında bilinçli olarak kullanılmıştır.

Yapımı 1984 yılından yarım kalmış Şemkir SES'in devamı olan Yenikent Su Elektrik Santrali'nin inşasının tamamlanması ile enerji sisteminde yeni gelişme dönemi başlamıştır. Avrupa İmar ve Kalkınma Bankası bahsedilen santralin inşası amacıyla 53.24 milyon ABD doları tutarında kredi ayırmış, 2000 yılında santralde elektrik enerjisi hasılatına başlanılmıştır. Öte yandan, bağımsızlık sonrası Astara, Şeki, Haçmaz ilçelerinde modül tipi elektrik santralleri, Nahcivan Özerk Cumhuriyetinde 3 elektrik santrali, Sumgayıt şehrinde yeni termik santral inşa edilerek kullanıma açılmıştır (AZAJ, 2015).

2001 yılı 1 Ocak tarihinde elektrik donanımının iyileştirilmesi yolunda karar kabul edilmiştir. Söz konusu karar sonucu sonucunda Azerbaycan'ın bir bölümünün ve Bakü'nün elektrik enerjisi ile temin edilesi yolunda Türkiye sermayeli kuruluş olan Barmek Holding'le anlaşmaya varılmıştır. Ancak 2007 yılında Barmek Holding Azerbaycan enerji piyasasını kendi isteği ile terk etmiş ve yeniden enerji paylaşımı devlet kuruluşu olan Azer Enerji'ye geri verilmiştir.

2004-2008 yıllarında bölgelerde ısıtma sisteminin yeniden yapılması ilgili 75 yeni kazan dairesi tamir edilmiştir. Doğalgaza olan ihtiyacı karşılamak için Sabuncu, Binegedi, Surahanı, Sebail, Karadağ, Nizami, Hatai, Hazar ilçelerindeki kasabalarda hatlar inşa edilmiş ve onarılmıştır. Programın uygulandığı dönemde bölgelerde 1600 kilometrelik yeni hatlar da yapılarak ülke çapında doğalgaz temin oranı %85'e yükseltilmiştir. Öte yandan 2011 yılında 1536.8 km boru hattı onarılmış, 5040 hat yeniden yapılmıştır. Tamir edilmiş hattın %46'sı ve söz konusu yılda doğalgazla yeni donatılmış 89.721 abone sayısının %75'i bölgeleri kapsamıştır. Bahsedilen yılda 5040 km yeni boru hattı yapılmıştır. Sonuçta "smart kart sayaç"la donatılmış ev sayısı toplam 209.198 olmuştur. Bahsedilen rakamın %21'i Bakü dışı bölgelerde gerçekleştirilmiş. Azerbaycan enerji sektöründe kararlaştırdığı bazı artışlara ulaşmak için, 2011 yılında 1 milyar manat harcama yapmış ve elektrik üretiminin %4.5 artırılması planlanmıştır (SOCAR, 2012: 28). Sonuçta 2015 yılında elektrik enerjisi 2008 yılı ile karşılaştırıldığında 1,7 kez artarak 38 milyar KWT, enerji sisteminin gücü ise 6,5 bin MW'a ulaşmıştır.

1.3.4.2.3. Makine Yapım

Azerbaycan'da makina kompleksi birbiri ile karşılıklı ilişkide olan enerji, elektrik, radyoelektronik, cihaz yapımı vb. makine alanlarını kapsar. Sanayi alanları arasında makina yapım, üretilen ürünün değerine, elemanlarının sayısına göre ilk sıradadır.

Ülkede makina imalatının petrol makine yapım alanı uzmanlaşmış ve üretilen ürünün %25'ni vermektedir. Petrol makine yapımda en büyük müesseselerden biri Başneftkimmaş Birliği'dir. Bu işletme ürünlerini 40 ülkeye ihraç etmektedir. Sahil kasabasında bulunan Bakü Derin Deniz Özülleri Fabrikası'da hazırlanan sabit platformlar ise Hazar'ın 200-300 metreye kadar derinliğinde kuyu kazmayı

sağlamaktadır. Azerbaycan'ın petrol makine yapımına ait diğer büyük işletmeleri, Setterhan Makina Fabrikası, Keşle Makina Fabrikası, Binegedi Kil ve Poladtökme Fabrikalarıdır (Bagirov, 2008: 52).

Bağımsızlık yıllarından sonra, Azerbaycan'da petrol makine yapımından başka elektronik, cihaz yapımı, radyoelektronik gibi daha yeni alanlar da gelişmiştir. Ülkedeki en büyük elektronik makine yapım tesisleri Bakü klimalar, buzdolapları, akü, lamba, transformatörler hazırlayan fabrikalar, Şamahı'daki Star televizyon, Mingeçevir'de kablo fabrikası, Salyan'da su ısıtıcıları (kalonka) fabrikası, radyoelektronik fabrikalarına ise Bakü'de EHM fabrikası, Bakü Radio, Nord, Ozon, vb. fabrikalar aittir.

Ulaştırma makine yapıma otomobil ve gemi fabrikaları aittir. Bakü'deki Gemi Fabrikası'nda, küçük gemiler, Bakü Otomobil Fabrikası'nda yük ve yolcu taşıma araçları monte edilmektedir. Gence Otomobil Fabrikası'nda Oka otomobilleri ve Beyaz Rusya traktörleri, Şamahı'daki Otomobil Fabrikası'nda ise Azsamand ve Aziz binek otomobilleri üretilmektedir. Azerbaycan makine yapımının son başarısı 2010 yılında kurulan Nahcivan Otomobil Fabrikası'dır. Bahsedilen kuruluşta Lifan markalı binek otomobilleri üretilmektedir. Azerbaycan'da askeri sanayi makina üretimine, Savunma Sanayii Bakanlığı'nın tesisleri dahildir ve ürettikleri ürünler İklim Bilimsel-Üretim Müessesesi, Avia-Agrega Fabrikası, Senayecihaz Bilimsel-Üretim Müessesesi, Dalga Bilimsel-Üretim Müessesesi ve Alev Fabrikası dahildir. Bu tesislerde havacılık ve gemiler için ekipman üreten atölyeler yer almaktadır (AZAJ, 2015). Söz konusu alanda Savunma Sanayii Bakanlığı'nın en büyük başarısı tasarımcısı Telemekanika kuruluşu olan savaş amaçlı İstiklal silahının üretimidir. 2008 yılından üretilen silah -50, + 50 derece hava koşullarında kullanılmaya uygundur. Ağır keskin nişancı tüfeği olan bu silah yalnızca Azerbaycan ordusu için üretilmektedir. Makine yapım fabrikaları arasında en büyük üretim kapasitesi sözü edilen kuruluşa aittir. Bu kuruluş sadece 2010 yılında savunma amaçlı 350 mamul üretmiştir (DYRL, 2015).

1.3.4.2.4. Tarım Dayalı Sanayi

i. Gıda sanayisi: Tarımda yetiştirilen ürünlerin çeşidi fazla olduğuna göre gıda endüstrisinin içeriği de karmaşıktır. Bu sanayi dalı Azerbaycan'da üretilen ürünlerin miktarına göre uygun sektörde ilk sıradadır. Söz konusu alan ülkenin üretimde

uzmanlaşmış alanıdır ve şarap, konserve, tütün, maden suları üretimin gerçekleştirilmektedir.

2008 yılında Azerbaycan'da 4865 bin litre votka, 570 bin litre konyak, 605 bin litre üzüm şarabı, 154 bin litre şampanya şarabı, 3.1700 bin litre bira üretilmiştir. Ülkede 44 alkollü içecek, 35 bira üreten işletme faaliyet göstermektedir.

Konserve sanayisi işletmelerinde meyve-sebze, aynı zamanda meyve ve balık ürünleri önemli yer almaktadır. Hammadde tedarikine yakın olan meyve-sebze konserve kurumları Haçmaz ekonomik bölgesinde daha fazladır. Bu alan üzere Guba-Haçmaz konserve birliği, Guba, Gusar ve Hudat şehirlerinde konserve fabrikaları faaliyet göstermektedir. Nahcivan ekonomik bölgesinde Ordubad, Şeki-Zaqatala ekonomik bölgesinde Şeki, Gebele, Balaken, Gah, Nic, Aran ekonomik bölgesinde Ucar, Göyçay, Sabirabad, Lenkeran-Astara ekonomik bölgesinde Lenkeran va Masallı temel konserve endüstrisi merkezleridir. Diğer taraftan Hazar Denizi ve Kura nehrinin balık kaynaklarının kullanılması üzerine Aran ekonomik bölgesinde Banka Balık Kuruluşu, Mingeçevir, Ağrı ve Hıllı Balık fabrikaları vardır. Lenkeran-Astara ekonomik ilçesindeki Lenkeran Balık, Nerimanabad Balık, Guba-Haçmaz ekonomik bölgesinde bulunan Hudat Balık, Abşeron ekonomik bölgesine ait Hövsan Balık temel balık işleme tesisleridir (AREB, 2015).

Gıda endüstrisinin önemli alanlarından olan etin işlenmesi Bakü, Gence, Şeki, Mingeçevir, Nahcivan, Ağdam, İmişli, Lenkeran ve Hırdalanda bulunan et kombinalarında yapılmaktadır. Süt işleme tesislerinin merkez üretim alanları ise, Bakü, Sumgayıt, Gence, Mingeçevir, Lenkeran, Şamahı, Berde, Zerdab, Salyan ve Siyezendedir. Aynı zamanda Bakü, Gence, Nahcivan, Kürdemir, Ağdaş, Gümüşhane, Şabran ve Gilezi'de ülkenin önemli değirmencilik kombinaları faaliyet göstermektedir. Ülkede mevcut olan tedavi özellikli maden sulardan ambalajlanarak satılanlar, İstisu, Sirab, Bademli, Vayhır, Darıdağ'dır. Nahcivan şehrinde bulunan Bademli fabrikası 1949 yılında, Sirab fabrikası 1976 yılında inşa edilmiştir. 2015 yılında Sirab uluslararası ödül kazanmış ve Azerbaycan brendi olarak ihraç edilmeğe başlanmıştır. Pamuk çekirdeğinden yağ üreten fabrika ise SSCB dönemi kapasitesinin çok altında bir üretimle Şirvan'da yer almaktadır. Ülkedeki en büyük şeker fabrikası Türk sermayeli Azersun Holding'e ait, İmişli Şeker Fabrikası'dır.

ii. Hafif sanayi: Azerbaycan'da bu sektör dokuma, dikiş, kürk-deri, gön-deri, ayakkabı, triko ve halıcılık alanlarından oluşmaktadır. Söz konusu tesislerin gelişimi XIII yüzyıla; halıcılığın gelişim tarihine dayanmaktadır.

1913 yılında Azerbaycan'da 300 ton ham ipek, 22 bin ton pamuk mahlıçı, 4 milyon ton yün üretilmiştir ki, bu da SSCB üretiminin sırasıyla % 79, % 10 ve % 2'ni teşkil etmekteydi. Ülke büyük işgücü kaynaklarına sahip olmasına rağmen, hammadde ihraç eden ekonomi olarak görülmekteydi. Fabrika dokumacılığı, dikiş, örme ürünlerini, ayakkabı, sanayi üretimini ve ucuz hammadde altyapısını kaybetmekten korkan Rus fabrika sahipleri Azerbaycan'ın bu sektördeki gelişimini yapay hızda aksatıyorlardı. Azerbaycan SSCB diğer ücra bölgeleri gibi, merkezde imal edilen her türlü hammaddenin göstergesi rolündeydi (Eyubov, 2001: 67).

Azerbaycan hafif sanayi mallarına olan iç talebin %90'ını ithal hesabına ödenmektedir. Ülkeye gelen söz konusu giyim malları dışarıdan; Türkiye, İran, Çin ve bazı Avrupa'dan karşılanmaktadır. Bir zamanlar SSCB üretiminin %10'unu veren Azerbaycan bu gün kendi giyim ihtiyacını karşılamak için ithal ürünlere başvurmaktadır. Aslında ülkenin Aran gibi kurak ve suvarılmaya uygun bölgesinin olması pamuk yetiştirilmesine olanak tanısa da, bundan çok az oranda yararlanılmakta ve bu durum ülke rezervlerinin ithal yolu ile dışa akmasına neden olmaktadır. Azerbaycan'da geliştirilmeye uygun potansiyelli hafif sanayi sektöründen biri de deri işleme ve ayakkabı üretim sektörüdür. Büyükbaş ve küçükbaş hayvan yetiştiriciliği deri işleme ve ayakkabı sektörünü destekleyebilecek, deri ve deri ürünleri arzını karşılayabilecek hacimde olması bunun nedenidir. Söz konusu sektör üretimi, Azerbaycan sanayi üretimi içinde küçük paya sahip olup GSYH' ya olan katkısı binde bir düzeyinin altındadır ve özellikle üretim endeksi 2000-2006 yılı döneminde düşüş eğilimi göstermiştir. 2000 yılında 100 olan endeks değeri, 2006'yılında 59'a düşmesine rağmen, 2007 yılında, bir önceki yıla göre oranda artması sonucu 92'ye yükselmiştir. Sektörde 2000 yılında 2.7 milyon manat olan üretim değeri, 2006 yılında 6.9, 2007 yılında ise 15.2 milyon manat olarak gerçekleşmiştir. Üretim değerinde ortaya çıkmış artış, yalnızca üretim miktarı artışından değil değil, enflasyon ve nispeten kaliteli ürün üretimine odaklanmadan dolayı ortaya çıkmış fiyat yükselmesinden kaynaklanmaktadır. Öte yandan bahsedilen alanda özel sektörün payı yüksek olup, devlet sektörünün üretimdeki payı

sınırlı düzeydedir. 2000 yılı itibariyle üretimin %99.2'si özel sektör tarafından yapılmış olmakla birlikte, 2006 yılında üretimin tamamı özel sektör eliyle gerçekleştirilmiştir (TKB, 2008: 1-2).

1.3.4.3. Tarım ve Hayvancılık

1.3.4.3.1. Tarım

Tarım, petrol-dışı sektörün öncelikli alanı olarak kabul edilmektedir. Söz konusu alan ülkede tüketim talebinin esas bileşeni olan gıda ürünlerinin doğrudan ve dolaylı arzını sağlıyor. Öte yandan, iç piyasada bulunan çok sayda yabancı ürünlerle rekabet, verimliliğin düşük olması tarım üretiminin gelişimine olumsuz etki etmektedir (Nesibli, 2000: 52).

2008 yılı döneminde bölgelerde 25 tarımsal kuruluş inşa edilerek kullanıma açılmıştır. Bölgelerin kalkınma programı çerçevesinde sektöre devletin mali desteği olmasına rağmen, bu alandaki verimlilik, rekabet yeteneği, istenilen düzeye yükselmemiş ve ülke ihracatında tarım ürünlerinin payı küçük yer tutmakta devam etmiştir. Zamanla bir sıra nedenlerden dolayı verimliliğin düşmesi, verimliliğin yüksek olduğu dönemlerde ise ürünlerin bir kısmının dış ülkelere ihraç edilmesi bu sektörde bir sıra problemlerin ortaya çıkmasına neden olmuştur. Bununla beraber, tarım ve hayvancılık sektörü, petrol-dışı sektörler arasında Azerbaycan'ın sosyo-ekonomik gelişiminde etkili olabilecek alanlardır. Tarım sektörünün GSYİH içindeki yüzdesel payı ile ilgili istatistik veriler Tablo-15'deki gibidir.

Tablo - 15: Tarım Sektörünün GSYİH İçindeki Payı (%)

Yıllar	1995	2000	2005	2010	2012	2013	2014
Tarım	27.3	17.1	9.9	5.9	5.5	5.7	5.7

Kaynak: ARDSK, 2015.

1990 yılında GSYH'nin %26'sını oluşturan tarım sektörü 1995 yılından sonra GSYİH içinde sürekli düşüş yaşamış ve 2004 yılına kadar iki haneli rakamlarla temsil olunmuştur. Azerbaycan ekonomisini petrol bağımlılığının olumsuz etkilerinden kurtaracak potansiyelli sektör olarak görülen tarımın GSYİH içinde küçük pay tutmasının başlıca nedeni söz konusu alana devlet desteğinin yeterli düzeyde olmamasıdır. Örneğin, 2015 yılı Azerbaycan Devlet Petrol Fonu (ADPF) bütçesinden ayrılmış ve 2016 yılda harcanması düşünülen toplam kaynağın %74'ü

devlet bütçesine transfer edilirken, %0.9'u tarımsal alanlarda verimliliği artıracak Samur-Abşeron suvarma sisteminin onarılması için dikkate alınmıştır.

SSCB döneminde artış gösteren alanlardan biri tahıl üretimi olmuştur. Üretim 1970-1980 yıllarında 1 milyon tona kadar çıkmıştır. Ancak sözü edilen birlik zamanında ülkede tahıl üretimini daha da artırmak yerine, şarap üretimi endüstrisine ağırlık vermiştir. Sovyet rejimi zamanında yukarıdaki başlıklarda bahsedilen strateji ışığında Azerbaycan'ın tarımı 3 kol olarak geliştirilmişti; pamuk, üzüm ve sebze (Aras, ve Süleymanov, 2010: 72).

SSCB'nin dağılması ile birlikte, sovhozlar ve kolhozlar faaliyetini durdurmuş ve siyasi istikrarın elde edilmesi sonucu, devlet tarım alanında reformları hızlandırmıştır. 1995 yılında gerçekleştirilen Tarım Reformu Kanun'u ve toprak reformuna yönelik yasal düzenlemelerle birlikte sovhoz ve kolhozların sayısı azalırken, çiftçilerin sayısı artmağa başlamıştır.

Bağımsızlıktan sonra eski pazarının büyük bölümünü kaybeden ve üretimde zorluklarla karşılaşan Azerbaycan'ın tarım üretimi 1990-1995yılları arasında %48 azalmıştır. Ancak, daha sonra bu azalma durdurulmuş, 1995 yılında gerçekleştirilen toprak reformu, özelleştirme uygulamaları ile üretim artışına varılmıştır (Ehmedov, ve Hacıyev, 2004: 84). Azerbaycan'ın başlıca potansiyeli olan tarımsal üretim alanları ise, aşağıdaki gibi sıralanabilir.

i. Fındık: Yatırım gerektiren tarım ürünlerinden biri de fındıktır. Başta Zaqatala olmakla Bakü, Guba ve Haçmazda yetiştirilmekte ve kabuklu fındığın %65'i Avrupa Birliği (AB) ülkelerine ihraç edilmektedir.

ii. Şeker pancarı: Azerbaycan, SSCB döneminden önce şeker pancarı üretimi yapmaktaydı. Ancak, Ukrayna da bu ürünü üretmeğe ve tüm SSCB'nin ihtiyacını karşılamaya başlayınca, Azerbaycan'da pancar üretimine ihtiyaç kalmamıştır. Bahsedilen ürün bağımsızlıktan sonra Nahcivan, Beylegan, Sabirabad, İmişli ve Selyan bölgelerinde yeniden ilgi görmüş, fakat yeterli kadar şeker fabrikasının olmaması sebebiyle, üretilmek için Bilesuvar'dan İran'ın Erdebil şehrine gönderilmiştir. Bu sistem Azerbaycan'ın aleyhine olduğundan, Azersun Holdinge bağlı İmişli de şeker fabrikası inşa edilmiştir.

iii. Çay: Ülkede çay üretimine 1930 yıllarında, Lenkeran-Astara bölgesinde başlanmıştır. Çay üretimi 1960'lı yılların sonu ve 1970'li yılların başlarında en

yüksek düzeyine ulaşmıştır (Ehmedov, ve Hacıyev, 2004: 86). Azerbaycan'ın sözü edilen ürün üretimi 1970 yıllarında 34.000 tona yakın iken, bu miktar 2003 yılında 1.900 tona kadar azalmıştır.

Bağımsızlıktan sonra kullanılamaz duruma düşen çay üretimi alanlarının yeniden yararlı duruma getirilmesi için önlemler alınmıştır. Yalnızca Lenkeran bölgesinde 1000 hektara yakın plantasyon kullanım için uygun hale getirilmiştir ve fabrikalar üretime başlaması için yeterince yatırım yapılmıştır. Azerbaycan'ın güney bölgesinde çaycılığın gelişiminde Azersun Holding'in faaliyetleri özel yere sahiptir.

iv. Pamuk: SSCB döneminde önemli bir yere sahip olan pamuk üretiminin büyük bir kısmı, bağımsızlıktan sonra Rusya ve Özbekistan'dan gelen nitrat gübresi ve biçerdöver gibi üretim araçlarının yetersizliği, bunların yedek hisselerinin fiyatlarındaki artış nedeniyle hayli düşmüştür. Ülkenin pamuk üretimi potansiyeli yılda 830 bin tondur.

1990 yılında ülkede ekilen pamuk alanları 254 bin hektar iken, bu rakam 2001 yılında 101 bin, 2014 yılında ise, 18.8 bin hektar olmuştur. Bu rakamlara uygun olarak, bağımsızlık yıllarından sonra üretiminde sürekli düşüş yaşanmıştır. 1990, 2005 ve 2014 yıllarına uygun olarak bahsedilen ürün üretimi ile ilgili rakamlar, 542, 192 ve 40 bin ton olmuştur. Öte yandan, 1990 yılında ülke pamuk ihracatından 116 milyon ABD doları gelir elde edildiği halde, pamuk fiyatlarının son 25 yılda artmasına rağmen 2014 yılında gelir 14.2 milyon ABD doları olmuştur ve son 80 yılın en düşük verilerini ortaya koymuştur. Bunun başlıca nedeni ise, bağımsızlık sonrası SSCB'den kalma fabrikaların ve gerekli ekipmanların yenilenmemesi ve 2010 yılında Bakanlar Kurulu'nun kabul ettiği karar olmuştur. Çiftçiler ise başlıca sorunun su ve mali desteğin yeterli düzeyde olmamasından kaynaklandığını ifade ediyorlar. Benzer sorunlar tütün ve çay üretiminde de görülmektedir (Rüstemova, 2015).

v. Tütün: Söz konusu ürün daha çok Şeki-Zaqatala bölgelerinde geliştirilmiştir. Sovyet döneminin son yıllarında 62 bin tona ulaşan tütün üretimi bağımsızlıktan sonra 4-5 bin tona kadar azalmıştır (Ehmedov, ve Hacıyev, 2004: 87). Azerbaycan dış ülkelere tütün ihraç edememektedir ve ihraç edebilmek için en az 20-25 ton tütün üretilmelidir. Kısacası ürün kalitesinin düşük olması ve iç talebi karşılayamaması sigara üretimi için gerekli hammaddeni ithal etmeye zorlamaktadır.

Tarımsal alanlardan olan pamuk, tütün, patates ve çayla ilgili 13 farklı yılların istatistik bilgileri Tablo-16'daki gibidir.

Tablo - 16: Tarımsal Ürünler Üretimi (1000)

Yıllar	Pamuk (t)	Tütün (t)	Patates (t)	Çay (t)
1990	542.9	52.9	186.2	30.7
1995	274.3	11.7	155.5	9.41
2000	91.5	17.5	470.2	1.08
2005	196.2	7.1	1083.1	0.73
2007	100.4	2.9	1037.3	0.48
2009	31.9	2.6	983	0.45
2010	38.3	3.2	953	0.54
2011	66.4	3.6	938	0.53
2014	41.2	2.9	819.3	0.47

Kaynak: ARDSK, 2015.

1.3.4.3.2. Hayvancılık

1996 yılına kadar devlete ait hayvanların tamamı (%99.8 iri boynuzlu, %98 küçük boynuzlu) özel sektöre dağıtılmıştır ve ülke ihtiyacını karşılayacak düzeyde gelişmiştir. Geçmişle karşılaştırıldığında ülkede et ve süt ürünleri üretiminde yaşanmış artışın çiftçilerin payına düşmüştür. Öte yandan, ülkede süt ürünlerinin kalitesi de iyileşmeğe doğru gitmiş ve günümüzde ülke şirketleri 15 türden fazla süt ürünleri (yoğurt, peynir, süt, vb.) üretmektedirler. Azerbaycan sığır etine olan talebini kendi karşılasa da, tavuk eti iç talebi karşılayamamasından dolayı ithal edilmektedir. Bahsedilen etin %24'ü ve yumurtanın %35'i ithaldir. Hayvancılık sektöründe et üretimindeki gerileme 1998 yılına kadar devam etmiş ve 2004 yılından sonra 1990 yılındaki seviyesine ulaşabilmiştir (Aras, 2003: 73).

Hayvancılıkta başlıca ürünlerin üretimi ile ilgili istatistik veriler Tablo-17'deki gibidir.

Tablo - 17: Hayvancılık Ürünlerinin Üretimi (1000)

Yıllar	Et(ton)	Süt (litre)	Yumurta(adet)
1990	175.5	970.4	985.3
1995	109.4	826	455
2000	153.6	1031	542
2005	198	1251	874
2006	204	1300	542
2007	218	1341	953
2008	228	1380	1101
2009	231	1432	1209
2010	244	1534	1178
2011	254	1600	1011
2012	276	1695	1226
2013	286	1796	1401
2014	291	1855	1562

Kaynak: ARDSK, 2015.

Tablo-17'den görüleceği gibi, süt üretimi, 1999 yılına kadar azalmadan sonra yeniden artarken, 1999-2014 yılları arasında hem sürekli artış göstermiş, hem de 1990 yıllı seviyesinin üzerinde olmuştur. Yumurta üretimi ise, 1998 yılına kadar düşmeye devam etmiş ve 1990 yılı üretimini 2008 yılında yakalaya bilmiştir. Hayvancılık ürünlerinin üretimini genel olarak incelendiğinde, 1998 yılından sonra canlanmadan dikkat çekmektedir. Bağımsızlık döneminde 1998 yılını ekonominin hayvancılık sektörü için dönüşüm dönemi olarak, 2011-2012 yıllarını ise, en iyi dönem olarak ala biliriz.

2014 yılı devlet kararı hayvancılık sektörünün gelişimi için önemli fırsat olmuş ve damızlık ithali yapanlara, hayvancılıkla uğraşanlara %50 indirime gidilmiştir. Öte yandan Agrolizing Joint Kuruluşuna 13.5 milyon manat, Devlet Tarım Bakanlığına ise, 1.5 milyon manat ayrılmıştır (Aliyev, 2015).

i. Balıkçılık: Hazar denizinin dünya piyasalarında önemini artıran sektörlerden birisi de balıkçılıktır. Bahsedilen su havzasında nere balığı üretimi ve siyah havyar ekonomik değer olarak karşımıza çıkmaktadır. BDT ülkeleri Hazar

havzası balık avının %55-%60'ını, yenilebilir balık ürünlerinin %40-%42'sini, balık konserve ürünlerinin %50'ini oluşturmaktadır (Nebiyev, 2000: 221).

Hazar'ın Azerbaycan sektöründe nere balığı avı 1992 yılında 550 ton olması karşılığında, 2000 yılından sonra 90 tona karşılık gelmiştir. Yasadışı avlanma ile daha çok küçük balıkların avlandığı söz konusu havzada önemli balık türlerinin sayısı azalmış ve her yıl %10 daha da azalmaktadır (UNDP, 1997: 64). 2007 yılında Hazar'dan 700 milyon ABD doları değerinde nere balığı avlanmasına rağmen, resmi rakamların 60 milyon ADB doları olduğu görülmektedir. Bu ise, sadece Rusya'da yasadışı avlanmanın 40 katı olduğu anlamına gelmektedir.

Azerbaycan'da nere balığının ve havyar üretiminin yönetimi, üretimi, satışı, ihracat hakkı uzun zaman Azerbalık adlı devlet kuruluşa ait olmuştur. 2000 yılında Caspian Fish Co.Azbaijan adlı şirketin açılması ve 2001 yılında sözü edilen devlet müessesinin kapanmasından sonra, ülkede balık avı ve ithalatı hızla azalmıştır. Tüm balıkçılık sektörü aynı tarihten itibaren bahsedilen şirketin elinde toplanmakta ve ithalatçılar getirdikleri balığın %30'nu bu şirkete satmaktadırlar. Söz konusu durum ithalatın azalmasına neden olmuş, nüfusun balık ve balık ürünleri ile donatımı minimum düzeye düşürmüştür. Öte yandan nüfus artışı göz önüne alındığında balık ürünlerine talep 100 bin ton olduğu ortaya çıksa da, yılda reel olarak elde edilen balık ürünleri bu rakamın %10-%20'sine eşittir. 1990 yılından 1997 yılına kadar Azerbaycan'da balık yakalama ve deniz ürünleri üretimi yaklaşık altı kez azalmıştır. 1997-2009 yılları aralığında ise, balık avlanmasında artış görülmüş ve 2009 yılına geldiğimizde balık avının 29 bin tona ulaştığı, ama bu rakamın da 100 bin ton olan iç talebi yeterince karşılanmadığı dikkat çekmektedir.

Son yıllarda ülke içindeki balık tüketim talebini karşılamak için, Dünya Bankası gibi finans kuruluşlarının ve dış yatırımcıların desteklerinden faydalanılmağa çalışılmaktadır. Örneğin, sadece 2008 yılında, Doğal Kaynaklar ve Çevre Bakanlığı'na ait Neftçala, Ali-Bayramlı balık üretimi fabrikalarından Hazara 15.5 milyon adet yavru nere balığı bırakılmıştır. Toplamda ise, bahsedilen yılda farklı kuruluşlardan 456.3 milyon adet balık yavrusu yetiştirilerek Kür nehrine ve iç su havzalarına bırakılmıştır (Aras, ve Süleymanov, 2010: 87).

ii. Arıcılık: Ülkede en yaygın arıcılık ürünü baldır, ama polen, arı sütü, balmumu gibi ürünlerin üretimi de mümkündür. Arı çoğaltma teknolojisi ülkede

düşük düzeydedir. Ülkenin bala olan talebinin yerli üretimle karşılanması için arıcılık faaliyetini 8 kat artırmak gerekmektedir.

Azerbaycan'da 1995; 2000; 2005; 2010 ve 2014 yıllarında arıcılık faaliyetleri sonucunda elde edilmiş bal miktarı uygun olarak 0.3, bin, 0.6 bin, 0.6 bin, 1.9 bin ve 2.4 bin ton düzeyinde gerçekleşmiştir (ARDSK, 2015).

1.3.5. Dış Ticaret

Azerbaycan Cumhuriyeti 1991 yılında bağımsızlığını kazandıktan sonra, SSCB'den ayrılmanın getirmiş olduğu ekonomik sıkıntıları ortadan kaldırmak için, ağırlıklı olarak petrol ihracatı ile dünya ticaretine entegre olmaya çalışmıştır. Öte yandan, dış ticarette petrol ve benzeri ürünlere odaklanarak tek taraflı iştirak etmenin dezavantajları kendini göstermeye başlayınca, ülke 23 Haziran 1997 tarihinde adaylık için Dünya Ticaret Örgütü'ne (DTÖ) başvuruda bulunmuştur. Başvuru DTÖ tarafından olumlu değerlendirilmiş, Azerbaycan'a gözlemci statüsü verilmiştir. Ülke, 22 Nisan 1999 tarihinde DTÖ Sekreterliği'ne dış ticaret rejimi hakkında bir memorandum sunmuş ve ilgili çalışma grubu 2002-2006 yılları sürecinde 4 defa karşılıklı görüşmelere katılmışlar (Bulut, 2007: 65). DTÖ'ne üye olma aşamasında en son görüşme ise 2015 Mart gerçekleşmiştir. Azerbaycan'ın söz konusu birliğe kabul olma süreci 18 yıldır devam etmektedir (DTÖ, 2016).

Ülkenin DTÖ'ne kabul edilmesi ülke için bir dizi fayda ve olumsuzluklar sunmaktadır. Söz konusu etkiler aşağıdaki gibi ele alına bilir.

1.3.5.1. Avantajlar

i.Başlıca ticaret ortakları ve komşularıyla aynı şartlara sahip olması, farklı uygulamalarla karşılaşılmaması,

ii.Dış ticaret işlemlerinin yaklaşık yüz elli ülkenin kabul ettiği genel kurallar çerçevesinde gerçekleştirilmesiyle, dünya ekonomik sistemine entegrasyonun hızlandırılması,

iii.Ülkede gerçekleştirilen ekonomik yeniliklerin doğruluğunun onaylanması,

iv.Ticari marka ve telif haklarının kabul olunan kurallar çerçevesinde hayata geçirilmesi,

v.DTÖ üyesi ülkelerin kendi aralarında uygulamış olduğu indirimlerden faydalanması,

vi.Yeni gümrük düzenlemeleri sonucunda maliyetlerdeki azalışın mal ve hizmetlere yansımasıyla, tüketicilerin dünya ortalamasından düşük fiyata mal ve hizmet alma imkânı elde etmesi (Bulut, 2007: 68).

1.3.5.2. Dezavantaj

i. Dış ticarette miktar kısıtlamalarının uygulanamaması,

ii.Ticari liberalleşme nedeniyle koruyucu önlemlerin yetersiz kalması durumunda, piyasanın daha ucuz olan yabancı mallar tarafından doldurulması,

iii.Belirlenecek olan geçiş dönemi zarfında rekabetçi ve ihracata yönelik üretim tarzı oluşturulamazsa, sonraki aşamalarda sıkıntılarla karşılaşılması,

iv.Yeterli kalifiye eleman yokluğunda, ülke aleyhine gelişen meselelerin ortaya konulup çözüm bulunamayacak olması,

v. Koruma engelleri ve devlet desteğinin kaldırılmasıyla, ülke nüfusunun yarısının geçimini sağlayan tarım sektöründe rekabete dayalı üretim yapmanın zorlaşması,

vi. Gümrük ve diğer vergi uygulamalarındaki düşüşle devlet bütçe gelirlerinde önemli azalışların olması,

vii.Teknoloji ithalinde patent haklarına yönelik ödemelerle sanayi maliyetlerinin artması (Bulut, 2007: 70).

Azerbaycan yasalarında ülkeye ithal edilen mallara uygulanacak çok sayıda gümrük rejimi vardır. Ülkeye ithalat esnasında, mal gruplarına göre %5, %1, %3, %10 ve %15 oranlarında gümrük vergisi uygulanmaktadır. Maktu vergi oranları ise, ölçü birimlerine göre farklılık arz etmekte ve 0.06 sentle-40 dolar arasında değişmektedir. İhracat, bazı tür metal ve metal ürünler dışında gümrük vergisinden muaftır (TKB], 2008: 10).

Azerbaycan, 2014 yılında 9.1 milyar ABD doları ithalat, 21.8 milyar ABD doları değerinde ise, ihracat yapmıştır. Ülke 1998 yılından bu yana olduğu gibi, bahsedilen yılında da dış ticaret fazlası vermiştir. Azerbaycan'ın dış ticaretini BDT ülkeleri ve diğer ülkeler kapsamında değerlendirmek daha doğru olacaktır. 2014 yılına ait BDT ülkeleri ile dış ticaret durumu Tablo-18'deki gibidir.

Tablo - 18: BDT Ülkeleri İle Dış Ticaret (1000 Dolar)

BDT ülkeleri	İthalat	İhracat	Dış denge
Genel	2083187.5	838056.9	-1245131.7
Beyaz Rusya	83937.6	15095.1	-68842.5
Kazakistan	221056.3	29839.2	-19121.1
Kırgızistan	1702.1	25800.1	24097.0
Moldova	5433.0	68.4	-5364.6
Türkmenistan	13198.5	38002.2	24804.7
Ukrayna	419579.4	48442.4	-371137.7
Tacikistan	188.0	2636.2	2448.7
Özbekistan	23611.6	37900.3	14288.8
Rusya Fed.	1314480.4	640271.7	-674209.3

Kaynak: ARDSK, 2015.

BDT ülkeleri ile yapılan ithalat toplam ithalat miktarının yaklaşık %23'nü, ihracat ise yaklaşık %3.8'ni teşkil etmiştir. Azerbaycan bahsedilen ülkeler grubunu başlıca olarak ithalat pazarı olarak kullanmaktadır ve bu ürünler; traktör, kara, demiryolu taşıtları, otomobil yedek parçaları, ormancılık ürünleri, buğday, mobilyadan oluşmaktadır. Ülkenin dış ticarette en güçlü ortağı ise, Rusya Fed.nu'dur. Aynı zamanda BDT ve diğer ülkeler içerisinde dış ticarette en büyük menfi saldo Rusya Fed.'nu ile en büyük müspet saldo ise, Türkmenistan'la ticaretten elde edilmektedir. Azerbaycan Rusya'ya başlıca olarak tarımsal ürünler ihracat ederken, Rusya'dan otomobiller, yedek parçalar, ormancılık ürünleri ithal etmektedir. Türkmenistan'la yapılan ticarette ithalat ürünleri başlıca olarak kimyasallar, metaller, reaktif motorlar için mazotlar teşkil ederken, ihracatta meyve, sebze en önemli yer almaktadır.

Azerbaycan'ın diğer ülkelerle 2014 yılında yaptığı ticaret durumu Tablo-19'daki gibidir.

Tablo - 19: Avrupa ve Diğer Ülkelerle Dış Ticaret Durumu (1000 $)

Ülkeler	İthalat	İhracat bin dolar	Dış denge
Birleşik Krallık	978337.7	126447	-851889.2
Almanya	703636.5	1925563.4	1221926.5
ABD	563419.8	745827.0	182407.8
Fransa	157356.6	1523482.8	1366126.9
İtalya	272643.4	4805617.6	4532974.2
Türkiye	1286641.4	503492.8	-784148.6

Kaynak: ARDSK, 2015.

Tablo - 19'da ülkenin 2014 yılında dış ticaretinde en çok yer alan 6 ülke sıralanmıştır. Görüleceği gibi bahsedilen yılda Azerbaycan'ın en büyük ihracat pazarı İtalya olmuş ve ülke ticaretten yaklaşık 4.5 milyar ABD doları müspet saldo elde etmiştir. Bu ülkeyle yapılan dış ticarette başlıca ithalat ürünleri mobilya, giyim, seramik ve bezek eşyalarından, ihracat ise, ağırlıklı olarak petrol ve petrol ürünlerinden oluşmaktadır. Yukarıdaki tabloda ülkenin en büyük menfi saldo verdiği ticaretçi ortağı Birleşik Krallıktır. İkinci sırayı ise yaklaşık 800 milyon dolarlık bir menfi saldo ile Türkiye almaktadır ve söz konusu ülke ile dış ticarette ithalat ürünleri mobilya, giyim, aksam yedek parçalardan, ihracat ise petrol ve petrol ürünlerinden oluşmaktadır.

Ülkenin dış ticaretini değerlendirecek olursak, petrol kaynaklarının ülke ekonomisini ayakta tutan faktör olduğunu söyleye biliriz. Uzun yıllardır olduğu gibi, 2014 yılında da 13 milyar ABD doları dış ticaret fazlası oluşmasının nedeni petrol ve benzeri ürün ihracatıdır. Azerbaycan ekonomisinin en büyük tehdidi ihracatta tek taraflı iştirak etmesi ve yurt içi üretimin yeterli düzeyde olmamasıdır.

Merkez Bankası'nın kararı ile 16 Şubat ve 22 Aralık 2015 yılında ülke yerel parası olan manat, ABD doları karşısında toplamda %97 değer kaybetti ve bu durumu dünya piyasasında petrol fiyatlarının düşüşü ile ilişkilendirmek doğru olacaktır. Ancak söz konusu seçim, ekonomini darboğazdan kurtarmak için tek çözüm yolu olmamalıdır. Çünkü, devalüasyon sonucu yabancı mallar pahalanmış yerli mallar ise, yabancılar için ucuzlamıştı. Kısacası benzer durum ülkede ithalatın

azalmasına neden olarak yurt içi üretim düzeyi istenilen seviyede olmayan ekonomide durgunluk yaratacaktır. Öte yandan dahili üretimi, ithal hammadde ya da yarı mamulle gerçekleştiren kuruluşlar yükselmiş fiyatlardan dolayı olumsuz etkilenecekler (Gurbanov, 2012: 10).

Ekonomini petrol fiyatlarının daha da düşmesi sonucu bekleyen istikrarsız durumdan kurtarmak ve yeniden canlandırmak amacıyla Ekim ayı 2015 yılında Cumhurbaşkanı ithal mallarla ilgili karar imzaladı. Karara esasen, kullanış amaçlı olarak ülkeye getirilen ve değeri 10.000 AZN aşmayan mallar gümrük vergisinden muaf tutulacaktır (AZDLG, 2015).

İKİNCİ BÖLÜM: AZERBAYCAN'DA ENERJİ SEKTÖRÜ

Bu bölümde ülke ekonomisinin esasını teşkil eden enerji sektörü; petrol ve doğalgaz hasılası, ihracat gelirleri ve bahsedilen sektör adına yabancı kuruluşlarla yapılan anlaşmalar şeklinde ele alınacaktır. Öte yandan söz konusu anlaşmaların ve kaynak gelirlerinin sağladığı yarar ve sakıncalar hakkında bilgilere yer vererek sektörün politik, ekonomik ve stratejik etkilerinden söz edilecektir.

2.1. Azerbaycan'da Petrol Sektörü: Tarihi ve Gelişim Süreci

Azerbaycan topraklarında petrolün varlığından bahseden tarihi yazılı kaynaklar vardır. Örneğin, M.Ö. 4. asırda yaşamış gezgin Ammiyan Marsel bu topraklar hakkında bilgi verirken burada var olan zengin petrol kaynaklarının günlük hayatta kullanıldığından söz açmıştır. Aynı zamanda Arap coğrafyacısı Ebu İslak İbrahim, 951 yılında yazdığı "Ülkeler ve Meslekler" kitabında, Bakü'deki nafta pınarlarından söz etmektedir (Üşümezsoy, ve Şen, 2003: 132).

13.asra ait İtalyan seyyahı Marco Polo'ya ait yazıda Bakü'de petrol üretiminin günlük 100 gemiyi dolduracak kapasitede olduğu hakkında bilgi verilmiştir. 14. asırda yaşamış Fransız seyyah Jurden Katalani De Severan kendi kaynağında "Bakü'de kuyular var ve bu kuyulardan "neft" adlı yağ elde ediliyor" şeklindeki açıklamaya yer vermiştir (Cronell, 2015: 9). Bununla beraber Evliya Çelebi, Afanasi Nikitin Azerbaycan coğrafyasında, özellikle Bakü etrafında petrol çıkarma uygarlığının var olduğunu belirten diğer yazarlardandır (Parlar, 2003: 12).

Azerbaycan'da petrol üretimi ile ilgili tarih hatta M.Ö 'ye dayansa da, kesin üretim rakamları XIX asrın başlarına aittir. Tarihi kaynaklarda 1806 yılında Apşeron'da 50 petrol kuyusu, 1821 yılında 120, 1860 yılında ise, 218 petrol kuyusundan bahis edilmektedir. Verimliliğin en yüksek olduğu kuyudan ortalama 10 varil petrol elde edilmekteydi. Örneğin, 1832 yılında 2.4 bin ton, 1850 yılında ise, 4.1 bin ton üretim gerçekleştirilmiştir (Yergin, 1995: 9). 18 yıllık dönemde kuyulardan elde edilen petrol miktarında küçük artış elde edildiği dikkat çekerken bu küçük artış verimlilik artışı sonucunda değil, yeni kuyuların kazılması ile açıklana bilmektedir.

Azerbaycan'da petrol üretimi 2500 yıl öncesine dayansa da üretimde artış XIX. yüzyılda yaşanmıştır. Bu kısmen petrolün yakıt gibi önemli hale gelmesi, kısmen de dünyada ilk olarak bilinen modern yöntemle petrol kuyusunun kazılması ile ilişkilendirile bilir. Bakü'nün adını dünyada duyuran bahsettiğimiz teknoloji yenilik Rus mühendis Seymanov tarafından gerçekleştirilmiş ve SSCB bu başarıyla Amerika Birleşik Devletleri'nin 11 yıl önüne geçmiştir. Sonuçta modern yöntemle petrol kuyusu kazma işleri yaygınlaşmaya başlamış ve 1874-1978 yılları arasında kuyuların sayısı 150'e ulaşmıştır. Bu durum yabancı yatırımcıların Azerbaycan'a karşı ilgisinin doğmasına neden olmuştur. Batılı iş adamları ile ilk yatırım konuşmaları 1875 yılından sonra başlamış ve 1879 yılında "Nobel Kardeşleri", 1880'li yıllarda Fransız, 1890'lı yıllarda ise, İngiliz sermayeli Roldşild'ler Bakü'ye girmiştir. Sonradan en büyük üreticiye dönüşen Roldşild'lerin Bakü petrol piyasasına girişi Tiflis-Bakü demiryolu çekilişinde karşılaşılan mali sıkıntıdan doğmuş ve onlar 1890 yılında Bakü'deki petrol üretiminin %42'sinin üretim ve denetimine sahiplenmişler (Veliyev, 2006: 12).

XIX yüzyılın ikinci yarısından dünya piyasasında petrole olan ihtiyacın artmış olması ve Batılı sermayenin Azerbaycan petrol üretiminde yer almaya başlaması üretim hacminin artmasını sebep olmuştur. Sonuçta üretimde büyük değişimler yaşanması ile beraber, teknolojik yenilikler de hız kazanmış, üretim 1870'de 27 bin ton, 1885'de 18 milyon ton olarak gerçekleştirilirken, 1873 yılından kullanılmaya başlanılan buhar makinelerinin sayı da artarak 1901 yılında 2769'a ulaşmıştır. Bu da kendini üretim rakamlarına yansıtınca Azerbaycan XIX yüzyılın sonları ve XX yüzyılın başlarında dünya petrol üretiminde ilk sırada yer almaya başladı (Gouliyev, 1997: 25).

Azerbaycan'da petrol üretiminin gelişmesinde buhar makinelerinin ve Batı sermayedarları ile beraber, Çar Rusya'sının sektörün gelişimi ile ilgili çıkardığı kararlar da etkili olmuştur. Çarlık 1872 yılında iltizam usulünü kaldırarak petrol kuyularını serbest bıraktı. Öte yandan, "Petrol Madenleri ve Petrol Ürünlerinden Akisiz Vergisi Alınması Hakkında Kanun" ve "İcaredarların Elinde Olan Kuyuların İhale Yolu ile Sermayedarlara Satılması Hakkında Kanun" da petrol hasılatının artmasına önemli etki etmiştir (Memmedli, 1997: 14). Çarlık Rusya'sı döneminde petrol kuyuları ve alanlarının Rus ve Ermeni iş adamlarına tahsis daha önem

verilirken, giderek yerli yatırımların da katılımının arttığı dikkat çekmiştir. Milli burjuvazinin en önemli iş adamlarından olan Hacı Zeynelabdin Tağıyev 1873 yılında ilk rafinerisini açmış ve 25 yıl sonra bütün petrol üretim dallarını bir araya getiren tesise dönüştürmüştür. Murtuza Muhtarov, Musa Nağıyev ve Şemsi Esedullayev gibi sanayiciler de onun yolunu devam ettirmişler (İbrahimov, 1994: 1353).

Azerbaycan'da petrol üretimi Çarlık Rusya'sı döneminde, 23 aylık Halk Cumhuriyeti ve SSCB döneminde benzer gelişim aşamalarına göre dikkat çekmiştir. Bağımsızlık dönemi ise, başta "Asrın Anlaşması" olmakla bir sıra petrol ve doğalgaz anlaşmaları, boru hatları inşası petrol sanayi sektörünün siması olmuştur. Diğer bir değişle petrolün Azerbaycan'da her zaman ekonomini etkileyici güce sahip olması ülke petrol sanayisinin kısa özeti gibi kabul edile bilir.

2.1.1. Azerbaycan Halk Cumhuriyeti Döneminde Petrol Siyaseti

27 Mayıs 1918 yılında Azerbaycan politikacıları ve iş adamları sıkıntılı siyasi ve iktisadi durumdan dolayı bir araya gelerek geçici olarak Milli Konsey yarattılar. Konseyin bakanı M.E. Resulzade, Komite başkanı ise, F.H.Hoyiski oldu. Sonuçta aynı ayın 28'inde Tiflis şehrinde Azerbaycan Halk Cumhuriyeti (AHC) kuruldu. Söz, vicdan, basın, toplantı özgürlüğüne teminat verildi, petrol siyaseti, üretim ve ihracatı ile ilgili konular hakkında yasalara düzenlemeler getirildi (Hesenli, 2009: 89).

Cumhuriyetin ilk yıllarında petrol sanayisi durgunluk içindeydi. İç savaşlar, Rusya ve İran'ın Azerbaycan'a silahlı hamleleri ve Mart ayında Ermenistan'ın Bakü'de gerçekleştirdiği soykırım bunun başlıca nedeni idi. Neticede yabancı sermayenin bir kısmı ülkeni terk etmiş ve petrol üretiminde durgunluk kaçınılmaz olmuştu. Öte yandan Azerbaycan Rusya'daki iç savaşlardan dolayı en büyük pazarını kaybetmişti.

AHC'nin ekonomisi de uzun yıllardan beri sanayi sektörüne odaklanıldığından dolayı bu alanın gelişimine özen göstermekteydi. Diğer taraftan mali sıkıntılardan dolayı madenlere ayıracak maddi destek de bulunmamaktaydı. Petrol madenlerini eski sahiplerine geri vermek bahsedilen sektördeki durgunluğu yok etmenin en cazip yolu gibi görünmekteydi. Bu amaçla da 1918 yılında petrol sektörünün millileştirilmesi hakkında kararname ile madenler eski sahiplerine devredilirken, elde edilen hasılanın 2/3 maden sahiplerinde, 1/3'ü ise hükûmettin payına düşecekti

(Cronell, 2015: 26). 1919 yılında bahsedilen kararnameye yeni maddeler ilave edilmesi sonucu petrol üretimi üzerinde devlet kontrolü güçlendirildi ve petrol ürünlerinin Batum'a taşınarak satılmasına, takasına izin verildi. Yaklaşık 2 yıl petrol üretimi ve sanayisi AHC'nin emrinde kaldı. Sonuçta 1919 yılı döneminde üretilen petrolün 40 milyon putu Batum ve Pehlevi limanları yardımı ile ihraç edilerek bütçe için gelir sağlandı (Garayev, ARPK, 2016).

AHC ilk yıllardan komşu ülkelerle siyasi, iktisadi ilişkilere önem vermiş ve bu bağlamda, ilk anlaşma Bakü-Batum petrol kemeri olmuştur. Anlaşma Azerbaycan, Gürcistan ve Osmanlını kapsamaktaydı (Sultanova, 2016). Ancak bütün çabalarına rağmen 1920 yılı Bakü'nün Rusya tarafından işgal edilmesiyle AHC'nin faaliyetine de son koyuldu. Petrol sanayisinde 23 aylık milli yönetimden sonra, 71 yıllık SSCB idareciliği başlamış oldu. Tablo - 20'de petrol üretiminin ilk yıllarından AHC'ye kadarki üretim rakamlarına yer verilmiştir.

Tablo - 20: SSCB Döneminden Önce Petrol Üretimi

Yıl	Üretim (Bin Ton)	**Yıl**	Üretim (Bin Ton)	**Yıl**	Üretim (Milyon Ton)
1840	3.6	**1870**	28	**1885**	1.9
1849	4.3	**1875**	92	**1900**	9.8
1850	4.2	**1878**	320	**1910**	6
1863	5.4	**1880**	345	**1918**	2.7
1865	8.9	**1883**	349	**1919**	3.6
1868	11.4	**1884**	372	**1920**	2.8

Kaynak: Rasul Gouliyev, 1997: 82.

2.1.2. SSCB Döneminde Azerbaycan'da Petrol Siyaseti

1920 yılında Azerbaycan'ın yeniden Rusya tarafından işgal edilmesi sonucunda petrol üretiminde devletleştirme politikasına başlanmıştır. Tablo - 20'den görüleceği gibi AHC döneminde petrol alanlarının eski sahiplerine geri verilmesi sonucu üretiminde artışlar yaşanmıştır. Elde edilen üretim miktarı Çar Rusya'sı dönemi ile kıyaslandığında az olmasa da, 1918 yılındaki ciddi durgunluktan sonra AHC döneminin planlı stratejisinin kısmen beklenen sonucu verdiğini söylemek mümkündür. 1920 yılı Bakü'nün yeniden işgali ise petrol üretimindeki verimliliği bir daha azaltmış, hatta 1922 yılı hasılası 1919 yılı üretiminin ancak %80'i kadar

olmuştur. 1923 yılından itibaren, SSCB'nin petrol ihtiyacı, üretimde düzenli artış dönemini başlatmıştır (Gouliyev, 1997: 24).

Yükselişin diğer bir nedeni yabancı şirketlerin kısa süreliğine de olsa yeniden Bakü petrol alanlarında faaliyete geçmeleri ile açıklana bilir. SSCB'nin R.D.Shell şirketi ile karşılıklı anlaşmaya varması ile Sovyet petrolü Avrupa pazarında satılma hakkı elde etmiştir (Karadağ, 1991: 178).

Petrol sektörü ile ilgili Sovyet Rusya'nın diğer başarısı, 1925 yılında Bakü'nün Hazar'a ait kısmında dünyada ilk buruk usulü ile petrol kuyusunu kazması olmuştur. Aynı yıla ait diğer gelişme ise, Bakü-Batum petrol boru hattının yeniden faaliyete geçirilmesidir (Koçman, ve İbrahimov, 1994: 157). Sonuçta 1941 yılında Azerbaycan'da petrol üretimi 24 milyon tonla tarihinin en yüksek üretimini gerçekleştirmiştir. 1940 yıllarından itibaren Azerbaycan'da petrol üretimi hem İkinci Dünya Savaşı'nın başlamasından dolayı ihtiyacın artması, hem de yeni yatakların bulunmasıyla devamlı yükselme dönemine girmiştir.

1940'lı yılların onlarından itibaren Sibirya bölgesinde petrol üretimi ve yeni yatakların bulunması amacı ile çok sayıda deneyimli çalışan Azerbaycan arazisinden kaydırılmıştır. Neticede 1950'li yılların sonlarından 14-17 milyon tona kadar gerileyen petrol üretim miktarı SSCB genelinde Azerbaycan'ın payını %25'e kadar düşürmüştür (Kutluk, 2003: 67).

Tablo - 21: SSCB Döneminde Azerbaycan'da Petrol Üretimi

Yıl	Üretim	**Yıl**	Üretim	**Yıl**	Üretim
1923	3.4	**1945**	11.4	**1986**	12.7
1925	4.6	**1950**	15	**1987**	13.7
1930	10.3	**1953**	15.8	**1988**	13.6
1935	18	**1955**	15.2	**1989**	13.3
1938	22	**1965**	21.5	**1990**	12.5
1940	22	**1975**	20	**1991**	11.5
1943	12.7	**1985**	13		

Kaynak: Rasul Gouliyev, 1997: 86.

Yıllar itibarı ile yeni yatakların tespit edilmesine rağmen 1990 yılına doğru üretimin sürekli düştüğü görülmektedir. Örneğin, 1975 yılında 18 milyon ton olan üretim, 1985'te 13 milyon ton, Sovyetler Birliği'nin çöktüğü 1991 yılında ise 11 milyon ton olmuştur (Armaoğlu, 1992: 209). Üretimin her yıl giderek azalması petrol

yataklarının onarılmaması, karadaki yatakların tükenmeğe doğru gitmesi, teknolojinin geliştirilmemesi gibi nedenlerden kaynaklanmaktaydı.

2.1.3. Bağımsızlık Sonrası Azerbaycan'da Petrol Siyaseti

Azerbaycan parlamentosu 1991 yılında bağımsızlığını ve SSCB'den ayrıldığını resmen ilan etmiş ve kaynakları üzerinde tartışmasız egemenlik kazanmıştır. Ancak bağımsızlığın ilk yılları beklendiği gibi mali ve politik sıkıntıları beraberinde getirmiş, diğer sektörler gibi petrol sektörünü de olumsuz etkilemiştir (Armaoğlu, 1992: 210).

1980 yıllarının sonlarından Batı şirketleri Azerbaycan ile ilgilenmeye başlamış ve 1991 yılında SSCB'nin çökmesi bunun için bir fırsat olmuştur. Hatta ilk olarak 1989 yılında "Ramaco Energy" Azerbaycan petrolü ile ilgilenmeye başlamış ve onun ardından "Pennzoil", "BP/Statoil" ve "Amaco" temsilcileri görüşmeler yapmışlar (Salmanov, 2004: 37). Sonuçta Amerikan ve Avrupalı kuruluşların Azerbaycan'daki yatırımlarının teşvik edilmesi ile ülkeler arasında ilişkiler genişlemiştir. Özelikle İngiltere, Azerbaycan petrol sanayisine büyük ilgi gösteren şirketleri nedeni ile diplomatik ilişkileri güçlendirmeyi tercih etmiştir. Bağımsızlığını yeni kazanan ülke için Batı Avrupa ve Amerika ile diplomatik ilişkiler önem teşkil etmekteydi. Bu ilişkileri doğal kaynaklarını kullanarak daha da geliştiren Azerbaycan hem ülkeye yabancı sermaye çekmekte hem de siyasi konumunu iyileştirmeyi hedeflemekteydi. Bunun sonucudur ki, ülke 2000'li yılların başlarından Dünya Bankası, Birleşmiş Milletler, Uluslararası Para Fonu gibi kuruluşlara üye ola bilmiştir (Bayraktutan, 2010: 119-120).

Devlet ekonomideki sıkıntıları ortadan kaldırmak ve enerji sektörünü kendi yönetimine almak için 1992 yılında petrol ve doğalgaz sektöründe yapılan reformlarla Milli Gaz Şirketi (AzeriGaz) ve Azerbaycan Devlet Petrol Şirketini (SOCAR) kurdu. Şirketin kurulmasıyla Azerbaycan petrolü devletin tekeline verilmiş oldu.

1994-2015 yılları döneminde SOCAR yabancı şirketlerle 25 temel anlaşma imzalamıştır. Doğru şekilde belirlenmiş strateji sonucunda bu anlaşmalar Azerbaycan'ı Karadeniz ve Hazar bölgesinde enerji alanında önemli ekonomi güce

dönüştürmüştür. 1994 yılında "Asrın Anlaşması" ve Bakü-Tiflis-Ceyhan ve Bakü-Tiflis-Erzurum gibi büyük projelere imza atan Azerbaycan SSCB'nin dağılmasından sonra bu şekilde büyük ve küresel projeler gerçekleştiren ilk ülke oldu (Ağayev, 2016). Bu anlaşmaların her birinde önemli rol oynayan Azerbaycan Devlet Petrol Şirketi petrol ve doğalgazla ilgili tüm alanlarda başarıyla faaliyet göstermektedir. Şirket karada 7000, denizde 1300 kuyuya, 350'den fazla filoya, 4000-4500 metreye kadar kuyular kazan 85 adet delme ünitesine, 4500'e kadar taşıma aracına sahiptir. SOCAR aynı zamanda petrol ve doğalgazın üretimi, ihracat ve ithalatından da sorumludur (Bağırov, 2007: 66).

Şirket komşu ülkeler olan Gürcistan ve Türkiye ile de sık ilişki içindedir. 2007 yılından Gürcistan'da işlemeye açılmış Kulevi Karadeniz terminali ile 1 milyon ton petrol ürünü taşımıştır. SOCAR'ın aracılığı ile Azerbaycan Gürcistan piyasasında petrolün %70'ine; mazot piyasasının ise %59'na sahiptir (Şiriyev, and Kornely, 2013: 44-50). Öte yandan kuruluş 2008 yılında Pektim'in %51'ni 2.05 milyar ABD dolarına alarak Türkiye pazarında da kendi mevkisin güçlendirmiş oldu. Bu girişim sonucu Azerbaycan Devlet Petrol Şirketinin Türkiye pazarındaki payının %40'ına ulaşması beklenmektedir (Rzayeva, 2013: 108-109).

Azerbaycan bağımsızlığını kazandıktan sonra ekonomisini ve özellikle de petrol sektörünü yabancılara açarak, 1992'yılından kara yataklarını ortak işletmeye başladı. Sonuçta başta 1994 yılında imzalanan "Asrın Anlaşması" olmak üzere bir dizi petrol anlaşmaları üretim rakamlarına etkisini 1990'lı yılların sonlarından itibaren göstermeye başladı (DEİK, 2016). 1994-1997 yıları arasında 9 milyon ton civarında olan petrol üretimi 1998 yılında 11.2 milyon ton olarak gerçekleşmiş ve bu yıldan itibaren artış trendine girmiştir. 2005 yılı petrol üretimi ise özellikle kayda değerdir. Bahsedilen yıl üretimi 2004 yılından %43 fazla olmuş ve 22 milyon tona yükselmiştir. 2009 yılı küresel buhranın etkisinden dolayı duraklamış hâsıla, hatta 2011 yılından itibaren azalmaya başlamıştır. 2014 yılına ait rakam 39 milyon ton olarak gerçekleştirilmiştir (ARDSK, 2016).

Ülke çok uluslu enerji politikaları ve enerji güvenliğinin sağlanması ile ilgili konularda 2003-2010 yıllarında "Enerji" kanun, "Alternatif ve Yenilebilir Enerji Kaynaklarının Kullanılması İçin Devlet Programı", 2005-2015 yıllarında "Ülkenin

Yakıt Enerji Kompleksinin Gelişimi" devlet programını kabul etmiştir (EGANUN, 2016).

Azerbaycan bağımsızlık yıllarından sonra özellikle petrol ve doğalgaz sektöründe bir dizi anlaşmalar gerçekleştirmiş ve ülke petrolünü Karadeniz üzerinden Avrupa'ya ulaştıracak petrol, doğalgaz boru hatlarının inşasını hayata geçirmiştir. Öte yandan ülke bağımsızlıktan sonra büyük ölçüde dış ticarette petrol ve petrol ürünleri ile temsil edilmiştir. Bu durum Azerbaycan ekonomisinin başlıca tehditlerindendir.

2.2. Azerbaycan'ın Petrol Rezervi ve Coğrafi Dağılımı

Azerbaycan arazisinin %70'inde petrol ve doğalgaz kaynağı bulunmaktadır. Ülkenin rezervleri ile ilgili çeşitli kaynaklarda farklı rakamlar yer almaktadır. SOCAR'ın tahminlerine göre kanıtlanmış rezerv miktarı 18 milyar varil, Azerbaycan Enerji Bakanlığı'na göre 13 milyar kanıtlanmış rezerv vardır. Bununla beraber rakamlardaki farklılıklar British Petrolum (BP) ve ABD'nin enerji istatistiklerinde de görülmektedir. BP verileri Azerbaycan'da 7 milyar varil, ABD Enerji Bakanlığı verileri ise, kanıtlanmış 4-13 milyar varil olduğunu açıklanmıştır. Diğer bir sözle Azerbaycan petrol rezervinin dünya petrol rezervinin %0.7'sini oluşturduğu ortaya çıkmaktadır (EİA, 2016).

1997 yılında ABD Devleti tarafından yapmış araştırma sonucu Hazar Denizi'nde keşif edilmiş ve tahmin edilen toplam 173 milyar varil rezerv olduğunu savunmaktadır. Bu da dünya petrol rezervinin %9'nu teşkil etmektedir. Bu rezervin kanıtlanmış kısmının 3.6 milyar varili, tahmin edilen miktardan ise, 26 milyar varili Hazar'ın Azerbaycan kısmına aittir (Ehmedov, 2003: 150).

Azerbaycan'ın petrol rezervlerine sahip olan başlıca bölgeleri Kobustan, Şirvan ve Muğan bölgelerindedir. Mevcut rezervlerin %48'i Hazar'da, %27'i Kür-Aras ovasında, %11'i Abşeron Yarımadasında, %6.5'i Kuba-Siyezen bölgesindedir. Bu rezervler ülkedeki toplan rezervlerin %91'ni oluşturmaktadır. Azerbaycan'da var olan petrol rezervlerinin derinliklere göre dağılımı da farklılık göstermektedir. En büyük derinliğe sahip rezervler Hazar Denizi'nde yer almaktadır. Rezervlerin %27'i 3000 metre, %53'ü 3000-5000 metre, %20'i 5000-7000 metre derinlikte yer almaktadır (Koçman, ve İbrahimov, 1994: 149).

2.3. Azerbaycan'da Petrol Piyasası

Azerbaycan'ın petrol piyasası başlıca olarak ham petrol üretim ve ihracatı, çeşitli petrol ürünleri ihracı ve petrol ürünleri tüketiminden oluşmaktadır. Ülkenin petrol piyasası ile ilgili önemli başlıklar ise, aşağıdaki gibidir.

2.3.1. Petrol Üretimi ve Tüketimi

Büyük doğal kaynaklara, özellikle de petrol rezervlerine sahip olan Azerbaycan 71 yıl merkezden yönetim tarzına uygun yönetilmiş ve doğal kaynakları Rusya tarafından benimsenmiştir. Ülke bağımsızlığını kazandığı 1991 yılından sonra açık piyasa ekonomisine uyum sağlaya bilmek için sektörleri yabancı yatırımlar için cazip kılacak stratejiler belirlemiştir. Öte yandan devlet yönetiminde olan SOCAR bahsedilen stratejilerin yürütülmesinde başlıca güç konumuna gelmiştir. 15 farklı ülkede 27 den fazla şirketle anlaşmaya girmiş Azerbaycan Devlet Petrol Şirketi ülkenin hem yurt içindeki, hem de yurt dışındaki en büyük yatırımlara sahip temsilcisidir.

Sonuçta Azerbaycan bağımsızlığını kazandıktan sonra özellikle petrol ve doğalgaza dayalı dış ticaret stratejisini ortaya koymuştur. Ülke bu bağlamda, eski Sovyet Cumhuriyetleri ve üçüncü dünya ülkeleri ile karşılıklı mal mübadelesi ile sınırlanmış ticaretini doğal kaynak ihracatı ile genişletmeye çalışmıştır. Azerbaycan'da dış ticaretin yeniden düzenlenmesi 3 başlıca maksat üzerinde kurulmuştur.

i. Hukuki alt yapının oluşturulması,
ii. Yeni yönetim tarzını geliştirilmesi,
iii. Dış ticarette etkinliğin ve ticaret hacminin artırılması (Selçuk, vd., 2004: 33-34).

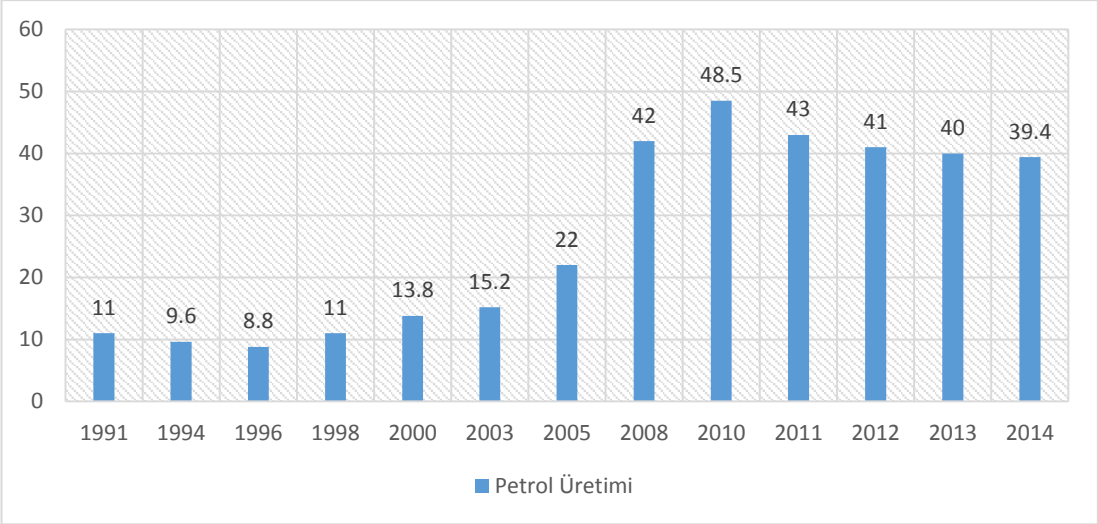
Tablo - 22: Azerbaycan Petrol Üretimi (Milyon ton)

Yıl	Üretim	Yıl	Üretim	Yıl	Üretim	Yıl	Üretim	Yıl	Üretim
1991	11	**1996**	8.8	**2001**	14.6	**2006**	31.6	**2011**	43
1992	11.2	**1997**	8.8	**2002**	15.2	**2007**	41	**2012**	41
1993	10.5	**1998**	11	**2003**	15.2	**2008**	42	**2013**	40
1994	9.6	**1999**	13.6	**2004**	15.3	**2009**	48.3	**2014**	39.4
1995	9	**2000**	13.8	**2005**	22	**2010**	48.5	**2015**	-

Kaynak: ARDSK, 2014.

Bağımsızlık yıllarından sonra Azerbaycan petrol piyasası ile ilgili üretim rakamları Tablo - 22'deki gibidir.

Grafik - 1: Azerbaycan'da Petrol Üretimi (Milyon Ton)

Tablo-22'den görüleceği üzere bağımsızlık yıllarının başlarında azalan petrol üretimi, 1998 yılından artmaya başlamıştır. Bu özellikle 1994 yılında "Asrın Anlaşması" olarak bilinen ve "Azeri", "Çirag", "Güneşli" gibi büyük rezerve sahip yatakların başta BP "Lukoil", "Pennzoil", "Amaco" gibi yabancı petrol kuruluşlarına ortak işletim için verilmesinden kaynaklanmıştır. Öte yandan Bakü-Tiflis-Ceyhan (BTC), Bakü-Novorossiysk ve Bakü-Supsa ham petrol boru hattının açılması ve uluslararası şirketlerin petrol üretimini artırmasıyla her geçen yıl üretim daha da yükselmiştir. Bundan başka Kemaleddin-Mişovdağ, ANŞAD, Az Geroil, Güney-Batı Kobustan, Dan Ulduzu-Eşrefi Yatakları, Karabağ, Araz-Alov Şark, İnam, Apşeron ve Şahdeniz Yatak anlaşması bağımsızlık yıllarından sonra petrol ve doğalgaz üretiminin artmasına neden olmuştur.

Ülkede üretilen petrol iki kısma ayrılmaktadır: İlk ve en büyük kısmı "BP-Azerbaijan"; ikinci kısmı ise SOCAR'ın kendi yataklarından elde ettiği üretimdir. 2014 yılında Azeri-Çirag-Güneşli (AÇG) yataklarından 31.5 milyon ton petrol elde edilmiştir ve bu 2013 yılına kıyasla %2.3 daha azdır. Öte yandan SOCAR'ın kendi yataklarından elde ettiği üretim miktarı da 2013 yılında 43.1 milyon ton olmuş ve bahsedilen rakam 2014 yılında azalarak 41.9 milyon ton seviyesinde gerçekleşmiştir. Sonuçta 2014 yılında Azerbaycan'da toplam petrol üretimi %2.9 azalmıştır. Ülkenin en yüksek üretim rakamı ise, 2010 yılında 50,8 milyon olmuş ve bu gösterici 4 yılda

%17.5 azalmıştır. Aynı zamanda en büyük ham petrol üretiminin gerçekleştirildiği AÇG yataklarının verimliliği 5 yılda %22 düşüş yaşamıştır (Haydarov, 2016).

Azerbaycan'ın sanayi sektöründe üretilen ürünler ağırlıklı olarak ham petrol ve petrol ürünlerinden oluşmaktadır ve ülke ihracatının %85'e kadarlık kısmını teşkil etmektedir. Ülkenin yurt içinde ürettiği ve dünya pazarına çıkardığı başlıca petrol ürünleri petrol gazı, otomobiller için benzin (OB), petrol-kimya sanayisi için benzin (PKB), dizel, mazot, petrol bitümü ve çeşitli yağlardan oluşmaktadır.

Tablo - 23: Petrol Ürünleri Üretimi (Bin ton)

Yıllar	1995	1998	2000	2005	2010	2011	2012	2013	2014
OB	791.1	630	537	906	1248.6	1295	1296	1407	1238
PKB	247.5	377.9	361.3	350	195	219	148	124	235
Dizel	2213	2057	1957	2101	2488	2483	2368	2495	2946
Mazot	4404	4273	4072	3060	231	253	286	285	207
Bitüm	53	25	18	128	241	265	288	312	241
Yağlar	124	82	74	39	87	91	63	47	54

Kaynak: ARDSK, 2014.

Tablo-23'te yer aldığı gibi 2015 yılının ilk sekiz ayında petrol ürünlerinin toplam üretim hacminde %1.8'lik artış ortaya çıkmıştır. Ancak bu tüm petrol ürünleri üretiminde artış yaşandığı anlamına gelmemelidir. Bahsedilen yılda beyaz petrolde %0.8, dizel üretiminde %5.9, mazot üretiminde ise, %14'lük artış yaşanmıştır. Öte yandan yağlar, bitüm ve benzin üretimi rakamlarında düşüş görülmüştür (ARDSK, 2015).

Azerbaycan petrol sanayisi başlıca tüketim ürünleri sıvı gaz, otomobiller için benin, dizel, mazot, bitüm ve yağlardan oluşmaktadır. Ülkedeki petrol sanayi ürünleri ile ilgili tüketim rakamları Tablo - 24'deki gibidir.

Tablo - 24: Petrol Sanayi Ürünleri Tüketimi

Yıllar	1995	1998	2000	2005	2010	2011	2012	2013	2014
Sıvı gaz	26	53	80	158	85	135	124	166	168
OB	738	471	321	577	1030	1146	1241	1296	1368
Dizel	368	409	584	783	837	1011	1005	1297	1290
Mazot	4112	3995	4096	2625	77	134	138	33	19
Bitüm	38	20	18	97	213	226	268	323	232
Yağlar	25	49	49	44	31	41	43	44	46

Kaynak: ARDSK, 2014.

Tablo-24'te yer aldığı şekilde petrol sanayi ürünleri tüketiminden sıvı gaz, otomobiller için benzin, petrol bitümü ve dizel tüketiminde her geçen yıl artış ortaya çıkarken, yağlarla ilgili tüketim miktarı fazla değişmemiştir. Ancak mazot tüketim miktarında 20 kat azalmanın olduğu görülmektedir.

Azerbaycan büyük petrol rezervlerine sahip ülke olsa da, 2015 yılı SOCAR benzin talebinin karşılanmasında zorlukların ortaya çıka bileceğini ve zorlukları aşmak için üretim tesislerinin yenilenmesi gerektiğinin kaçınılmaz olduğu belirtilmiştir. Öte yandan ülkedeki tüketim hacminin üretim miktarına yaklaşmasının bir diğer nedeni Azerbaycan'daki tek üretici SOCAR'ın terkibindeki Haydar Aliyev adına Bakü petrol kuruluşunun yenilenmesi ile ilgili Aİ-95 markalı benzin üretiminin durdurulması olmuştur (Haydarov, 2016).

Tablo-23 ve 2.4'te yer alan istatistik veriler 2013 yılında benzin üretimi ile tüketiminin eşitlendiğini ortaya koymaktadır. Devlet bunun karşısını almak için iki seçim karşısında kalmıştır. Bunlardan biri üretim hacmini artırmak, diğeri ise, tüketim hacmini müdahillerle azaltmak olmuştur. Sonuçta devlet 2014 yılında her iki yolu seçmiştir. Devlet üretim miktarını artırırken, diğer yandan da benzin fiyatlarını yükseltmiş, 2008 yılından eski otomobillerin ülkeye ithal edilmesine yasak getirmiş, "Euro-4" hava kirliliği şartlarını uygulamış, bazı ülke otomobillerinin ithalini durdurmuş ve ithal edilen otomobillere aksiz vergisi uygulamıştır. Öte yandan ise, tüketilen toplam benzin miktarının %95'ni oluşturan Aİ-92 benzin fiyatına 2013 Aralık ayında %28 zam getirilmiştir.

2.3.2. Azerbaycan'ın Petrol İhracatı

Azerbaycan ihracat rakamlarında büyük ölçüde ham petrol ve petrol ürünleri ile temsil olunmaktadır. Ülkede AÇG ve SOCAR'ın yataklarından elde edilen petrol ürünlerinin büyük kısmı ihraç edilmektedir. Örneğin, 2014 yılında elde edilen 41.9 milyon ton petrolün 35 milyon tonu ihraç edilmiştir. İhracatın 24.5 milyon tonluk, yani %70'lik kısmı SOCAR tarafından gerçekleştirilmiştir. Diğer taraftan 2015 yılında 39 milyon ton petrol ihraç edilmiştir ki, bunun %82'i Bakü-Tiflis-Ceyhan, %12'i Bakü-Supsa, %3'ü ise, Bakü-Novorossisk boru hattı ile taşınmıştır (AZNWS, 2016).

10 yıl önce ülke petrolünün %15'i Aralık denizi hudutlarını aşarken, 2010 yılından itibaren bu rakam %45'e yükselmiş ve Azerbaycan Avrupa'nın, Amerika'nın ve Asya'nın 30 ülkesine petrol ihracatı yapmaktadır. Aralık denizi hudutları dışında satılan toplam petrolün %20'i Asya ülkelerine gönderilirken yakın pazardaki en büyük alıcı ise %12 payla Gürcistan'dır. SOCAR aynı zamanda ülke bütçesine en fazla ödeme hayata geçiren kuruluştur. 2015 yılında devlet bütçesine yönlendirilmiş 7 milyar 112 milyon manatın 1 milyar 500 milyon manatı SOCAR tarafından gerçekleştirilmiştir (SOCCAR, 2015). Tablo - 25'de Azerbaycan'ın petrol, petrol ürünleri ve yakıt ihracat gelirleri ile toplam ihracat gelirlerine yer verilmiştir.

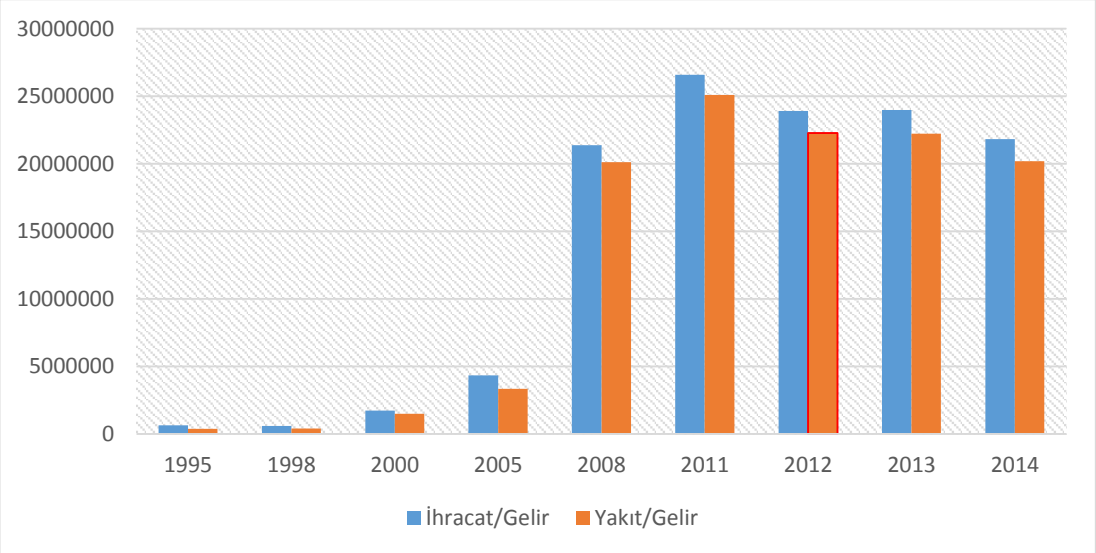
Tablo - 25: Azerbaycan'ın Petrol, (Yakıt, Petrol Ürünleri) ve Toplam İhracat Gelirleri (Bin dolar)

Yıllar	İhracat	Yakıt/$	**Yıllar**	İhracat	Petrol/$	**Yıllar**	İhracat	Petrol/$
1995	637199	371882	**2005**	4347151	3337035	**2012**	23907983	22259197
1998	606150	417854	**2010**	21360210	20110198	**2013**	23975416	22229818
2000	1745220	1484903	**2011**	26570898	25089288	**2014**	21828608	20177193

Kaynak: ARDSK, 2014.

Azerbaycan'ın petrol sektörü ve toplam ihracat geliri ile ilgili ihracat verilerinin ABD doları cinsinden ifadesi Grafik - 2'deki gibidir.

Grafik - 2: Azerbaycan Petrol (Yakıt, Petrol Ürünleri) ve Toplam İhracat Geliri (Bin Dolar).

Tablo-26'dan görüldüğü gibi 2010 yılı petrol ihracat gelirlerinin bağımsızlık döneminin en yüksek göstergesi olmuştur. Bunun nedeni bahsedilen yılda 49 milyon

ton petrol üretiminin gerçekleştirilmesi ve 2010 yılında petrol fiyatlarının yüksek olmasıdır. Çünkü 2010 yılında üretilen petrol 2014 yılındakinden %17 daha fazla olmuştur. 2013 yılından sonra, gelirin azalması hem üretimin, hem de dünya piyasasında petrol fiyatlarının düşmesi ile açıklana bilir.

İstisnasın tüm yıllarda ihracat gelirleri içinde petrol gelirlerinin %80'den fazla yer alması Azerbaycan ekonomisinde "Hollanda Hastalığı" belirtileridir.

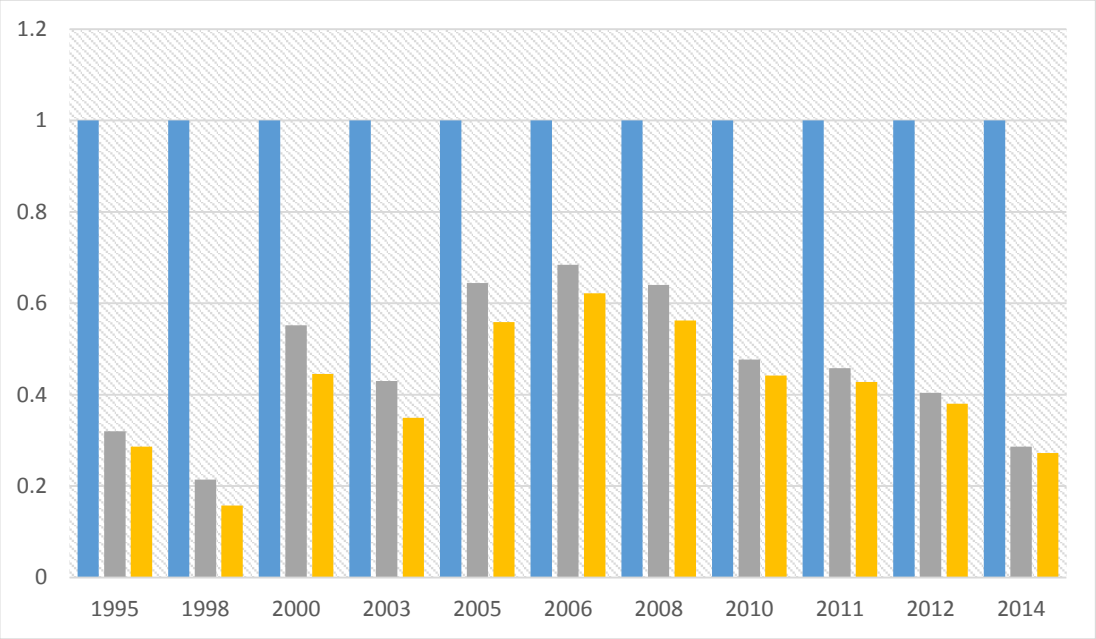
Petrol ve doğal kaynak gelirlerinin GSMH içindeki yüzdesel payı ise Tablo - 27'deki gibidir.

Tablo - 26: Petrol ve Doğal Kaynak Gelirlerinin GSMH İçindeki Payı (%).

Yıllar	**1995**	**1998**	**2000**	**2003**	**2005**	**2006**	**2008**	**2010**	**2011**	**2012**	**2014**
Petrol	28.6	15.7	44.5	34.9	55.9	62.2	56.2	44.2	42.8	38	27.2
Doğal Kaynak	32	21.4	55.2	43	64.6	68.4	65.6	47.7	45.8	40.4	28.7

Kaynak: The World Bank, 2014.

Grafik - 3: Petrol ve Doğal Kaynak Gelirlerinin GSMH* İçindeki Payı (%)

* GSMH'nın rakamsal büyüklüğü sonuçları daha iyi görebilmek için tüm yıllarda 1 olarak kabul edilmiştir.

Grafik-3'ten görüleceği gibi Azerbaycan GSMH'sı ağırlıklı olarak doğal kaynaklar oluşturmaktadır. 2000'li yılların başlarında GSMH'nın %30'nu oluşturan kaynak gelirleri, sonraki 5 yılık zaman diliminde %50 olmuştur. Giderek kaynak

gelirlerinin payının artmasının nedeni ise petrol ihracat gelirlerinin ülke ekonomisinde önemli yer almağa başlaması ile açıklana bilir. Öte yandan 2014 yılından sonra petrol, dolaysı ile de doğal kaynakların GSMH içindeki payının azalmasını hem petrol üretiminin ve fiyatlarının düşmesi ilişkilendirmek doğru olacaktır. Örneğin, 2010 yıllarında barreli yaklaşık 80 ABD doları, üretimi 48 milyon ton olan Azerbaycan petrol sanayisinde fiyat 2015 yılında 40 doların, üretim ise 40 milyon tonun altına inmiştir.

2.3.3.Azerbaycan Petrol Sanayisinde İstihdam

Azerbaycan petrol ve doğalgaz projelerinde %25'i yerli olmak üzere toplamda 400 şirket yer almaktadır. Şirketlerin faaliyetleri geniş alanı kapsamakta ve ülke vatandaşları için inşaat, çevreyle ilgili hizmetler gibi yeni iş imkânları oluşmaktadır (Aliyev, 1999: 41).

Yıllar itibari ile değişim gösterse de, petrol ve doğalgaz sektörü ülke ekonomisinde en çok istihdam olanağı sağlayan sektördür. Sektörde yaklaşık 75 bin kişi istihdam edilmektedir ve yan sektörler de dikkate alındığı zaman rakamın daha da yükseleceği istisna değildir.

Sektördeki en yüksek istihdam olanağı AÇG yatağıdır. Bu projenin 3. kısmı ile ilgili işlerin %80'i Azerbaycan arazisinde yapılmış ve işgücünün %80 Azerbaycan'ın yerli işgücü tarafından karşılanmıştır. Bahis edilen projede yalnızca inşaat sektöründe 9500'den fazla Azerbaycan vatandaşı istihdam edilmektedir (Savva, 2008: 154).

Petrol ve doğalgaz sektöründe üretim ve inşaat alanları ile beraber ihraç faaliyetleri de yeni iş olanakları yaratmıştır. Örneğin, BTC projesinde 2300 vatandaşa geçici, 250 vatandaşa sürekli iş imkânı sağlanmıştır (CORNELL, 2005: 63). 2014 yılında SOCAR'da çalışanların sayısı 56460 kişi olmuş ve bu rakam 65568 kişi olan 2013 yılı göstericisinden 9108 çalışan daha azdır. Diğer taraftan Azerbaycan Devlet Petrol Şirketi teknik vasıtaların ve araçların kullanımı ile ilgili yeni kararlar kabul etmiş ve "Nakliyat Yönetimi" isimli kuruluş yaratılmıştır. Sonuçta teknik vasıtalar ve araçların kullanımı ile ilgili alanda çalışan sayısı 2169 kişi artarak, 5432'e ulaşmıştır. SOCAR'ın işgücüne yaptığı ödemelerde de 2014 yılında önceki yıla göre değişiklik yaşanmış ve 597.62 milyon manat olan toplam

ücret ödemesi, 2013 yılı ödemelerinden %10 daha az olmuştur. Ancak 2014 yılında işçi sayısının ve dolaylı olarak onlara ödenen toplam reel ücret rakamının azalmasına rağmen, bahsedilen yılda 882.08 manat olan aylık reel ücret önceki yıla göre 42.76, yani %5 daha fazladır (SOCAR, 2014: 41).

2014 yılında Azerbaycan petrol sanayisinde çalışan işçi sayısının azalması güvenlik alanında çalışanlardan 1266'sının "Etalon MMC"ye devir edilmesi, 490 çalışanın "Neftçi İSM" bünyesinden çıkarılarak "Neftçi Spor Kulübü'ne verilmesi, kurumda yenilenme işlerinin hayata geçirilmesinden dolayı 2363 çalışanın bağımsız faaliyete geçmesi, 810 kişinin emekli olmasından vb. nedenlerden kaynaklanmıştır (SOCAR, 2014: 67).

Azerbaycan petrol ve doğalgaz anlaşmaları ülkede yeni iş olanakları yaratmakla beraber, ülkedeki yaşam standartlarının yükselmesine, yan sektörlerde yeni iş yerlerinin yaranmasına neden olmuştur. Sonuç olarak petrol ve doğalgaz projelerinin yalnızca ülke istihdam düzeyi üzerinde doğrudan değil, dolaydan da etkili olduğu görülmektedir. Azerbaycan Devlet Petrol Şirketi ile ilgili istihdam ve reel ücret verileri yıllar itibarı ile Tablo-27'deki gibidir.

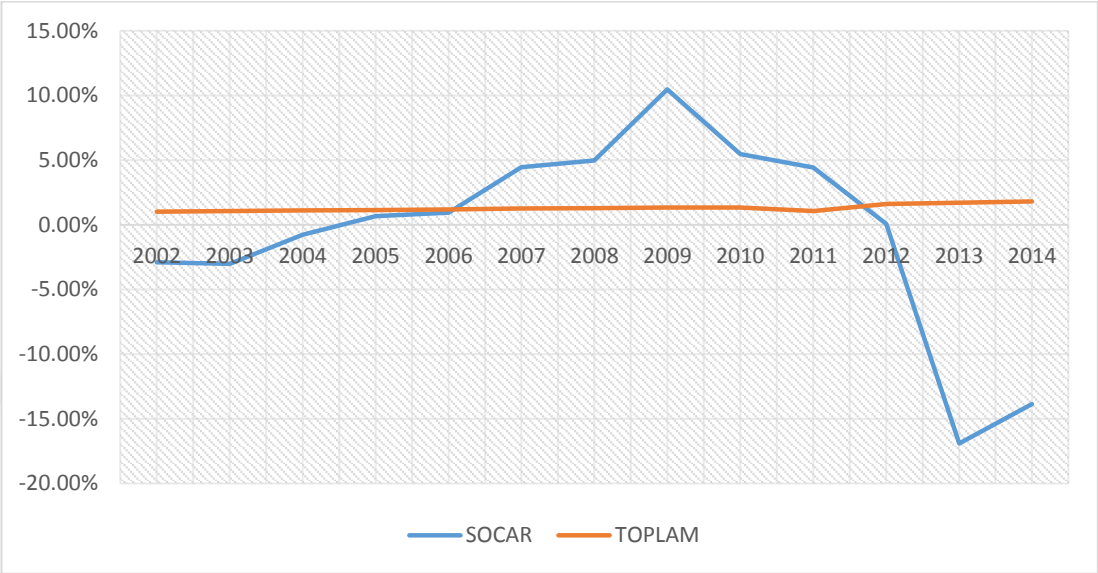
Tablo - 27: İstihdam ve Orta Aylık Reel Ücret Verileri

Yıllar	**2001**	**2002**	**2003**	**2004**	**2005**	**2006**	**2007**
Ekonomide İstihdam (bin)	3891.4	3931.1	3972.6	4016.9	4062.3	4110.8	4162.2
SOCAR İstihdam (bin)	62.229	60.430	58.600	58.150	58.541	59.090	61.725
Ekonomide Ücret (AZN)	52	63.1	77.4	99.4	123.6	149.3	215.8
SOCAR Ücret (AZN)	114	122	134	164	220	318	440
Yıllar	**2008**	**2009**	**2010**	**2011**	**2012**	**2013**	**2014**
Ekonomide İstihdam (bin)	4215.5	4271.7	4329.1	4375.2	4445.3	4521.2	4602.9
SOCAR İstihdam (bin)	64.790	71.580	75.500	78.840	78.900	65.560	56.460
Ekonomide Ücret (AZN)	274.4	298	331.5	364.6	398.4	425.1	444
SOCAR Ücret (AZN)	560	530	560	610	620	840	882

Kaynak: SOCAR, 2011,2014 yılı raporu: 42, 70.

Grafik-4'te ekonomi genelinde ve Azerbaycan Devlet Petrol Şirketi tarafından istihdam edilen işgücündeki değişim yüzdelerine yer verilmiştir.

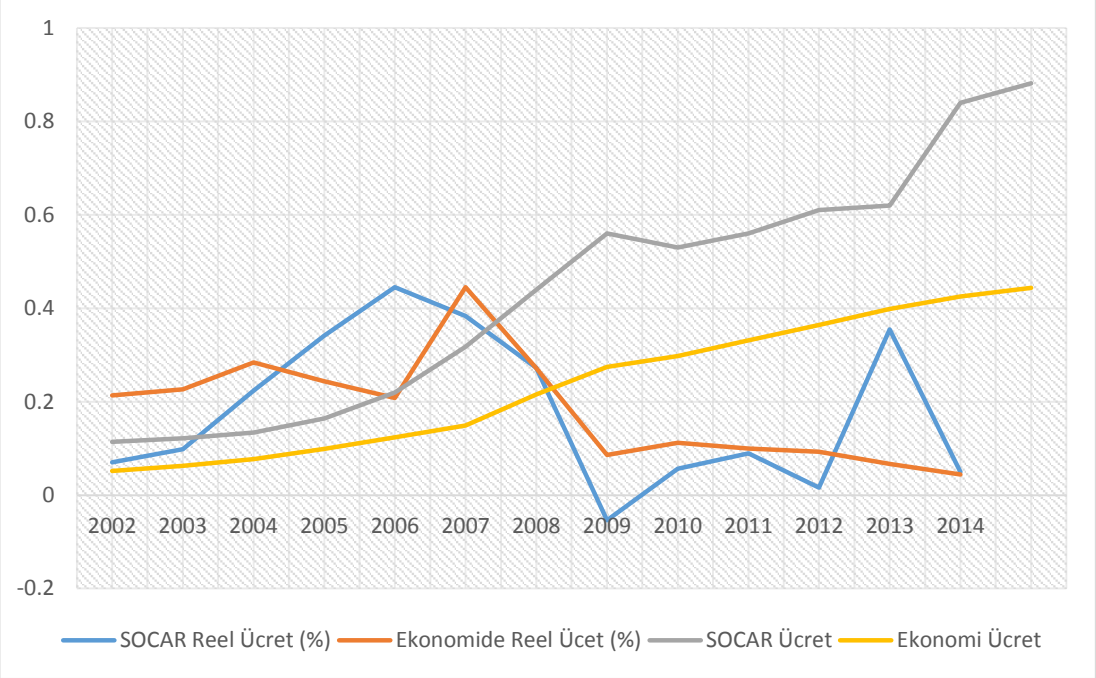
Grafik - 4: Toplam Ekonomi ve SOCAR İstihdam Değişim Yüzdesi.

Grafik-4'te 2006 yılından sonra SOCAR tarafından istihdam edilen iş gücü sayısında artışın yaşandığını göstermektedir. 2006 yılından sonra SOCAR istihdam düzeyinde yaşanan artış 2012 yılına kadar devam etmiş, 2009 yılı %10,5 oranındaki artış ise özellikle kayda değerdir. SOCAR tarafından şimdiye kadar hayata geçirilmiş en yüksek istihdam 2012 yılında 78,9 bin kişi olmuştur ki, bu rakam 2014 yılı istihdam miktarından 21 bin (%13,88) daha fazla olmuştur. İstihdam miktarının en az olduğu yıl ise 2013 yılı olmuştur. Bahsedilen yılda şirketin istihdam rakamı 13,4 bin kişi azalmıştır. Aynı zamanda 2014 yılında istihdam edilen 56,4 bin çalışan 2001 yılından sonra Azerbaycan Devlet Petrol Şirketi bünyesinde bulunan en az iş gücü sayısı olmuştur. Bunu özellikle 2013 yılından sonra dünya petrol fiyatlarının düşmesi ile ilişkilendirmek doğru olacaktır.

Grafik-5'de yıllar itibari ile ekonomi genelinde ve SOCAR tarafından istihdam edilen iş gücüne ödenen orta aylık rakamsal reel ücretler ve önceki yıla göre yüzde değişim yer almaktadır. Grafikte yer alan ücretlerin rakamsal büyüklüğünü yüzdesel değişimle daha iyi karşılaştıra bilmek için gerçek reel ücretlerin 1000 kat düşük değerleri kullanılmıştır.

Grafik - 5: Ekonomi ve SOCAR'da Reel Ücret ve Ücret Değişim Yüzdesi

Grafik-5'te yansımış sonuçlar SOCAR'daki reel ücret dalgalanmasının ekonomi genelindeki yüzdesel dalgalanmadan daha fazla olduğunu göstermektedir. Öte yandan son 15 yılda petrol sanayisinde çalışanların orta aylık reel ücretlerinin ülke ekonomisi orta aylık reel ücretlerinden yüksek olduğu ve hatta son 10 yılda 2 kat daha fazla olduğu görülmektedir. Bu rakamlar ihracatta %85 petrol ve petrol ürünleri ile temsil olunan Azerbaycan ekonomisinde "Hollanda Hastalığının belirtilerine ışık tutmaktadır. Çünkü ülke ekonomisi ağırlıklı olarak petrol sanayisine odaklandığından başlıca vasıflı eleman, teknoloji bu alanda toplanmış, orta emek verimliliği düşse de reel ücretler diğer sektörlere oranla artmıştır.

2.3.4. Azerbaycan Petrol ve Doğalgaz Sektöründe Yatırımlar

Ülkeye yabancı sermayeyi çekmek Azerbaycan Cumhuriyetinin bağımsızlığı kazandıktan sonra başlıca amacı olmuştur. Bu maksatla devlet doğal kaynaklarını kullanmak ve yabancı sermayedarların ilgisini çekmek için ilk olarak 1992 yılında Azerbaycan Devlet Petrol Şirketini kurmuştur. 1994 yılında serbest piyasa ekonomisine geçiş ve ekonomik reformlar yolunda gayretler gösterilse de, kararların alınmasında ve uygulama aşamasında temel reformların gerçekleştirilmesi başarılı olmamıştır. Bazen ülkedeki siyasi durum, bazen de yüksek enflasyonist baskı tasarrufların yatırımlara dönüşmesinde olumsuz etki etmiştir. Nitekim daha sonra

hayata geçirilmiş başarılı strateji ile dış ekonomik ilişkilerde olumlu sonuçlar elde edilmiş, yatırım ortamı geliştirilmiştir (Pekcan, 1995: 12). Vergi, gümrük, bankacılık ve ticaret rejiminde yabancı sermayeyi engelleyecek unsurlar ortadan kaldırılmıştır. Yeni düzenlemelere göre yabancı yatırımcılar Azerbaycan'da şirket, her türlü temsilcilik kura bilir; menkul ve gayrimenkul varlıklara sahip ola bilir; özel faaliyetlerle meşgul olabilirler. Yatırımcılar aynı zamanda kazandıkları karı yurtdışına transfer etme hakkına da sahiptiler (Bayraktutan, 2010: 127).

Azerbaycan'ın yatırım maliyetleri açısından avantajları, geniş nüfuslu BDT ve Orta Asya pazarlarına yakınlığı, işgücünün ve taşıma masraflarının düşük olması ile açıklana bilir. Bu durum yabancı sermayeyi ülkeye çekebilecek başlıca nedenlerdir. Ülkenin bu avantajlardan yararlanmak adına yaptığı en büyük başarı 1994 yılındaki "Asrın Anlaşması" olmuştur. Ülkeye 25 yıl döneminde yaklaşık 140 milyar ABD doları gelir sağlayacağı beklenen sözü edilen ihaleye toplamda 7 milyar yatırım yapılmıştır. Sonuçta Azerbaycan'da kişi başına düşen yabancı sermaye miktarı sadece eski Sovyet cumhuriyetleri arasında değil, Doğu Avrupa ülkeleri arasında ilk sırada yer almıştır.

Azerbaycan ekonomisinde 1995-2014 yıllarında hayata geçirilmiş 130 milyar ABD dolarlık yatırımların %61'i yabancı sermayeli olmuştur. 20 yıllık dönemde yapılan yatırımların %70'i ise enerji sektörünün payına düşmüş ve petrol, doğalgaz sektörüne yapılan toplam yatırımlar 2014 yılında 60 milyarın üzerinde gerçekleştirilmiştir. Yatırımlar ülkede petrol dışı sektörlere de güveni artırmış, ekonominin tek taraflı gelişimini kısmen de olsa önleye bilmiştir. Azerbaycan ekonomisinin doğal kaynak gelirlerinden dolayı cazip yatırım ortamına dönüşmesi yerli sermaye sahiplerinin de ilgisini çekmiş ve nihayet 2007 yılından sonra petrol sektöründe yerli yatırımlar yabancı yatırımlarından fazla olmuştur (Savva, 2008: 153).

Tablo-28'de Azerbaycan ekonomisinde petrol ve petrol dışı sektörlere yapılmış sermayelerle ilgili bilgilere yer verilmiştir.

Tablo - 28: Azerbaycan Ekonomisi Yatırım Miktarı (Milyon Dolar)

Yatırımlar/Yıllar	1995-2002	2002-2014	1995-2014
Toplam Yatırım	12473.3	116247.1	128721.4
Dâhili Yatırım	3353.3	62443.6	65797.9
Petrol	902.5	9024.9	9927.4
Petrol Dışı	2451.5	53419.7	55870.6
Yabancı Yatırım	9119.4	53804.3	62924.7
Petrol	6105.2	41336	47438.2
Petrol Dışı	3014.1	22471.6	25485.7

Kaynak: ARDSK, 2014.

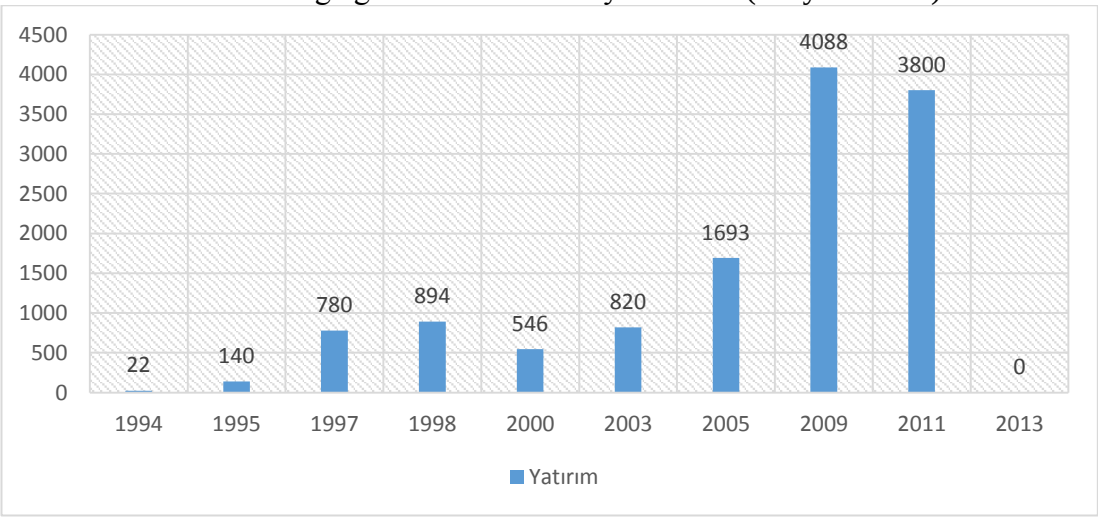
Tablo-29 ve Grafik-6'da Azerbaycan petrol ve doğalgaz sektörüne yabancı sermaye cinsinden dâhil olan parasal değerlere yer verilmiştir.

Tablo -29: Petrol ve Doğalgaz Yabancı Sermaye Miktarı (Milyon Dolar)

Yıllar	**1994**	**1995**	**1996**	**1997**	**1998**	**1999**	**2000**
Yatırım	22	140	417	780	894	545	546
Yıllar	**2003**	**2005**	**2007**	**2009**	**2011**	**2013**	**Toplam**
Yatırım	820	1693	2972	4088	3800	3422	47200

Kaynak: ARDSK, 2014.

Grafik - 6: Petrol ve Doğalgaz Yabancı Sermaye Miktarı (Milyon Dolar)

Grafik-6'dan görüleceği gibi 1994-2009 yılları döneminde yabancı sermaye miktarı 185 kat artış göstermesidir. 2009 yılından sonra ise ülke petrol ve doğalgaz

sektörüne yapılan sözü edilen sermaye girişinin azaldığı görülmüştür ki, bunu ülkede sektörel gelişimin diğer alanlara doğru kaydırılması, dünya küresel krizi ve yerli sermayenin yatırımlarda önemli yer almaya başlaması ile açıklamak doğru olacaktır.

2.4. Petrol ve Doğal-Gaz Sanayisinin Azerbaycan Ekonomisine Etkileri

Makroekonomik göstergeler dikkate alındığı zaman, Hazar enerji kaynaklarının Azerbaycan ekonomisi için dünya ekonomisine yeniden uyum sağlamak ve ekonomini yapılandırmak için öneme sahip olduğu görülmektedir. Bağımsızlık yıllarının ardından enerji sektörü ile ilgili yapılan anlaşmalar ve bu bağlamda hayata geçirilen faaliyetler ekonomiye açılım sağlamıştır. Uzun yıllardır Azerbaycan'da petrol sanayisinin var olması ve petrole alternatif enerji kaynağının bulunamaması ülkenin ve petrol sanayisinin önemini artırmıştır.

2.4.1. Olumlu Etkiler

Azerbaycan bağımsızlığını kazandıktan sonra planlı olarak yabancı sermayeni ülke doğal kaynaklarını kullanarak çekmeye çalışmıştır. Kaynakların yabancı sermayeni teşvik edilerek kullanılmaya başlanılmasının tarihi gibi 1994 yılı "Asrın Anlaşmasını" almak doğru olacaktır. Ancak ülkenin ekonomisindeki aksaklıkların giderilmesi ve dış açıkların kapatılması için 2000 yıllarının başlarına kadar beklemek gerekmiştir. Özellikle, 1990'lı yılların sonlarına doğru dünya petrol fiyatlarının yükselmesi ve üretimdeki artış ülke için bir sıra olumlu sonuçlar doğurmuştur. Bu olumlu sonuçları ekonomik, politik ve stratejik şeklinde aşağıdaki gibi sıralanmıştır.

i. Ekonomik Etkiler. Doğal kaynak ihracatından elde edilen gelirlerin artması bütçeden ayrılan sosyal transferler ve maaşların zamanında ödenmesine, toplumsal huzurun iyileşmesine sebep olmuştur. Sonuçta ülke, zorlu geçiş sürecini aşmak, ekonomik reformlar ve gerekli yasal düzenlemeler yapmak için başarılı bir döneme girmiştir (Ehmedov, 2004: 38).

Gelirlerin artması Azerbaycan'ın finans kuruluşları tarafından kredi notunu yükseltmiştir. Bu ise, ülkeye yabancı yatırımcılar adına risksiz bölge görünümü kazandırmış, sonuçta gerekli projeler için kaynak sağlanması ve yatırım çekilmesi için uygun ortam yaranmıştır (Gouliyev, 1997: 111). Özellikle 2000 yılından sonra Azerbaycan yabancı sermaye çekme konusunda başarılı olmuştur. 2004 yılında BM Ticaret konferansında Azerbaycan doğrudan yabancı yatırım endeksinde 140 ülke

içinde ilk sırayı almıştır. Bu 2003 yılına göre %35 daha fazladır, başlıca nedeni ise AÇG yatakları ve başarılı BTC projesi olmuştur (Somuncuoğlu, 2011: 12).

Ülkenin petrol anlaşmaları sonucu elde edeceği kazanç yıllara yayılmış şekildedir ve bu ülke bütçesinin önemli kısmını teşkil etmektedir. Ülke için iki en büyük anlaşmadan biri olan Asrın Anlaşması'ndan 20 yılda 140 milyar ABD doları gelir elde edilecektir. Öte yandan bu anlaşmanın kapsamına giren 3 yataktan (Azeri, Çirag, Güneşli) her hangi birinde yeni kuyular bulunduğu zaman rezervler de artmakta ve bu Azerbaycan'ın lehine olacak şekilde değişmektedir. Kuyuların toplam rezervleri 910 milyon ton olarak değerlendirmekte ve Azerbaycan'ın bu rezerv gelirlerinin %80'ini alabileceğini bildirmektedir. Bu da petrol fiyatlarının 40 ABD doları olacağı taktirde gelirin en az 160 milyar ABD doları edeceği anlamına ifade etmektedir (Moroz, 2006: 25).

Azerbaycan anlaşmalardaki şirketlerin paylarının satışından da gelir vergisi elde edilmekte ve SOCAR'ın payını satması sonrasında elde edilen gelirler de doğrudan bütçeye katkı yapmaktadır. Diğer taraftan SOCAR'a ait makine, ekipman ve diğer hizmetlerden faydalanma ya da kiralanma sonucu sağlanan kazançlar da gelir kalemleri arasındadır (Bağırov, 2003: 19).

Ülke aynı zamanda hayata geçirilmiş olan boru hatlarından ham petrol taşınması yanında, transit ülke olarak kullanılması sonucunda da gelir elde etmektedir. Örneğin, Azerbaycan ev sahibi ülke konumunda olduğu için BTC' boru hattından akacak her varil petrol başına 27 sent ücret kazanmaktadır (BTCRS, 2016).

ii. Stratejik: Başta "Asrın Anlaşması" ve BTC boru hattı projesi Azerbaycan için hem jeostratejik konumu güçlendirici hem de kalkınma stratejisi geliştirme adına etkili olmuştur.

Sözü edilen anlaşmalarla Azerbaycan petrolü dünya piyasasına avantajlı koşullarla ulaştırılmaktadır. Özellikle, BTC boru hattı bölgedeki diğer ülkeleri teşvik edici niteliktedir. Bu ülkelerden bazısı Kazakistan gibi petrol zengini olmakla beraber, bazısı ise, Batı Avrupa ülkeleri gibi alıcı pazar niteliğindedir. Bu hatlarla kaynakların ihraç edilmesi ise transit ülke gibi Azerbaycan'ın önemini artırmaktadır. Kazakistan arazisindeki Kaşağan yatağının tespit edilmesi bu başlangıcın önemli noktası olmuştur. Sonuçta bahsedilen ülkenin petrolünün taşınması için "Kazakhstan

Caspian Transportation System" adlı proje başlatılmış ve 2009 yılında tamamlanan bu projeyi Total şirketi üstlenmiştir (Moroz, 2006: 8).

BTC boru hattı İsrail'in de dikkatini çekmeye başlamış ve ülke, boru hattının Aşkelon şehrine kadar ulaştırılmasını, var olan boru hattı ile birleştirilmesini teklif etmiştir. Bu yolla Eyalet Limanına gönderilecek petrolün Hindistan'a, Çin'e taşınması planlanmaktadır. Diğer taraftan İran hükumeti de Hazar'da yaptıkları araştırmalar sonucu petrol yatağı tespit edecekleri takdirde BTC boru hattına katılacaklarını ifade etmişler. Görüldüğü gibi Azerbaycan'ın ev sahibi konumunda olduğu boru hat projelerine giderek ilgi artmakta ve bu ülkenin jeostartejik konumuna olumlu etki etmektedir (Turan News Agency [TNA], 2011: 27). Aynı zamanda Kırım olaylarına göre Rusya ile Avrupa Birliği'nin ilişkilerinin zayıflaması, Güney Akım projesinin durmasına neden olmuştur. Sonuçta TANAP ve TAP projeleri dikkat çekmeye başlamıştır (AZDH, 2016). Avrupa'nın enerji güvenliği adına Azerbaycan'ın iki avantajından bahsetmek mümkündür.

1. ABD ile enerji konusunda sıkı ilişkiden dolayı İran güzergâhının önemsizleşmesi ve Orta Asya enerji kaynaklarını Avrupa'ya taşıyacak boru hatlarına sahip olması.

2. Zengin doğalgaz ve petrol kaynaklarının mevcutluyu (Veliyev, 2006: 172).

Petrol ve doğalgaz anlaşmaları yalnızca Azerbaycan'ın değil, aynı zamanda bölgedeki diğer devletlerinde tarihi dönüş noktalarından olmuştur. Sonuçta büyük "İpek Yolu" yeniden önem kazanmış ve ülkeler arasında politik, ekonomik ilişkiler iyileşmeğe başlanmış, bölgede barış sağlanmıştır (Hacızade, ve Paşayev, 2000: 109). Ülke Avrupa için hem enerji teminatçısına dönüşmüş, hem de transit ülke gibi jeostratejik konumunu önemli hale getirmiştir.

iii. Politik: Azerbaycan Hükumeti bağımsızlığını kazandıktan sonra ekonomik özgürlüğünü garantilemek ve Rusya'nın askeri müdahillerinin önüne geçmek için bir dizi stratejiler geliştirmiştir. Doğal kaynakları kullanarak Batı ülkelerinin dikkatini çekmek ülkenin ilk siyaseti idi ve "Asrın Anlaşması" ile bu şirketleri temsil eden devletlerin ilgisini görme çabaları başarılı olmuştur.

Anlaşmalarda dikkat çeken nokta, Azerbaycan'ın kendisine baskı yapan ülkelere karşı denge politikasını yürütmesi olmuştur. Bu bağlamda, ülke en büyük proje olan "Asrın Anlaşması" da kendi payının %10'unu Rusya'nın Lukoil şirketine,

%5'ni ise İran'ın Milli Petrol Şirketine devir etmeyi planlamıştır. Ancak, ABD yönetiminin baskısı üzerine Azerbaycan İran'a pay ayırmaktan vaz geçmiştir. Buna rağmen İran Şahdeniz doğalgaz yatağı için oluşturulmuş şirketler birliğinden pay alabilmiştir (İbrahimov, 2012: 133).

Azerbaycan'ın bu şekildeki bir politikası Rusya ve İran'ın askeri baskısını hafifletmek, Fransa şirketine pay verilmesi ise, siyasi arenada bu ülkenin Azerbaycan aleyhine olumsuz politikasının değiştirilmesi zorunluluğundan doğmuştur (Pamuk, 1995: 64). Öte yandan BTC boru hattı stratejisinde Ceyhan Limanının seçilmesi ülkenin siyasal bağımsızlığını korumak adına atılmış adımdır. Bahsedilen proje Türkiye, Gürcistan, Kazakistan ve Türkmenistan'la ilişkilerinin güçlenmesine neden olmuştur. Bununla beraber Azerbaycan, Gürcistan, Ukrayna, Özbekistan ve Moldova (GUAM) ile bölgesel ittifak kurarak kendisine karşı kurulan Rusya-İran-Ermenistan birliğine engel olmaya çalışmıştır. Ülkenin doğal kaynaklarını kullanarak Batı ülkelerinin ilgisini çekme stratejisi, bazı durumlarda ABD stratejisine uyumlu hareket etmesi ve bazen de bölgedeki egemen ülkelere kendi büyük projelerinde yer vermesi Azerbaycan'ın politik durumuna önemli derecede etki etmiştir (TürkAsya Stratejik Araştırma Merkezi [TASAM], 2005: 14).

Sonuçta geçen 25 yıllık dönemde Azerbaycan ekonomik bağımsızlığını kaybetme tehlikesini ortadan kaldırmış, devlet kuruculuğu ile ilgili başarılı yol kaydetmiştir. Petrol anlaşmaları ve ihraç boru hattı gibi BTC'nin seçilmiş olması ülkeye destek sağlayacak devlet sayısını artırmış, Rusya ve İran'ın egemen güç olma yolundaki olumsuz baskıları dengelenmiş ve özellikle Hazar statü sorununun çözümünde başarıya varılmıştır.

2.4.2. Olumsuz Etkiler

Bu başlık altında ele aldığımız etkiler ekonomik, politik ve stratejik olmak üzere üç şekilde incelenmiştir.

i. Ekonomik: Ülkenin doğal kaynaklara sahip olması bütçe için kolay yoldan gelir elde etme anlamına gelmektedir. Gelirlerin artması ise yaşam standartlarının yükselmesine sebep olmaktadır. Ancak, iktisat literatürü zengin doğal kaynaklardan faydalanarak gelir elde eden ülkelerin ekonomisinin uzun vadede sağlıklı olmayacağını savunmaktadır. Bu anlayış "kaynakların ağır yükü" paradoksu olarak

bilinmekte ve doğal kaynakların tek başına fakirliği azaltıp, işsizliği istenilen düzeye getiremediğini ortaya koymaktadır.

1999-2004 yılları arasında yabancı yatırımların %65'inin, ihracat gelirlerinin ise ortalama %85'nin petrol sanayi sektörüne bağlı olması ekonomi için dengesizliğin var olduğunu söylemektedir. Bu şekilde tek sektöre ağırlık vermek ülke ekonomisinde "Hollanda Sendromu" ve bu sendromun etkisinden dolayı işsizlik, petrol fiyatlarına bağımlılık gibi sorunlara ışık tutmuştur (Stiglits, 2004: 25).

Hollanda Sendromu; bir bölgenin veya sektörün hızlı gelişmesi karşısında diğer sektörlerin veya bölgelerin gelişmemesinin sonucudur. Bahsedilen bu ekonomik olguya göre, doğal kaynakların ekonomide yoğun olarak kullanılması dış ticarete konu olan diğer sektörleri olumsuz etkileyecektir. Ülke ekonomisinin ihracat rakamlarının uzun yıllardır %85 petrol ve petrol ürünleri ile temsil edilmesi bu tehlikenin bir işaretidir (Aras, 2010: 12).

Azerbaycan örneğinde, petrol gelirlerinden elde edilen dövizin ülke parasının değerini yükselttiği gösterilebilir. Öte yandan değeri yükselmiş yerel para yurt içi ürünleri yabancı pazar için pahalı hale getirerek dış talebi azaltırken, yabancı mallar ülke iç pazarı için ucuz olacağından ithal mallara olan talep miktarı artacak ve sonuçta yerli üretici bundan olumsuz etkilenecektir. Bu durum tarım, imalat gibi sektörlerde durgunluğa, küçülmeye ve işsizlik faizlerinin yükselmesi ne neden olacaktır.

Petrol fiyatlarına bağımlı olma Azerbaycan ekonomisi için belirsizliklerden kaynaklanan bir dizi tehditler oluşturmaktadır. Çünkü petrol fiyatları küresel iktisadi gelişmelerden büyük ölçüde etkilenmektedir. Dalgalanmalar ülke gelirlerini önemli derecede etkileyeceğinden uzun dönemli plan yapmak riskli olacaktır. Aynı zamanda fiyatların yükselmesi ulusal paranın değerini arttırarak petrol dışı sektör için sakınca oluştururken, bunu tersi ise, dış açıkların artmasına, yerel paranın değer kaybetmesine, ekonomide kriz etkisinin yaranmasına neden olmaktadır (Bağırov, 2003: 24). Bahsedilen şekilde konjonktür hareketler 2015 yılı Şubat ve Aralık aylarında Azerbaycan Merkez Banka'sını (AMB) ulusal para birimi olan manatı yeniden değerlendirme zorunda bırakmıştı. Toplamda %97 oranında hayata geçirilen

devalüasyon petrol ve doğalgaz gelirlerinden bağlı Azerbaycan ekonomisinin tek seçeneği olmuştur.

ii. Politik: Azerbaycan'ın Batı şirketleri ortaklığı ile yürüttüğü projeler ülkeye önemli jeostratejik konum kazandırmakla beraber, politik sorunları da beraberinde getirmiştir. Diğer bir sözle ülke ABD ve Avrupa istikametli politika yürüterek, Rusya'nın politik anlayışına ters davranmış izlemeğe başlamıştır. Rusya ise buna ülkenin Batılı kuruluşlarla petrol ve doğalgaz anlaşmalarını zora sokmaya çalışmakla karşılık vermiş, özellikle Asrın Anlaşması'ndan sonra, bölgedeki Rus ve İran siyasetinde Azerbaycan'a karşı strateji değişmiştir. Yıllarca devam eden Hazar'ın statü sorunu da bu stratejilerin başında gelmektedir. Bahsedilen ülkelerin Hazar'ın bölünmesine karşı gelmesinin nedeni Trans Kafkasya ve Orta Asya'da Batılı ve Amerikan siyasi varlığının ortaya çıkma endişesi olmuştur. Çünkü Azerbaycan, Rusya ve İran'dan farklı olarak Hazarda daha büyük doğal kaynaklara sahip idi. Diğer taraftan bu ülkeler Hazar'ın bölünmesi ile ilgili farklı mevkiler ortaya atarak ülkenin büyük yatakları olan deniz yataklarını sorunlu bölgeye dönüştürmeye çalışmaktaydılar. İran tarafından savunulan Hazar'ın 5 ortak yere paylaşımı ve 1996 yılına kadar Rusya'nın desteklediği 45 millik teklifin değerlendirileceği taktirde ülke Hazar'daki zengin kaynaklarını kaybedecekti (Veliyev, 2006: 192).

İran Hazarın bölünmesini hukuksal değil, siyasal açıdan değerlendirmekte idi. Çünkü adı geçen ülkenin başlıca kaynakları Basra Körfezi'nde yer almaktadır ve Hazar'da yerleşen kaynakların işletilmesi o kadar da yararlı değildi. Ayrıca Hazar'ın statü sorunu çözülmeden kaynaklarının kullanılamayacağı şartının taraftarı olan İran Azerbaycan'ın Şahdeniz yatağından işletim hakkı almayı hedeflemekte, ülkenin doğalgaz ihracatının önüne geçmeyi planlamaktaydı (Veliyev, 2006: 172). İran aynı zamanda 2003 yılında Azerbaycan'ın hava alanını askeri uçakla ihlal etmesi ve Türkmenistan kıyılarındaki yataklarda Rusya'nın 3 şirketi ile birlikte anlaşmaya varması Azerbaycan'a gönderilmiş bir mesaj olmuştur. Bu mesaj tartışmalı petrol yataklarına sahip Azerbaycan'a gerektiğinde İran'ın güç kullanacağı anlamına gelmekteydi (Aras, 2003: 13).

Sonuç doğalgaz ve petrol anlaşmalarının Azerbaycan ekonomisi için yarar sağlaması ile beraber politik sorunları ortaya çıkardığını söylemektedir. Öte yandan diğer sektörlerden farklı olarak doğal kaynaklarla ilgili ortaya çıkan sorunlar dar

çerçevede yürütülmektedir. Daha çok iktidarın söz sahibi olduğu benzeri tartışmalar ya iktidarın kendisi ya da ona bağlı olan kuruluşlar tarafında denetlenirken, bu durum petrole demokrasiden uzak ve siyasileştirilmiş özellik kazandırmaktadır. Kısacası, petrol ticaretinde görünen bu şekilde tekelcilik yeni bağımsız olmuş ve güçlü denetime sahip olmayan Azerbaycan için birer risk ve tehlike oluşturmaktadır (Tsalik, 2003: 14).

iii. Stratejik: Petrol ve doğalgaz kuyularının işletilmesi ülkeye stratejik yönden bir dizi yarar sağlamakla beraber çevre kirliliği gibi sorunları da güncel tutmaktadır. Örneğin, uzun yıllardır Hazar'da petrol çıkarılması balıkçılık sektörünün olumsuz etkilenmesine, kıyı bölgelerde çevre kirliliğinin ortaya çıkmasına neden olmuştur. Öte yandan Hazar'ın kıyı kısmının kirlenmesi Bakü turizm gelirlerinin azalmasında da etkili olmaktadır. Ancak kirlenmenin karşısını almak yalnızca Azerbaycan'ın değil, diğer 4 kıyı devletlerinin faaliyetleri ile mümkün olacaktır (Aras, 2003: 12).

2.5. Petrol Anlaşmaları

Azerbaycan'ın petrol anlaşmalarına ihtiyaç duyması ekonomi canlandırmak için gerekli mali kaynağa sahip olmaması idi. Aynı zamanda Azerbaycan Ermenistan'la savaş durumundaydı ve bu durumda uluslararası kredi kuruluşlarının, bankaların ülkeye kredi sağlaması beklenemezdi. Öte yandan uzun yıllar SSCB teknolojisinin kullanılması ve bu teknolojilerin denizdeki 40-60 metreden fazla derinlikteki rezervleri tespit edememesi gelişmiş teknolojiye sahip Batı şirketlerini ülke için cazip kılan nedenlerden olmuştur.

İlk olarak Türkiye ve İngiliz sermayeli ortak anlaşma yapılmış ve 1993 yılında Joint Venture olarak ANŞAD Petrol anlaşması imzalanmıştır. Daha sonra Azerbaycan hem karada, hem de denizde petrol anlaşmalarını hızlandırmış ve 2014 yılına kadar 29 anlaşma gerçekleştirmiştir. Bahsedilen 14'ü karada, 15'e ise denizdedir.

2.5.1. Yeni Başlangıç - Asrın Anlaşması

Dünyanın güçlü ekonomilerine sahip ülkeleri ile hayata geçirilen Asrın Anlaşması yalnız bir petrol anlaşması olarak kalmamış, ülkenin bağımsızlığının

teminatına çevrilerek küresel pazarlara entegrasyonu sağlamışlar. Bu anlaşma Azerbaycan'ın dünya genelinde ismini duyurarak uluslararası finans kuruluşları ile ilişkilerde yeni aşamanın başlangıcı olmuş, ülke için hem mali destek hem de stratejik önem taşımıştır (Ceferli, 2016).

2.5.2.Asrın Anlaşması'na Giden Süreç ve Görüşmeler

1991 yılında hükumet Azeri, Çirag ve Güneşli yataklar ile ilgili ihale teşkil etti. Aynı yılın yazında Amerikan şirketi olan Amoco ihalenin kazadı ve sonuçlardan sonra BP, Statoil, Pennzoil, Unocal, Ramaco, Mc Dermott, TPAO da ihaleye katılarak Amaco'nun liderliğinde şirketler birliği kurdular (Cafersoy, 2001: 33).

Konsorsiyum sonucunda Azerbaycan Devlet Petrol Şirketi'nin payı %30 olarak belirlendi. Yatakların bir birine benzer özellik taşıması ve yakın olmasından dolayı, hem zaman açısından hem de maliyet tasarrufu için tek bir şirketler birliği oluşturuldu ve Azerbaycan Uluslararası Operasyon Şirketi (AİOC) kuruldu. Konsorsiyumun oluşturulmasında başlıca maksat siyasi ve ekonomik riskleri azaltmak, ülke petrolünün dünya pazarına ihracı için sağlıklı ulaşım koridorunun oluşturulması olmuştur (Ceferli, 2016).

1993 yılında Azerbaycan'ın da katıldığı Londra'da görüşmesi iç savaşın başlamasından dolayı yarım kaldı. Daha sonra yalnızca yabancılardan oluşan yeni ekip kuruldu ve 1993 yılında yarım kalan görüşme yeniden başlatıldı. Aynı zamanda hükumet bu yatırımlara Rusya tarafından da olumlu destek görmek için kendi hissesinin %10'nu Rus petrol kuruluşu olan Lukoil'e verdi (Soylu, 2000: 80).

20 Eylül 1994 yılında Batı konsorsiyumu ve Azerbaycan Devlet Petrol Şirketi Azeri, Çirag ve Güneşli yatakları üzere anlaşma imzaladılar. Anlaşma "Asrın Anlaşması" olarak 8 ülke ve 11 petrol kuruluşunun katılımı ile gerçekleşti (Sarıibrahimoğlu, 1997: 137).

2.5.3.Anlaşmada Tarafların Payı

Anlaşmadan sonra görüşmeler sona erdi ve elde edilecek petrol miktarı 511 milyon ton ham petrol, doğalgaz rezervi ise 70 milyar m^3 olarak tespit edildi. "Asrın Anlaşması" olarak bilinen Azeri, Çirag ve Güneşli yataklarının işletilmeye verilmesi sonucu tarafların elde edeceği pay aşağıdaki gibidir.

i. Azeri, Çirag, Güneşli yatak anlaşması.

İlk başta iştirakçilerden SOCAR %20 en büyük paya sahip iken, %22 Amaco, %17 BP, %10 Lukoil ve %9.8 Unocal diğer önemli pay sahipleri olmuşlar. Ancak pay bölümü sonuna kadar bu şekilde kalmamış ve ilk olarak Azerbaycan üzerine düşen 600 milyon dolarlık yatırım gerçekleştiremediğinden payın %10'u TPAO ve Exxon arasında eşit bölündü. Daha sonra Japon kuruluş Itochu, Mc DERMOTT'un %2.5 payını ve Amoco'nun %1.5 payını alarak anlaşmaya %4'lük payla katıldı ve yıllar itibari ile bazı kuruluşlar tamamen ihaleden çekilirken, bazıları da hissedeki paylarını daha da yükseltti. (Mirzoev, and Zapiski, 2003: 164, 332). Sonuçta sonraki pay bölümü %34 BP, %10,2 Unocal, %10 SOCAR, %10 Inpex ve %8.5 Statoil şeklinde olmuştur (Sarıibrahimoğlu, 1997: 137).

2.5.4.Denizdeki Yataklar Üzerine Yapılan Anlaşmalar

Azerbaycan'ın sahip olduğu petrol rezervlerinin %47'i Hazar'daki kaynaklardadır. Hazar'da 3.6 milyar varil kanıtlanmış, 26 milyar varil ise tahmin edilen petrol rezerv vardır. Aynı zamanda Hazar'da mevcut olan petrol rezervlerinin karadakinden daha önemli olmasının nedeni karadaki petrol kuyularının 150 yıldır kullanılmasından dolayı tükenmeye doğru gitmesidir. Öte yandan SSCB döneminde teknoloji gelişmişliğin yeterli kadar ileri düzeyde olmaması Hazar'daki petrol yataklarının kullanılmasını engellemiştir. 1991 yılından sonra ülkenin yabancı yatırımcılarla denizdeki kuyular adına yaptığı anlaşmaların sayısı 15'tir. Bunlar katılımcılar ve pay bölümü şeklinde aşağıdaki gibidir.

i. Şahdeniz Yatağı Anlaşması

4 Temmuz 1996 yılında gerçekleşmiş anlaşmada en büyük pay sahibi %25,5 BP ve Statoil olmuştur. Diğer pay sahipleri ise %10 SOCAR, %10 Rusya sermayeli Lukoil, %10 İran sermayeli OIEC, %10 Fransa sermayeli TotalFinaElf ve %9 Türkiye sermayeli TPAO olmuştur. Ülkenin en büyük doğalgaz yatağı olan bu kuyuda tahmin edilen rezerv miktarı 100 milyon ton petrol, 200 milyon ton yoğunlaştırılmış gaz ve 625 m^3doğalgazdır.

Yatırım miktarı 4.1 milyar ABD doları olan Şahdeniz yatağı İran'ın katıldığı aynı zamanda ABD'nin katılmadığı tek büyük projelerdendir. Bu projede %20'lik

paya sahip olan Azerbaycan İran'ın Karabağ savaşında tarafsızlığını temin etmek için kendi payından %10 İran'a vermiştir.

ii. Lenkeran-Talış Yatakları Anlaşması

13 Ocak 1997 yılında yapılan anlaşmada paylar 5 şirket arasında bölünmüş ve en büyük pay Fransa sermayeli TotalFinaElf şirketine mahsus olmuştur. Diğer ortakların payları ise %30 Alman sermayeli Wintershall, %25 SOCAR ve %10 İran sermayeli OIEC' a aittir. 2 milyar ABD doları olan yatırım hacminden 100 milyon ton ham petrol elde edilmesi planlanmıştır.

iii. Yalama D-222 Yatakları Anlaşması

13 Temmuz 1997 yapılan anlaşmada 2 kuruluş iştirak etmiştir ve yatırım miktarı 4 milyar ABD doları olarak gerçekleştirilmiştir. 110 milyon ton ham petrol elde edilmesi tahmin edilen anlaşmada Lukoil %80, SOCAR %20 pay sahibidir.

iv. Abşeron Yatağı Anlaşması

1 Ağustos 1997 yılı yapılan anlaşmada yatırım miktarı 3.5 ABD dolarıdır. Tahmini rezerv 2 milyar ton petrol ve 12.8 trilyon doğalgaz olarak bilinmektedir. Pay sahipleri %50 SOCAR, %30 Cheverton (ABD) ve %20 TotalFinaElf şeklindedir.

v. Oğuz Yatağı Anlaşması

1 Ağustos 1997 tarihinde imzalanan anlaşma iki şirkete eşit pay şeklinde bölünmüştür. SOCAR ve Exxon Mobile şirketinin iştiraki ile yapılan bu projede yatırım miktarı 2 milyar ABD dolarıdır. Tahmini rezerv 80 milyar ton ham petrol ve 500 milyar m^3 gaz olarak belirlenmiştir.

vi. Nahcivan Yatağı Anlaşması

1 Ağustos 1997 yılında yapılan anlaşmada tüm koşullar Oğuz yatak anlaşması şeklindedir. Elde edilmesi beklenen rezerv miktarı ise 110 milyar varil ham petroldür.

vii. Kürdaşı-Araz-Kirgan Deniz Yatakları Anlaşması

2 Haziran 1998 tarihindeki bu anlaşmada en büyük pay sahibi yerli şirket SOCAR'dir. Diğer pay sahipleri %25 İtalya sermayeli Agrip, %15 Japonya sermayeli Mitsui, %5 payla Türkiye sermayeli TPAO ve %5 İspanya sermayeli Repsol şeklindedir. 2.5 milyar ABD doları yatırım yapılan projeden 150-200 milyon ton ham petrol elde edilmesi beklenmektedir.

viii. İnam Yatağı Anlaşması

21 Temmuz 1998 tarihli anlaşmada SOCAR %50, BP %25 ve Hollanda sermayeli Royal Dutch Shell %25 paya sahiptir. Tahmini rezerv miktarı 300 milyon ton petrol olan yatağa yapılmış yatırım miktarı 2 milyar ABD dolarıdır.

ix. Araz-Alov-Şark Yatakları Anlaşması

21 Temmuz 1998 yılı gerçekleştirilmiş anlaşmada tarafların payı SOCAR %25, BP % 15, Statoil %15, Exxon Mobil %15, TPAO %10 ve Kanada sermayeli Alberta Energy %5 şeklindedir.

x. Yanan Tava-Ateşgah-Muğan Deniz Yatakları Anlaşması

25 Aralık 1998 yılı gerçekleşmiş ve yatırım miktarı 2.5 milyar ABD doları olan anlaşmanın tahmini rezervi 100 milyon ton ham petrol olarak bilinmektedir. En büyük paya sahip ortak SOCAR %50, diğer kuruluşlar ise Japex %22.5, Inpex %12.5, Teikoku %7.5 ve Itouchu %7.5 şeklindedir.

xi. Lerik-Cenab-Savalan-Dalğa Yatakları Anlaşması

27 Nisan1999 yılı gerçekleştirilen anlaşmada yatırım miktarı 3 milyar ABD doları, rezerv ise 140 milyon ton ham petroldür. Pay sahipleri SOCCAR %50, Exxon Mobile %30 iken, tahsis edilmemiş pay yüzdesi %20'dir.

xii. Zafer-Meşel Yatakları Anlaşması

27 Nisan 1999 yapılan anlaşmada tahmini rezerv miktarı 150-250 milyon ton ham petroldür. Ortakların pay yüzdesi SOCAR %50, Exxon Mobil %30, Conoco %20 şeklindir.

xiii. Karabağ Yatağı Anlaşması

10 Kasım1995 tarihli anlaşmada en büyük pay sahibi %45 İtaliya-Rusya sermayeli LukAgrip şirketidir. Tahmini rezerv miktarı 120 milyon ton ham petrol ve 120 milyar m^3 doğalgazdır. Yerli şirket olan SOCAR'ın payı ise %7.5 olarak belirlenmiştir.

xiv. Dan Ulduzu-Eşrefi Yatakları Anlaşması

14 Aralık 1996 yılında gerçekleştirilen anlaşmanın rezerv değeri 120 milyon ton ham petroldür. Ortak şirketlerin payları Amaco %30, Unocal %25, Itouchu %20, SOCAR %20 ve Delta % 5 olarak belirlenmiştir.

2000 yılında gerekli araştırmalar ve sismik çalışmalar için 100 milyon ABD doları civarında harcama yapıldıktan sonra Nigerian Agrip Oil Company (NAOC) şirketler birliği yeterli rezerv bulunmadığını öne sürerek projeden çekilmiştir (Savva, 2008: 59-76).

2.5.5. Karadaki Yataklar Üzerine Anlaşmalar

Karadaki yatakların büyük çoğunluğu 1900'lü yılların başlarından işletilen ve aşırı kullanım nedeniyle verimliliğini kaybeden kuyulardan oluşmaktadır. Azerbaycan'da yabancı sermaye sahipleri ile ortak işletime açılmış karadaki petrol ve doğalgaz yatak anlaşmaları aşağıdaki şekilde sıralanmıştır.

i. Kelameddin- Mişovdağ Yatak Anlaşması

1992 yılında Joint Venture olarak imzalanmış, daha sonra ise Proje Destek Anlaşmalarına dönüştürülmüştür. Anlaşma tarihinde SOCAR %15, ABD Monscrief %49, Türkiye'nin Petoil %36 şeklinde olan payı, 2003 yılında değiştirilmiştir. Sonuçta Monscrief ve Petoil kendi hisselerini Kanada kuruluşu olan Nation's Energy Şirketi'ne satmışlar ve yatakla ilgili son paylaşım Nation's Energy %85, SOCAR %15 şeklindedir. Tahmini rezervi 20 milyon ton ham petrol olan anlaşmanın yatırım değeri 140 milyon ABD dolarıdır.

ii. ANŞAD Petrol anlaşması

Anlaşma 1994 yılında Joint Venture olarak imzalanmış. Projede tarafların payı SOCAR %51, Atilla Doğan %32.5, Land and General Berhard %16.5 şeklindedir. Tahmin edilen rezerv 31 milyon ton ham petroldür.

iii. Az Geroil anlaşması

1995 yılında Joint Venture olarak imzalanmış, daha sonra ise Proje Destek Anlaşma tipine dönüştürülmüştür. En büyük pay sahibi SOCAR %51 ve Grunewald %49'dur.

iv. Güney-Batı Kobustan Anlaşması

2 Haziran 1998 yılında yapılan anlaşmada en büyük pay sahibi %67,25 hisseye sahip İngiltere sermayeli Common Wealt Oil&Gas şirketidir. Bu projeden SOCAR %20, diğer İngiliz sermayeli şirket ise %12,75 pay elde etmiştir. Rezervi 45 milyon ton petrol ve 25 milyar m^3 doğalgaz olarak değerlendirilen anlaşmaya yapılan yatırım miktarı 900 milyon ABD dolarıdır.

v. Kursengi-Karabağlı Anlaşması

15 Aralık 1998 yılı gerçekleştirilmiş anlaşmada en büyük pay sahibi SOCAR %50'dir. Diğer iki şirket ise Çin sermayeli CNPC ve Delta'dır. Tahmini rezerv 100 milyon ton ham petrol olarak planlanmaktadır.

vi. Zığ-Hövsan Yatakları Anlaşması

9 Ocak 2000 yılında yapılan anlaşma SOCAR ve Lukoil arasında pay eşit şeklinde belirlenmiştir. Yatırım miktarı 250 milyon ABD doları olan projeden elde edilecek değer 20 milyon ton ham petroldür.

vii. Muradhanlı-Ceferli-Zerdab Yatakları Anlaşması

21 Temmuz1998 yılında gerçekleştirilen anlaşmada paylar SOCAR ve Ramaco arasında eşit belirlenmiştir. 1 milyar ABD doları olan yatırım hacmi sonucunda 110 milyon ton ham petrol elde edilmesi hedeflenmektedir.

viii. Padar-Harami Yatakları Anlaşması

27 Nisan 1999 yılında Nations Energy'nin %80 paya sahip olduğu anlaşmada yatırım hacmi 140 milyon ABD dolarıdır. Tahmin edilen rezerv ise 90 milyon ton ham petroldür. Projede SOCAR'ın payı %20 olarak belirlenmiştir.

ix. Pirsaat Yatağı Anlaşması

4 Haziran 2003 yılında yapılan anlaşmada Sheng Lee %50 payla en büyük, SOCAR ve Middle East ise eşit paylara sahipler. Anlaşma sonucunda 7 milyon ton ham petrol elde edilmesi beklenmektedir.

x. Karaçukur Yatağı Anlaşması

18 Haziran 2003 yılında gerçekleştirilen anlaşmada Middle East %75, SOCAR %25 pay almıştır.

xi.Şirvan-Kirovdağ Yatağı Anlaşması

1997 yılında Joint Venture olarak imzalanmış, 2000 yılında PSA türü anlaşmaya dönülmüştür. Bu anlaşmada SOCAR ve İngiltere sermayeli Caspian Energy Grup eşit paya sahipler. Yatağın tahmini rezervi 95 milyon ton ham petrol olarak düşünülmektedir (Гусейнов, 2002: 51-57).

xii. Binegedi-Sulutepe-Şabandağ Yatakları Anlaşması

29 Eylül 2004 yılında gerçekleştirilen anlaşma Azerbaycan ve Hollanda şirketleri iştirak etmişler. Yatakta AzEnOil %75, SOCAR %25 paya sahiptir.

2.5.6. Petrol Anlaşmalarının Özellikleri

Petrol anlaşmalarında ilk başta farklı yöntemler kullanılsa da daha sonra PSA şeklinde anlaşma kabul edilmiştir. Bahsedilen anlaşma tipinin özelliği araştırma ve üretim için gerekli olan yatırım miktarının büyük kısmının yabancı kuruluşlar tarafından karşılanmasıdır. Yapılan harcamalar şirketlere daha sonra ürün olarak ödenmekte ve teknoloji, ekipman yabancı kuruluşlar tarafından tedarik edilmektedir. Diğer bir özellik ise, üründen şirketlere ayrılacak payın üretime katılım yüzdesine göre değil, anlaşmada gösterilen oranla belirlenmesidir. PSA şeklindeki anlaşma

yeterli kadar teknoloji güce sahip olmayıp, ama doğal kaynaklara sahip olan ve bu doğal kaynaklarını kullanarak ekonomisini canlandırma olanağı yüksek olan devletler tarafından tercih edilmektedir (Ахмедов, 2009: 42).

Anlaşmalar için araştırma dönemi olarak 3-5 yıl belirlenmiş ve rezerv tespit edildiği durumda 25 yıllık üretim aşaması süresi tanınmıştır. Rezervlerin bulunamayacağı durumda ev sahibi ülke tarafından araştırmanı üstlenen taraflara hiçbir maliyet ödemesi yapılmamaktadır. Projelerde biri sondaj diğeri ise rezervin bulunmasından oluşan iki aşama mevcuttur. Öte yandan araştırma sonucunun olumlu biteceği durumda elde edilen petrol gelirlerinden harcamalar karşılanmaktadır. Sonraki dönemlerde toplam gelirler pay sahipleri arasında sahip oldukları yüzdelere göre devredilmektedir.

Yatırımlarda kullanılacak mal ve hizmetlerde %30-%60 yerli şirketlerden yararlanma şartı getirilmiştir. Anlaşmada işgücü de dikkate alınmış ve 5 yıl döneminde vasıfsız işçilerin %90'ı, vasıflı çalışacak olanların ise %95'nin yerli işgücünden karşılanması kabul edilmiştir (SOCCAR, 2015).

2.6. Azerbaycan'ın Petrol ve Doğalgaz Boru Hatları Stratejisi

Boru hatları ham petrol, petrol ürünleri, sıvı gaz ve mazot gibi ürünlerin taşınması için kullanılmaktadır. Bahsedilen taşıma yönteminin olumlu tarafı ürünlerin boru hattı ile en kısa yolla taşına bilinmesi, kesintisiz ve otomatik taşınmanın temin edilmesi ve kayıpların en az düzeyde olmasıdır. Bununla beraber boru hatlarının petrol, sıvı gaz, mazot gibi şekillerinin olması her ürün için ayrıca bir hatta ihtiyaç yaratmaktadır. Diğer taraftan çok sayıda metala ihtiyaç duyulması ve tüm yatırımların aynı zamanda yapılması gerektiğinden mali sıkıntılar ortaya çıka bilmektedir (Hacızade, ve Abdullayev, 2003: 72-73).

Azerbaycan'da ilk boru hattı 12 kilometre uzunluğunda 1878 yılında petrol fabrikaları ile Balahanı yatakları arasında kurulmuştur. 1897-1907 yıllar döneminde dünyada en uzun boru hattı; Bakü-Batum boru hattı inşa edilmiştir. Uzunluğu 860 milimetre olan hat günümüze kadar kullanılmaktadır (AZAJ, 2016).

Hazar rezervlerinde bulunan petrol ve doğalgazın dünya piyasasına ihraç edilme stratejisi 1996-2000 yıllar arasında hız kazanmıştır. Bu maksatla 1997 yılında

Bakü-Novorossisk, 1999 yılında ise, Bakü-Supsa boru hattından ilk petrol ihraç edilmiştir. Öte yandan Azerbaycan'ın karadaki yatakları ve Azeri, Çirag, Güneşli kuyularından elde edilen petrolü dünya pazarına çıkarmak için 2003-2005 yılların döneminde Bakü-Tiflis-Ceyhan boru hattı stratejisi geliştirilmiş, 2010-2015 yılları arasında 60-70 milyon ton ham petrol ihraç edilmesi amaçlanmıştır (Hacızade, ve Abdullayev, 2003: 72-73).

Azerbaycan 2007 yılına kadar Rusya'dan doğalgaz ithal etmekteydi. Sözü edilen yılda Rusya'dan doğalgaz ithalini durduran Azerbaycan 14 Ekim 2009 yılında "Gazprom" la ülke petrolünün Rusya'ya ihraç edilmesi hakkında anlaşma imzalamıştır. İlk yıl 800 milyon m^3 2012 yılında bu rakam 2 milyar m^3, 2013 yılında ise 3 milyar m^3 olmuştur (AZAJ, 2016).

Azerbaycan'ın en büyük boru hattı stratejisinden biri de Gürcistan'a olan ihracat rakamlarında yansımaktadır. SOCAR bahsedilen ülkenin doğalgaza olan ihtiyacının tamamını, petrol ihtiyacının %70'ni, mazot ihtiyacının ise %59'unu karşılamaktadır (Şiriyev, and Kornely, 2013: 44-50).

2.6.1. Bakü-Novorossisk ve Bakü-Supsa Ham Petrol Boru Hattı Projesi

1990'lı yılların ortalarında Azerbaycan kendi petrolünü dünya pazarına ulaştırmak için tek ihraç hattına sahip idi. Sözü edilen yıllarda ülke petrolü uzunluğu 1330 kilometre olan Bakü-Novorossisk boru hattı ile Karadeniz'in Novorossisk limanına taşınmaktaydı. 18 Şubat 1996 yılında Moskova'da gerçekleştirilmiş anlaşmada Azerbaycan petrolünün Rusya arazisinden geçmesinin hukuki ve teknik konularında ortak amaçlar belirlenmiştir (AZAJ, 2016).

Kuzey yönünde salınmış hattın ülke topraklarından geçen 231 kilometrelik kısmında SOCAR operatörlük görevi üstlenmiştir. Günlük maksimum aktarım gücü 105 bin varil olan hattın 3 pompalama ve bir ölçüm istasyonu vardır. Bu istasyonlar Sumgayıt, Sengeçal, Siyezen'de ölçüm istasyonu ise Rusya arazisindeki Şirvanovka'da yer almaktadır (SOCARRS, 2016).

Bakü-Novorossisk boru hattı ülke petrolünü her ne kadar sıkıntısız olarak dünya pazarına çıkarmaya olanak sağlasa da, ekonomisinin başlıca gelir kaynağı petrol olan Azerbaycan için tek hatta bağımlı olmak riskli durum idi. Bu maksatla

alternatif yol olarak bir zamanlar mevcut olmuş Bakü-Haşuri petrol hattının onarılmasının gerekliliği ileri sürülmüş, fakat adı geçen hattın sonradan korozyona uğraması çalışmaların durdurulmasına neden olmuştur. 1998 yılı Mart'ın 8'inde Azerbaycan Gürcistan devlet resmileri görüşerek Bakü-Supsa boru hattının inşası için karar kabul ettiler.

"Asrın Anlaşmasın"da AİOC, SOCAR ve Gürcistan tarafı bir araya gelerek Azeri, Çirag, Güneşli yataklarından elde edilecek petrolün Bakü-Supsa hattı ile taşınmasını kararlaştırdılar. Sözü edilen hattın Azerbaycan ve Gürcistan'da eşit olmakla toplamda 6 pompalama istasyonu vardır. Günlük maksimum taşıma kapasitesi 145 bin varil olan hattın en büyük avantajı ülke petrolünün temiz şekilde "Azeri Light" markası ile dünya pazarına çıkarılması ve Bakü-Novorossisk hattına göre daha ucuz olmasıdır. Örneğin, Bakü-Novorossisk boru hattında 1 ton petrolün taşınma maliyeti 15.60 ABD doları iken, yeni boru hattı ile bu 13.15 ABD doları olmuştur. Toplamda 838 milimetre uzunluğunda olan hat Azerbaycan'ın Batı istikametinde ilk boru hattı (AZAJ, 2016).

Sonuçta her iki boru hattının inşası yalnızca Azerbaycan'ın değil, diğer ülkelerin de Avrupa'ya petrol ihraç etmesine olanak sağlamıştır. Hatlar aynı zamanda Orta Asya petrolünün Karadeniz limanlarına taşınması için de alternatif olarak görülmektedir. Özellikle Kazakistan ve Türkmenistan bu hatları kullanarak ihracatta transit ülke riskini ortadan kaldıra bileceklerdir (Akiner, vd., 2013: 53).

2.6.2. Bakü-Tiflis-Ceyhan Ham Petrol Boru Hattı Projesi

Azerbaycan Cumhurbaşkanı 1997 yılı Mayıs ayında Türkiye'deki resmi ziyaretinde Bakü-Tiflis-Ceyhan boru hattını Rusya topraklarından geçecek hatta tercih ettiğini belirtmiştir. Bu bağlamda, bahsedilen yılda "Doğu-Batı Enerji Koridoru" fikrini ortaya koyulmuş ve başlıca ihraç güzergâhı olan BTC hattı ön plana çıkmıştır. (Erdoğan, 2004: 85).

Bakü-Tiflis-Ceyhan Boru Hattı projesini gerçekleştirmeye yönelik olarak atılan ilk hukukî adım; Türkiye, Azerbaycan, Gürcistan, Kazakistan ve Özbekistan arasında 1998 yılında imzalanan ve söz konusu projeye desteği ifade eden Ankara Deklarasyonu'dur. Bu bağlamda söz konusu yılda ülke Dışişleri Bakanları Hazar

petrolünün BTC ile dünya pazarına taşınması hakkında ortak karar kabul etmişler (Hekimoğlu, 2012: 79).

Taraflar 1999 yılı Kasım ayında Türkiye'de BTC hattına yönelik anlaşma imzalanmış ve Azerbaycan tarafı "Sponsor Grup" adı altında BTC projesine mali destek verecek kuruluş oluşturmuştur. Böylece projenin gerçekleştirilmesi için son önemli adım da atılmış ve hat için onay alınmıştır. İnşaatın temel atma töreni 18 Eylül 2002 yılında Azerbaycan'ın Sengeçal bölgesinde hayata geçirilmiştir. 2005 yılı 25 Mayıs'ta BTC'nin Azerbaycan kısmı tamamlanmış ve Bakü'den ilk petrol pompalanmıştır (BTCRS, 2016).

Toplam uzunluğu 1763 km olan BTC'nin, 440 km'si Azerbaycan, 250 km'si Gürcistan ve 1032 km'si Türkiye arazisinden geçmektedir. Bahsedilen hattın 2'si Gürcistan'da, 2'si Azerbaycan'da, 4'ü Türkiye'de olmakla toplamda 8 pompa istasyonu vardır. İlk yıllarda günlük 400.000 varil kapasiteye sahip olan boru hattının kapasitesi 2008 yılından sonra 1 milyon varile kadar yükseltilmiştir (SOCARRS, 2016).

Bu proje Azerbaycan'ı Hazar havzasında ve Avrupa ülkeleri için önemli ortak haline, diğer bir sözle "Batı'nın petrol penceresi" konumuna getirmektedir (Cronell, 2015: 432).

2.6.3.Bakü-Tiflis-Erzurum Doğalgaz Boru Hattı

1999 yılında Azerbaycan Cumhuriyeti Şahdeniz yataklarında yıllık 16-20 milyar m^3 doğalgaz elde edileceğini belirtti. Bu ise söz konusu kaynağın satışı için dış pazarın aranması anlamına gelmekteydi. Boru hattı güzergâhının belirlenmesi için yapılan müzakereler sonrasında hem satış pazarı, hem de transit ülke olarak Türkiye ile Gürcistan uygun bulundu ve Bakü-Tiflis-Erzurum (BTE) hattının inşası için ilkin anlaşma elde edildi (HAEK, 2016). Sonuçta 2001 yılında resmi sözleşme onaylandı ve Şahdeniz doğalgazının büyük bir bölümünün Türkiye'ye satılması ve adı geçen ülkeden hem de transit ülke gibi faydalanma hakkında anlaşmaya varıldı.

Uzunluğu 980 km, proje değeri 900 milyon ABD doları, yıllık kapasitesi 22 m^3 olan BTE boru hattının inşasına 16 Ekim 2004 yılında başlandı. Proje tasarısında öngörülen takvim gereği yapılan inşaat çalışmaları doğalgaz boru hattının 2006 yılı sonlarında kullanım için tam hazır hale getirilmesi ile sonuçlandı (SOCARRS, 2016).

2007 yılının başlarından itibaren Şahdeniz doğalgazının BTE boru hattı ile taşınması gerçekleştirildi ve ilk alıcılar Türkiye ile Gürcistan oldu. Daha sonra Yunanistan, Azerbaycan doğalgazını elde etmek için konuşmalara başlamış ve 2001 yılında bahsedilen hattın inşası tamamlanmıştır. Yunanistan'ın ülke gazını almakta maksadı 500 milyon m^3 olan kendi ihtiyacını karşılamak ve doğalgazın bir kısmını da öz toprakları üzerinden Avrupa'ya satmak idi. Daha sonra İtalya da Azerbaycan doğalgazı ile ilgilenmiş ve 2010 yılında Bakü-Tiflis-Erzurum boru hattının yardımı ile kaynak ihraç edilmeğe başlamıştır (HAEK, 2016).

Şahdeniz doğalgazının söz konusu olduğu ve BTE boru hattının yeniden dikkat çektiği diğer proje "NABUCCO" olmuştur. Sözü edilen projeyle Kazakistan ve Türkmenistan mavi yakıtlarının Avrupa'ya taşınması planlanmaktaydı. Bunun için kurulan Nabucco Gas Pipeline İnternational (NGPİ) Şirketi Hazar'ın dibinde boru hattı döşemeli ve onu Bakü-Tiflis-Erzurum hattıyla birleştirmeliydi. Ancak sonradan hattı fazla maliyetli bulan konsorsiyum tercihini Trans Adriyatik Boru hattından yana kullandı (Ulutaş, vd., 2014: 29). Sonuçta NABUCCO projesi gündemden düştü.

2.6.4. Trans Anadolu Doğalgaz Boru Hattı (TANAP)

Azerbaycan hükumeti 2012 yılı 26 Haziran tarihinde Trans Anadolu Doğalgaz Boru Hattı (TANAP) projesini imzaladı. Bahsedilen hatla Azerbaycan gazı Avrupa piyasasına bir başka yolla çıkma şansı elde edecektir. Diğer bir değişle Şahdeniz doğalgazı TANAP ve TAP projesi yardımı ile Avrupa'ya taşınacaktır. 7 milyar ABD doları değerinde olan projede %58 SOCAR, %30 BOTAŞ ve %12 BP pay sahiptir. İlk yıllarda nakil edilecek doğalgazın 6 milyar m^3 hacmi Türkiye dâhili talebi için, 10 milyar m^3'u ise Avrupa'ya satış için öngörülmektedir (CNTK, 2016).

Projede Hazar'dan elde edilen Azerbaycan gazı TANAP aracılığı ile Türkiye, Orta ve Doğru Avrupa ülkelerine ihraç edilecektir. Aynı zamanda Yunanistan'la Türkiye sınırında boru hattına Trans-Adriyatik (TAP) hattı da birleştirilecek ve hattın inşasına 2016 yılında başlanacaktır**.** TANAP projesinin kendisi ise 4 aşamada tamamlanacaktır. İlk aşama 2018 yılında tamamlanacak. 2020 yılına planlanan ikinci aşamada boru hattının kapasitesi 16 milyar m^3, 2023 yılında 23 milyar m^3 ve 2026 yılında 31 milyar m^3'ye ulaştırılacaktır (Miş, vd., 2015: 155). Avrupa'ya ulaştırılması planlanan gaz iki istikamette; Türkiye-Bulgaristan ve Türkiye-

Yunanistan olarak hayata geçirilecektir. Daha sonra sözü edilen boru hattı ile Türkiye'ye gönderilmiş gaz "NABOCCO WEST" projesi ile Avrupa'ya ulaştırılacaktır. Sonuçta Azerbaycan "NABOCCO WEST" projesinin gerçekleştirilmesi ile diğer projelerden farklı olarak daha fazla gelir elde edecektir. Çünkü NABOCCO projesi ülke gazını yalnızca sınırda satmayı hedeflemekteydi. Amma, "NABOCCO WEST" projesi ile Avrupa pazarına ulaşmak mümkün olacaktır ve bu ülke petrolünün sınırdakinden daha yüksek fiyata satılması anlamına gelmektedir (AZAJ, 2016).

Şahdeniz doğalgaz yataklarının gelişmesi ve boru hat projeleri Azerbaycan için Güney koridorunun açılması, Merkezi Asya ülkelerinin petrol ve doğalgazını Avrupa'ya taşınmasında transit ülkeye dönüşmesi, jeopolitik yönden NATO, ABD ve AB ile işbirliğinin kurulması açısından önem teşkil etmektedir. Öte yandan Azerbaycan komşu ülkelerle ilişkilerine projelerle müdahileler etmeye çalışmaktadır. Ülke Gürcistan'ı doğalgazla temin ederek onun Rusya enerji bağımlılığını enerji bağımlılığından kurtarmaya çalışmakta, Türkiye'nin TAPO ve BOTAŞ şirketlerinin Hazar denizi projelerinde katılımını sağlamaktadır (Rzayeva, and Tsakiris, 2012: 10-12).

Sonuçta Azerbaycan'ın ister petrol, isterse de boru hattı anlaşmaları hem ekonominin güçlenmesine, hem jeopolitik açıdan mevki kazanılmasına hem de Ermenistan'la savaş gibi çözümü siyasi anlaşmalarda olan problemlerde kendine taraf taş kazanmasına yardımcı olmaktadır.

2.7. Azerbaycan-Türkiye Petrol-Doğalgaz Boru Hattı Projeleri ve Önemi

Azerbaycan'la Türkiye arasındaki en büyük enerji projeleri BTC, BTE ve TANAP' tır. Bu anlaşmalar iki ülke adına ekonomik, politik, stratejik ve sosyal katkılarda bulunmaktadır. Sözü edilen 3 boru hattı anlaşmasından biri petrol (BTC) diğer ikisi doğalgaz projesidir.

Türkiye'nin 1987 yılında doğalgaz ithali 433 m^3, 2007 yılında ise 36.000 m^3 olmuştur. Görüleceği gibi 20 yılda ülkenin doğalgaz ithal miktarı 85 kat artmıştır. Bundan dolayı yurtdışından petrol ve doğalgaz satın alımı bahsedilen ülke için öncelikli yer almaktadır (BTCRS, 2016).

BTE, BTC doğalgaz ve petrol boru hatları Türkiye'nin hem yurt içi talebini karşılamakta, hem de ülkeye transit konum kazandırarak gelir sağlamaktadır. Örneğin, BTC projesi ile ülkenin geçiş ülke gibi kullanılması ve işletmecilik hizmetleri karşılığında elde edilecek gelirlerinin, yıllık 300 milyon ABD doları olması beklenmektedir. Özellikle hattın yıllık kapasitesinin 50 milyon tona ulaştırılacağı takdirde sözü edilen proje gelirlerinin Irak hattındakinden faza olacağı düşünülmektedir. Diğer taraftan Azerbaycan Hazar enerji projelerinde Türkiye şirketlerini değerlendirmeğe çalışmaktadır. Bir dizi anlaşmalarda olduğu gibi Türkiye'nin TAPO şirketi BTC projesinde AİOC şirketler birliğine dâhildir ve ülke, yatırımlardan da gelir elde etme hakkı kazanmıştır. Sonuçta proje TAPO için yeni iş olanakları sağlayarak ekonomiye olumlu etki etmiş, hat yapılırken malzeme, teçhizat ve işçilik gibi, özel sektörlerde yeni iş olanakları ortaya çıkarmıştır. Proje özellikle vasıfsız işgücü açısından yarar sağlamış ve yöre halkına toplamda 12.000 işgücü olanağı sunmuştur (Ener, ve Ahmedov, 2008: 124).

2018 yılında inşasının tamamlanması planlanan TANAP doğalgaz boru hattı Türkiye için önemli gelir kaynağı olacaktır. İlk yıllarda yıllık kapasitesinin 16 milyon m^3 olması hedeflenen üretimin 6 milyon m^3'ü ülke iç talebi için kullanılacak ve 10 m^3'ünden ise Türkiye transit ülke olarak gelir elde edecektir (CNTK, 2016).

BTC, BTE ve TANAP boru hat projeleri hem Azerbaycan, hem de Türkiye için ekonomik yararı yanında politik güç de sağlamıştır. Azerbaycan bu projelerle tek hatta bağlı olmanın risklerini ortadan kaldırmakla beraber projelerinde İran, Rusya, Fransa'ya da yer vererek politik arenada dengeyi yakalamaya çalışmaktadır.

Sonuçta Azerbaycan-Türkiye petrol ve doğalgaz anlaşmaları ülkeler arasında ilişkilerin güçlenmesine, transit arazi olarak kullanılmalarından dolayı gelir sağlanmasına, işsizliğin azalmasına neden olarak sosyal alandaki etkini şekillendirmektedir. Ayrıca BTC, BTE boru hatlarının sürekli ve güvenilir bir şekilde faaliyet göstermesi her iki ülkenin ekonomisine uzun vadede olumlu katkılar yapacaktır (Ener, ve Ahmedov, 2008: 135).

Petrol ve doğalgaz sanayisi Azerbaycan ekonomisinde başlıca gelir kaynağını oluşturmaktadır. Ancak bu sektörden elde edilen gelir, anlaşmaların sağladığı siyasi

ve ekonomik istikrar, ülkenin için önemli olsa da bu durum ekonomini "Hollanda Sendromu" gibi olumsuz tehditle karşı karşıya koymaktadır.

Azerbaycan'da petrol dışı sektörlerin gelişme potansiyeli vardır. Özellikle turizm ve tarım bu sektörler içinde en cazip olanlarıdır. Bahsedilen alanlardan doğru şekilde yararlanılması Azerbaycan'a dış ticarette "Küçük Ülke Avantajı" kazandıracaktır. Sözü edilen avantaj dünya piyasasında fiyatların oluşmasında katkısı olmayan ekonomi anlamına gelmektedir. Diğer bir değişle güçlü ekonomiler dünya piyasasına büyük miktarda mal çıkarırken, kendi arz ve talep düzeyi ile fiyatları da etkileye bilmektedir. Sonuçta fiyatlar da güçlü ekonomilerin iç talep fiyatlarına çok yakın belirlenecektir. Öte yandan güçlü ekonomilerde iç talep düzeyi, gelirin, yaşam standartlarının yüksek olmasından dolayı zayıf ya da küçük ülke ekonomilerinin üzerinde olacaktır. Bu durum küçük ülke avantajını ortaya çıkaracak ve zayıf ekonomiye sahip ülkeler ihracattan daha karlı çıkacaklar (Bayraktutan, 2014: 69-70).

Bu şekildeki bir avantaj Azerbaycan ekonomisinde petrol dışı sektörler için geçerli olabilecek ve petrol gelirlerinin petrol dışı sektörlere kaydırılması yararlı olacaktır. Sonuçta ülke hem gelir elde etmiş olacak hem de "Hollanda Sendromu" gibi olumsuz ekonomik tehdidi ortadan kaldıracaktır.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM : AZERBAYCAN'DA DOĞAL KAYNAK BAĞIMLILIĞI VE PETROL DIŞI SEKTÖRLERİN GELİŞTİRİLME İHTİYACI: EKONOMETRİK ANALİZ.

Bu bölümde ülkenin doğal kaynak gelirlerinden bağımlılığını tespit etmek için ilgili sektörlün istatistik bilgilerine yer verilecek, tablo ve grafikler yardımı ile yorumlanacaktır. Daha sonra söz konusu ekonomi Ekonometrik Zaman Serileri Analizi ile tahmin edilecek, aşırı kaynak bağımlılığından ortaya çıkan "Hollanda Sendromu"nun geçerliliği ampirik bulgularla test edilecektir. Son kısımda ise, deneye dayanan bulgulara esasen enerji sektörü ile petrol dışı alanlar karşılaştırılarak, çözüm ve öneriler değerlendirilecektir.

3.1. Azerbaycan Ekonomisinde Doğal Kaynak Bağımlılığı

Zengin doğal kaynaklara sahip olmak küreselleşen dünya ekonomilerinde ülkeler için avantajlar sunmaktadır. Özellikle petrol ve doğalgaz kaynakları Sudi Arabistan, Kuveyt, Nijerya, Rusya, İran gibi bir sıra ülkelerin başlıca gelir kaynaklarını oluşturmaktadır. Zengin doğal kaynakların kullanılması düşük maliyet avantajı, ihracat gelirlerinin artması sonucu ülkede yaşam standartlarının yükselmesi ve bundan dolayı reel ücretlerinin artması gibi olumlu sonuçları da beraberinde getirmektedir.

Azerbaycan XIX asrın ortalarından petrol üretiminin gerçekleştirildiği ve hatta dünyada ilk modern yöntemle petrol kuyusu kazılan ülkedir. Sözü edilen asırda Batılı sermayedarlardan Roldşid'ler, Nobel Kardeşleri ve Fransız sermayedarlar ülke petrol sanayisine ilgi gösteren yabancı yatırımcılar olmuşlar. 1890'lı yıllardan sonra ise İngiliz sermayesi Bakü'ye girmiştir (Wisinevsky, 2012: 81).

SSCB'nin yakıt ihtiyacının büyük kısmını karşılayan Azerbaycan 1991 yılında bağımsızlığını kazandıktan sonra bazı ekonomik desteklerini kaybetmiştir. Ermenistan'la savaş, iç siyasi istikrarsızlık ve birliğin yapısına bağlı olan kuruluşların faaliyetini durdurması belirsizliğin başlıca nedenlerinden olmuştur. Sonuçta hem siyasi hem de iktisadi başarı elde etmek isteyen ülke doğal kaynaklarını yabancı sermayedarlara açmıştır. 1992 yılında kurulan Azerbaycan Devlet Petrol Şirketi (SOCAR) bu istikamette atılan en büyük adım olmuş, kısa sürede karada ve denizde bir dizi petrol ve doğalgaz anlaşmaları yapılmıştır. 1994 yılında

gerçekleştirilen "Asrın Anlaşması" bunlar arasında ilk büyük proje olmuştur. Bahsedilen anlaşma sonucunda BP, Exxon, Amoco, Lukoil, Pennzoil, TPAO, Ramaco gibi kuruluşlar Azerbaycan petrol sanayisine 7.4 milyar ABD doları yatırım yapmışlar (Lonleey, 2012: 194).

Bağımsızlık yıllarının başlarından ülkeye büyük miktarlarda yabancı sermayenin girmesi ve yakıt ihracından elde edilen gelirler artması ülkede başta petrol sanayi sektörü olmakla tüm sektörlerin gelişmesine neden olmuştur. Sonuçta ekonominin 2000'yıllardan dış ticarette fazla verdiği gözlemlenmiştir. Ancak büyük ölçüde doğal kaynak gelirlerine dayanan bu istikrar ilk yıllarda ekonomi için yatay sektörel farklılaşmaya olanak sağlayarak gelişim olanakları yaratsa da, 20 yılı aşkın süre gelişimin petrol ve doğalgaz sanayisinden diğer sektörlere kaydırılamaması yeni tehditlerden söz açtırmıştır. Çünkü son 10 yılda petrol ihracat gelirleri toplam gelirler içinde en az %80, GSYİH içinde ise %45 yer almaktadır. Bu durum söz konusu ekonomide "Petrol Laneti" olarak da bilinen Hollanda Sendromundan bahsetmeğe, doğal kaynak gelirlerinden bağımlı olmanın yarattığı tehdidi açıklamaya yardımcı olmaktadır (Aras, 2003: 12).

3.1.1. Hollanda Sendromu ve Belirtileri

"Hollanda Sendromu" bir bölgenin ya da bir sektörün hızlı gelişmesi karşısında diğer bölgelerin ya da sektörlerin gelişmemesi/gelişememesi sonucu oluşan iktisadi tehlikedir (Aras, 2003: 12).

Kaynaklarda İspanya ile de anılan bu ekonomik olgu, Hollanda'nın adı ile tarihe geçmiştir. 1959 yılında ülkenin Kuzey Denizinde zengin doğalgaz yataklarının tespit edilmesi sonucu Hollanda ekonomisi dış ticarette kaynak bağımlısına dönüşmüştür. 1970 yılına gelindiğinde ülkenin yıllık 5-6 milyar ABD doları doğal kaynak geliri elde ettiği görülmüş, fakat 1970-1980 yılları döneminde durgunluk, yüksek işsizlik ve ekonomik daralma da söz konusu olmuştur (Archibugi, 2003: 138). Bahsedilen dönemde Hollanda'da işsizlik oranlarının %1.1'den, %5.2'ye yükselmesi doğalgaz ihracat gelirlerinin artmasına karşılık işsizlik oranlarındaki beklenmedik sonucu ortaya çıkarınca ekonomi literatürüne ülkenin adı ile anılan olumsuz iktisadi paradoks dahil olmuştur (Süleymanov, ve Hasanov, 2013: 89).

Ağırlıklı olarak ekonominin tek taraflı gelişmesinin diğer sektörlere etkisi başlıca olarak iki şekilde ele alınabilir. Bunlar işgücünün dağılımındaki eşitsizlik ve aşırı değerlenmiş ulusal paradır (İMF, 2016). Sözü edilen bağımlılıktan doğan belirtiler aşağıdaki gibi sıralana bilir.

i. İşgücünün sektörel dağılımındaki eşitsizlik. Ülkede zengin doğal kaynak bulunması ve yurt içi üretimle ihracatın ağırlıklı olarak bu kaynağa odaklanması ekonomide sektörel farklılaşmanı dış ticarete konu olan ve olmayan mallar şeklinde ayıracaktır. Sonuçta, tarım ve diğer dış ticarete konu olan alanlardan, doğal kaynak işletiminin yoğun olduğu alanlara işgücü akımı yaşanacaktır (Corden, and Neary, 1982: 825). Sözü edilen durum aynı zamanda kalifiye işgücünde de yaşanacaktır. Ekonomide sermayenin ve üretimin ağırlıklı olarak toplandığı sektör diğer alanlara ilgini azaltacak, ülkedeki kalifiye işgücünü kendine çekecektir. Öte yandan üretimin artması ve nitelikli işgücünün bu sektöre kayması reel ücretleri de artıracağından işgücü dağılımındaki dengesizlik daha da yükselecektir.

ii. Aşırı değerlenmiş ulusal para. İhracat gelirlerinin artması reel döviz kurunun yükselmesine ve kişilerin yaşam düzeyinin iyileşmesine neden olacaktır. Yaşam düzeyindeki artış yurt içi talebi özendirerek fiyatları yükseltecektir (Fazle, and Mohammad: 2013). Diğer taraftan doğal kaynak dışı sektörler değerlenmiş ulusal paradan dolayı ihracat pazarında talep bulmada zorlanacaktır. Aynı zamanda döviz kurundaki değişim ve yükselmiş yaşam standartları tüketicilerin ithal mallara ilgi göstermesine sebep olarak yerli üreticiye daha bir darbe vuracaktır. Sonuçta yurt içi üretim alanları rekabet avantajını kaybedecektir. Bu ise ülke içi imalat sanayi sektörünü olumsuz etkileyerek sanayisizleşmeye neden olacaktır (Gurbanov, 2012: 10).

iii. Yaşam standartlarında farklılaşma. Her hangi bir ekonomiden bahsedecek olursak, başlıca olarak 3 sektör söz konusu olacaktır. Bunlar dış ticarete konu olan, dış ticarete konu olmayıp yurt içinde üretilen ve doğal kaynağa dayalı sektörlerdir. Dış ticarete konu olmayan restoran, spor ve diğer paralı hizmetlerle ilgili alanların yurt içi üretimi zorunlu olduğundan bu ürünlerin (hizmetlerin) ülke dâhilinde üretime ihtiyaç duymaktadır. Bundan dolayı doğal kaynak bağımlısı olan ülkede özellikle imalat sektöründe durgunluk yaşanırken, paralı hizmet sektörlerinde yavaşlama görülmeyecektir. Öte yandan reel ücretlerin artması bu tarz hizmetlere ilgi

uyandıracağından talep yükselecektir. Sonuçta talebin artması hizmet sektöründe reel gelirin ve istihdamın yükselmesine neden olacaktır (Boyraz, 2014). Diğer bir değişle doğal kaynak bağımlılığı imalat sanayi sektöründe işsizliğe yol açarken, hizmet sektöründe reel gelirleri yükselterek istihdamı artıracak ve toplumun belirli kesiminin gelirleri yükselirken, diğer bir bölümü işsiz kalacaktır.

iv. Enflasyon. Yaşam standartlarının yükselmesi yurt içi talebin artmasını ve fiyatların yükselmesini kaçınılmaz edecek ve enflasyon oluşacaktır.

v. Belirsizlik. Doğal kaynaklardan gelir elde etme ülke için kısa zamanda iktisadi gelişime fırsatı verse de, ekonomide belirsizlik söz konusu olmaktadır. Bir başka sözle dış pazarda ortaya çıkacak talep şoku gelirleri önemli derecede etkileyerek belirsizliklere yol açmaktadır. Konjonktür dalgalanmalar aynı zamanda bütçeleme işlemlerini olumsuz etkileyecek ve kurumların faaliyetini zayıflatacaktır (G. Ramsey, and V. Ramsey, 1995).

Diğer taraftan doğal kaynak gelirleri ülkede yeni iş imkânları yaratarak reel gelirleri artırsa da, ekonomi alternatif kaynağın bulunması, kaynağın tükenmesi, talep azalması gibi beklenmedik tehditlerle karşı karşıyadır. Söz konucu durumlar devalüasyona neden olarak, lüks tüketime ihtiyacı azaltırken, hizmet sektöründe de işsizlik yaratacaktır. Öte yandan belirsizlikler sonucu doğal kaynak sektöründe çalışanların imalat sektörüne kaydırılması hem zor hem de zaman alıcı olacaktır. (Şahin, ve Kutluay, 2015: 604). Sonuçta doğal kaynak gelirleri ile beslenme sonucu ortaya çıkacak işsizlik kalıcı nitelik göstererek ekonomi üzerinde uzun dönem etkili olacaktır.

3.1.2. Azerbaycan Ekonomisinde Hollanda Sendromu

Azerbaycan ekonomisine yapılan yabancı yatırımların ortalama %80'i petrol sanayi sektörüne yönlendirilmiştir. Diğer taraftan bahsedilen sektörde2005 yılından sonra gelir patlaması dikkat çekmektedir. Sonuçta petrol gelirleri GSYİH' nın en az %45'ni oluşturmuştur. Bu ülkedeki dayalı tek taraflı gelişimin belirtilerindendir ve endişe vericidir. Öte yandan petrol sanayi sektöründe işletilmesi için ithal edilen teknolojiler dikkate alınmazsa tarım ürünleri ithalatı toplam ithalatın %50'ye kadarını teşkil etmektedir. Oysa Azerbaycan'ın doğal iklim ve toprak örtüsü tarımsal ürünlerle kendi ihtiyacını karşılamak ve hatta ihraç etmek olanağı vermektedir. Diğer bir sözle ülkede ekonominin kalkınması, dünya ekonomisine entegre olunması ve

yabancı sermayenin çekilmesinde ağırlıklı olarak doğal kaynağa dayalı stratejinin tercih edilmesi doğru değildir.

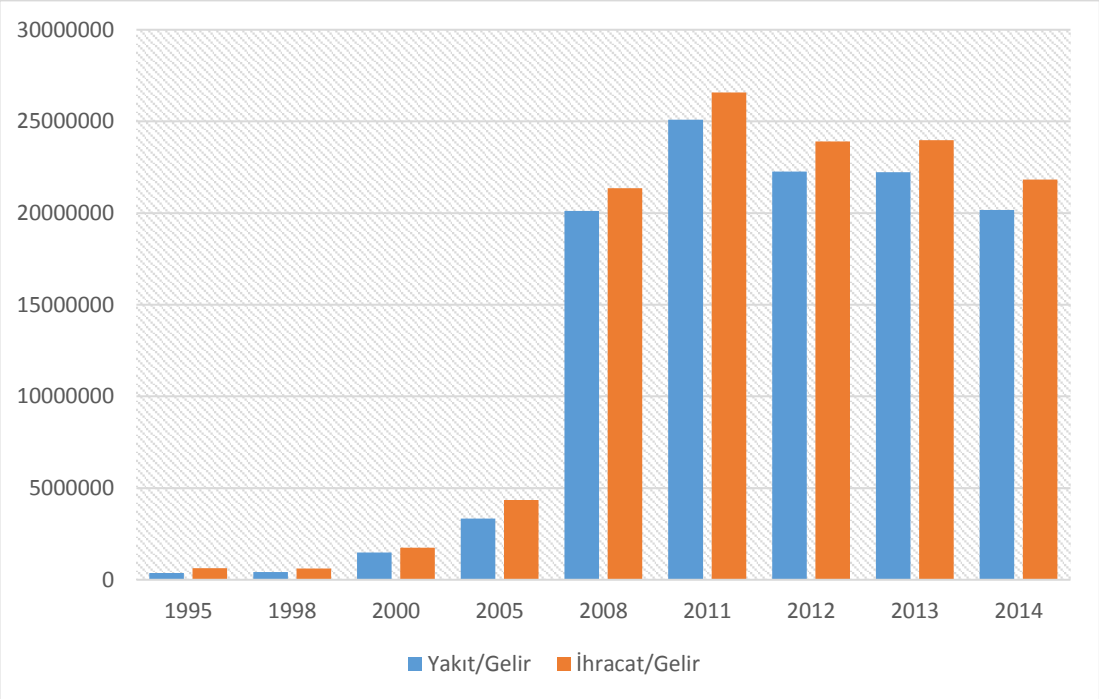
Bu başlık altında Azerbaycan ekonomisinde "Hollanda Sendromu" belirtilerini tespit etmek için petrol ve doğalgaz sektörü ile ilgili istatistik veriler ele alınacaktır. Sonuçların açıklayıcı olması içi Azerbaycan Devlet İstatistik Kurumu'ndan (ARDSK) elde edilmiş verilere grafikler yardımı ile açıklık getirilecektir. Ülkede "Hollanda Sendromu" belirtilerini ortaya koyacak toplam ihracat gelirleri içinde yakıt gelirlerinin büyüklüğüne Tablo - 30'da yer verilmiştir.

Tablo -30: Azerbaycan'ın Petrol, (Yakıt, Petrol Ürünleri) ve Toplam İhracat Gelirleri (Bin Dolar)

Yıllar	İhracat	Yakıt/$	Yıllar	İhracat	Yakıt/$	Yıllar	İhracat	Yakıt/$
1995	637199	371882	**2005**	4347151	3337035	**2012**	23907983	22259197
1998	606150	417854	**2010**	21360210	20110198	**2013**	23975416	22229818
2000	1745220	1484903	**2011**	26570898	25089288	**2014**	21828608	20177193

Kaynak: ARDSK, 2014.

Grafik - 7: Azerbaycan'ın Petrol, (Yakıt, Petrol Ürünleri) ve Toplam İhracat Gelirleri (Bin Dolar)

Grafik-7'den görüleceği gibi yakıt gelirleri toplam ihracatın her zaman %80'den fazlasını teşkil etmiştir. Dikkat çekici diğer bir durum ise 2005 yılından sonra yaşanan canlanmadır. Sözü edilen yıldan itibaren toplam ihracat gelirlerinin

arttığı, ama yine de bu artışın petrol, petrol ürünleri ve doğalgaz ihracat gelirleri ile sınırlı kaldığı görülmektedir. Diğer sözle 2005 yılından 2010 yılına geldiğimizde ihracat gelirlerinin yaklaşık 4.9 kat artmasına karşın, yakıt ihracatı geliri 6.2 kat yükselmiştir. 2014 yılında ise toplam ihracatta görülen %8.9'luk azalışın, yakıt ihracat gelirlerindeki %9.2'lik azalıştan etkilenmemesi kaçınılmaz olmuştur. 1995, 2000, 2005, 2010, 2012 ve 2014 yıllarında sözü edilen ihracat rakamlarının toplam ihracat geliri içinde aldığı pay sırası ile %54, %83, %77, %93, %92, %91 şeklindedir. Bu ise ülke ekonomisinde uzun yıllardır devam eden dış ticarette doğal kaynak bağımlılığının diğer sektörlere kaydırılamamasını ve ihracat gelirlerindeki büyümenin aslında doğal kaynak ihracatındaki artış sonucu elde edildiğinin göstergesidir.

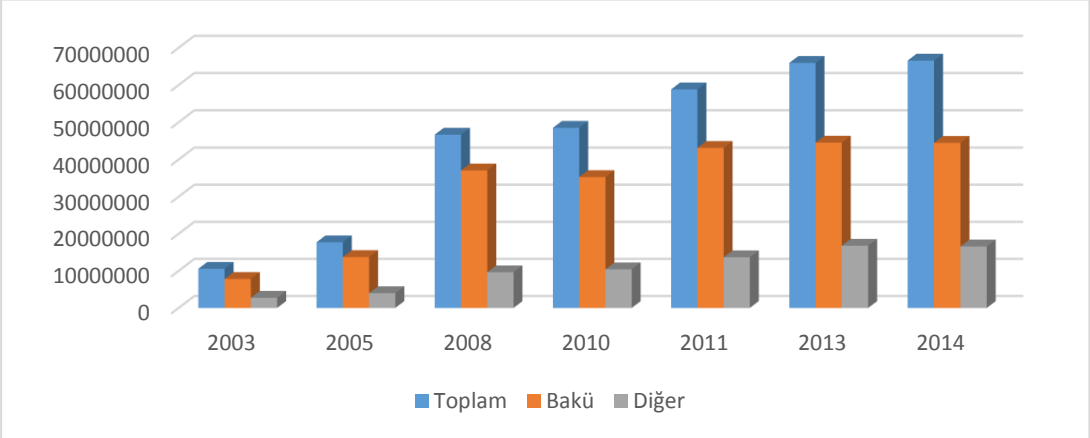
Tablo-31'de Azerbaycan ekonomisi için bölgelere göre üretilen ürünlerin parasal büyüklüğüne yer verilmiştir. Bu veriler ekonomide Hollanda Sendromunun belirtilerinden olan bölgeler arasında farklılaşmanı tespit etmeğe yardımcı olacaktır.

Tablo -31: Bölgelere Göre Ekonominin Başlıca Ürün Üretimi (Bin Dolar)

Bölge/Yıl	2003	2005	2008	2010	2011	2013	2014
Toplam	10560120	17705000	46682665	48501000	58831612	65951600	66566600
Bakü	7816449	13718782	37064040	35295930	43121208	44527565	44480229
Diğer	2743670	3986218	9618625	10425333	13652888	16776747	16574504
Toplam/Bakü	%74	%77	%79	%72	%73	%67	%67

Kaynak: ARDSK, 2014.

Grafik - 8: Bölgelere Göre Ekonominin Başlıca Ürün Üretimi (Bin Dolar)

Grafik-8'den görüleceği gibi son yıllara gelindiğinde ihracat rakamları gibi parasal büyüklük olarak toplam üretim değerlerinde de artış yaşanmıştır. Ancak her ne kadar üretim hacminin parasal değerinde gelişme gözlemlense de bu yükselme toplam üretim içinde bölgelere kıyasla Bakü'nün ortalama %70'lere varan payını azalta bilmemiştir. Ülke ekonomisi için "Hollanda Sendromu "nün bir başka belirtisini ortaya çıkaran bu sonuç, sektörel farklılıkla beraber bölgesel farklılığın da yüksel olduğunu savunmaktadır. Örneğin, 2005 yılında toplam üretimin %23'ü, 2011 yılında %27'i ve 2014 yılında ise %34'ü Bakü dışı bölgelerde gerçekleştirilmiştir. Son 10 yıllık zaman diliminde bölgelerin toplam üretimin parasal değerinde payının %11 oranında yükseldiği, ama yine de Bakü'deki üretim hacminden 2 kat daha az olduğu dikkat çekmektedir. Diğer taraftan bölgelerdeki kısmi canlanma 2004-2008 Bölgesel Sosyo-Ekonomik Kalkınma Programı ve 2007-2010 Devlet Programı ile açıklana bilir. Bu programlarda başlıca amaç yatırımların %60'nın bölgelere kaydırılması ve özel sektörün GSYİH içinde payının yükseltilmesi, bölgelerde hizmet sektörünün geliştirilmesi olmuştur. Programdan önce imalat sektöründe yer alan firmaların %72'nin, kuruluş ve yatırımların ise %97'i Bakü ve onun yakın çevresinde bulunmaktaydı (Bayraktutan, 2010: 126).

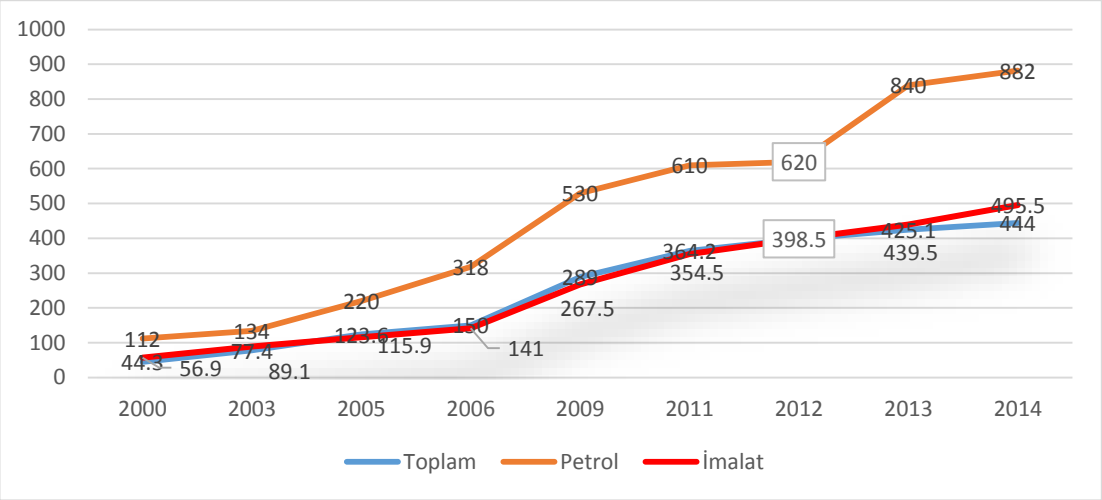
Tablo-32'deki veriler ise genel orta aylık, imalat sanayi sektör orta aylık ve Azerbaycan Devlet Petrol Şirketi'nin orta aylık reel ücretlerini yansıtmaktadır.

Tablo -32: Ekonomide, İmalat Sanayi Sektöründe ve Petrol Sanayisinde Reel Orta Aylık Ücretler

Yıllar	**2000**	**2003**	**2005**	**2006**	**2009**	**2011**	**2012**	**2013**	**2014**
Petrol	112	134	220	318	530	610	620	840	882
İmalat	56.9	89.1	115.9	141.0	267.5	354.5	398.8	439.4	495.4
Toplam	44.3	77.4	123.6	150	298	364.2	398.4	425.1	444

Kaynak: ARDSK, 2014.

Grafik - 9: Ekonomide, İmalat Sanayi Sektöründe ve Petrol Sanayisinde Reel Orta Aylık Ücretler.

"Hollanda Sendromu"nun özelliklerinden bahsederken sektörel farklılaşmanın büyüyeceğinden ve bundan kaynaklanan üretim hacmi, aşırı istihdam, kalifiye iş gücünün bir alanda toplanacağından söz açmıştık. Sonuçta ekonominin uzman haline geldiği doğal kaynaklara dayalı sektörde reel ücretler, hem gelirlerin artması hem de deneyimli iş gücünü kendisine çekmesinden dolayı diğer alanlara kıyasla yüksek olacaktır. Grafik - 9'da söz konusu ekonomi için bu şekilde gelişmenin geçerliliği saptanmıştır. Özellikle 2005 yılından sonra petrol sanayi sektörü için geçerli olan reel ücretin ekonomi geneli ve imalat sanayi sektörü reel orta aylık ücretlerinin iki katı olduğu dikkat çekmektedir.

Doğal kaynak geliri elde etmenin iktisadi tehditlerinden diğeri ulusal paranın aşırı değerlenmesidir. Yabancı para karşısında değerlenmiş yerli para birimi yurt içi mala dış talebi azaltırken, ithal tüketim mallarına ilgi uyandıracaktır. Sonuçta hem dış, hem de dahili pazarda rekabet edemeyecek duruma gelen imalat sektörleri iflas edecek ya da üretim kapasitesini düşürecektir. Her iki durum işsiz kitlenin oluşmasını kaçınılmaz edecek, kişilerin yaşam düzeylerinde farklılaşmaya yol açarak toplum üzerinde uzun dönemli etkili olacaktır.

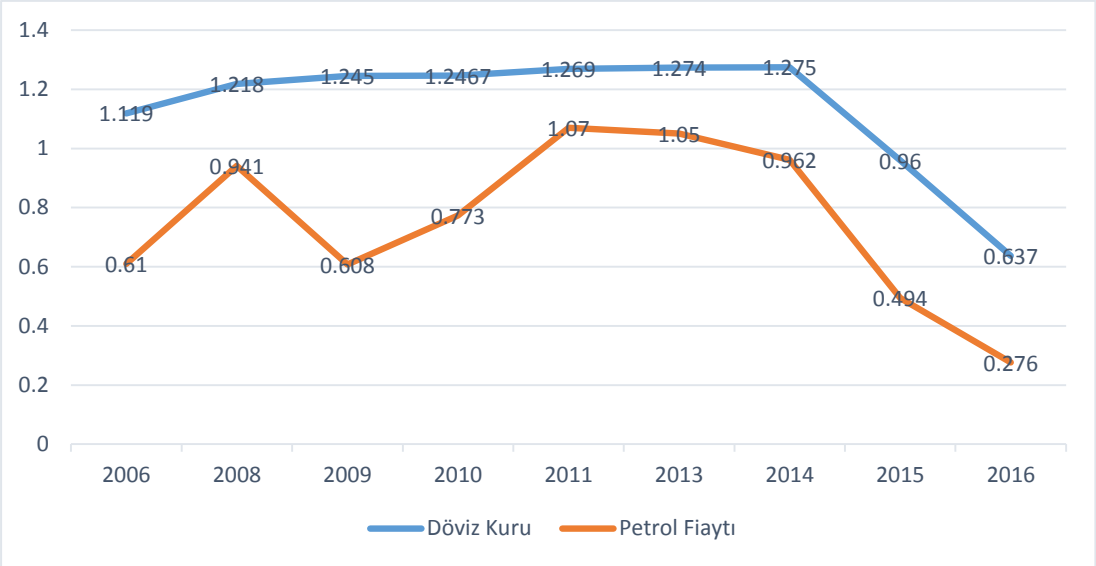
Tablo-33'deki veriler Azerbaycan ekonomisi için dünya petrol fiyatlarına duyarlı olan ulusal paranın ABD doları karşısında değerini yansıtmaktadır.

Tablo - 33: Dünya Petrol Fiyatları ve Döviz Kuru

Yıllar	2006	2008	2009	2010	2011	2013	2014	2015	2016
Döviz Kuru	1,119	1,218	1,245	1,246	1,269	1,274	1,275	0,96	0,636
Petrol (100 Barrel/USD)	0,61	0,941	0,608	0,773	0,107	0,105	0,962	0,495	0,276

Kaynak: AZMB, 2016: Statistika.com, 2016.

Grafik - 10: Dünya Petrol Fiyatları ve Döviz Kuru

Not: * Petrol fiyatları 100 barrel olarak dikkate alınmıştır.

2006 yılı sonrası revalüasyon edilmiş ülke parasının (AZN) değerini ve dünya petrol fiyatlarını yansıtan grafikte döviz kurunun dünya petrol fiyatlarına karşı duyarlı olduğu görülmektedir. Özellikle 2015 yılına gelindiğinde petrol fiyatlarında oluşmuş fiyat düşüşüne benzer trendin ülke ulusal parasında değer kaybı yarattığı ortadadır. Sonuçta 2014 yılının başlarından inmeye başlayan petrol fiyatları 2015 yılında Azerbaycan Merkez Bankası'nın (AMB) biri Şubat, diğeri ise Aralık ayında olmak üzere toplamda %97 devalüasyon kararı almasına sebep olmuştur.

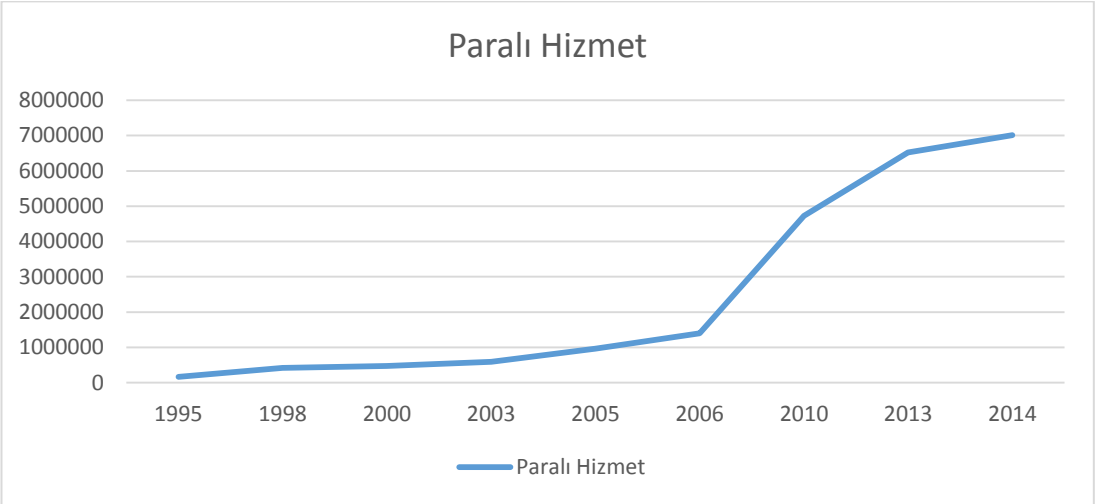
Tablo-34'deki veriler Azerbaycan ekonomisinde hizmetlerin parasal büyüklüğünü yansıtmaktadır.

Tablo - 34: Paralı Hizmetler (Bin AZN)

Yıllar	1995	1998	2000	2005	2006	2010	2013	2014
Hizmet	167465	420503	477185	960732	1400696	4724490	6527282	7016435

Kaynak: ARDSK, 2014.

Grafik - 11: Paralı Hizmetler (Bin AZN)

"Hollanda Sendromu"nun ekonomilere miras bıraktığı özelliklerinden biri de lüks mal ve hizmetlere talebini arttırmasıdır. Diğer sözle ihracat gelirlerinin artması reel gelirleri, dolaysı ile de lüks mal ve hizmetler tüketimini yükseltecektir. Hizmet sektörünün kapsamına dâhil olan ürünler özellikleri gereği yurt içinde üretilmektedir. Bu ise söz konusu sektörü potansiyel gelir alanına dönüştürmekte ve sonuçta sektör kısa zamanda gelişmektedir.

Grafik-11 Azerbaycan ekonomisi için bu tarz bir gelişimin söz konusu olduğunu ortaya koymaktadır. Veriler ekonomide petrol gelirlerinin artmaya başladığı 2005 yılından sonra paralı hizmetlerin de buna bağlı olarak yükseldiğini savunmaktadır. Örneğin, 1995 ve 2005 yılları döneminde halkın tüketimine sunulmuş paralı hizmet 5.7, 2005 ve 2014 yılları aralığında ise 7.3 kat artmıştır. Sonuçta petrol ihracat gelirlerinin söz konusu olduğu 1995 yılından sonraki 20 yıllık dönem aralığında bahsedilen alanın parasal değeri 41 kat yükselmiştir. Diğer sözle Azerbaycan ekonomisinde paralı hizmet ve lüks mal tüketiminde son yıllarda yaşanan gelişme "Hollanda Sendromu"nun ülke için diğer belirtisinden söz açtırmaktadır.

3.2. Doğal Kaynak ve Büyüme İlişkisi

Ekonomik performansın ölçütü olan GSYİH, bir dönemde ülke içinde üretilen tüm nihai mal ve hizmetlerin piyasa fiyatı ile hesaplanmış değerini ifade etmektedir. Büyüme performansını ortaya koyan bu kavrama üç yönden bakıla bilir: Üretim, harcama ve gelir (Yıldırım, 2014: 46). Bu amaçla da çalışmada Azerbaycan

ekonomisi için büyüme üretim açısından değerlendirilerek yakıt sanayi üretiminin büyüme üzerindeki etkisinden bahsedilecektir.

Doğal kaynaklara sahip olmağı zenginlik göstergesi olarak değerlendirilen görüşlerden biri XVI ve XVII yüzyılın hâkim iktisat doktrini Merkantilizm'dir. Bu görüşe göre ülkedeki refahın kaynağı, altın ve değerli madenlere sahip olmaktır. Orta çağın sonları ile sanayi devrimi arasında kalan söz konusu düşünce tarzı Avrupa'ya özgüdür ve başlıca faaliyet türü " ticaret" olmuştur. Sonuçta Avrupa ülkeleri, koloniler oluşturarak sömürgecilik yapmış, sermaye birikimini artırarak refah sağlamaya çalışmışlar (Bayraktutan, 2015: 13). XIX yüzyılın sonlarından ise değerli madenlerin yerini petrol almaya başlamıştır.

XX yüzyılın ortalarından sonra petrol kaynaklarından elde edilen gelirlerle geliştiği kabul edilebilir ülkeler var. Bu bağlamda, doğal kaynakların büyüme üzerindeki etkisi ve aralarındaki olumlu ilişki durumu ilk akla gelen hipotezdir. Ancak doğal kaynak zenginliğinin büyüme üzerindeki etkisi ile ilgili genel kabul görmüş iki düşünce öne çıkmaktadır. Bunlardan birincisi zengin doğal kaynakları ülke ekonomisi için avantaj, diğeri düşünce ise bir lanet ya da talihsizlik olarak savunmaktadır. İlk düşünce XIX yüzyılda tüm doğal kaynakların daha sonra ise sanayileşmenin gelişmesi ve yüksek talepten dolayı petrol zengini ülkelerin diğerlerine kıyasla daha hızlı geliştikleri savunulmaktadır (Bal, vd., 2014). İkinci tezi savunanlar ise doğal kaynak zenginliğinin büyüme üzerinde engelleyici etki ettiğini belirtirler. Donella Maedows vd. (1972) yaptığı "The Limits of Grows" başlıklı çalışmada doğal kaynaklara bağımlı olmanın tükenen kaynaklara sahip dünyamız için riskli olduğunu belirtmektedirler. Aslında tükenen ve yenilebilir özellikte olmayan (petrol, doğalgaz vb.) kaynaklar ülke ekonomik büyümesi için bir tehdittir (Meadows, 1972, 2015).

Öte yandan zengin doğal kaynaklara sahip ekonomilerde büyük şirket ve yönetim anlayışının öne çıktığı, kontrol mücadelelerinden dolayı dahili huzursuzluk ve yolsuzlukların yaygınlaştığı dikkat çekmektedir. Diğer taraftan bol kaynak doğru tespit edilmemiş politikaların uygulanmasına neden olmakta, elde edilen bol ihracat gelirleri hükumete kendine güven hissi vererek politikalarda titiz davranmasının önüne geçmektedir. İhracat gelirleri azaldığında ise acil başvurulan dış borçlar büyümenin daha da zayıflamasına neden olmaktadır (Bal, 2011).

3.3. Literatür Araştırması

Son yıllarda yapılan deneye dayalı çalışmalar doğal kaynak gelirlerinden bağımlı olmanın "Petrol Laneti" görüşünü savunmaktadır. Öte yandan kaynak zengini olan ülkeler kümesi ile bahsedilen zenginliğe sahip olmayan ülkelerin GSYİH büyüme rakamları çelişki yaratmaktadır (Shars, and Warner, 2001). Çalışmalarla ilgili bazı ampirik örnekler aşağıdaki gibidir.

Auty (2000), doğal kaynak ve büyüme ilişkisini 60 gelişmekte olan ülke örneği ile test etmiş ve ağırlıklı olarak bir sektörde odaklanılmasının çeşitlenme üzerinde olumsuz etki ederek büyümeni azalttığını saptamıştır. Gylfason (2005), yaptığı çalışmada zengin doğal kaynağın büyüme üzerinde negatif etkide bulunduğunu ortaya çıkarmıştır. Bal vd. (2014), 16 Orta Doğu ve Kuzey Afrika ülkeleri ile 5 Hazar Havzası ülkeleri arasında 1996-2012 yıllarını kapsayan panel sonucunda doğal kaynak gelirlerinin kişi başına düşen GSYİH miktarını olumlu, küresel yönetişim göstergelerini olumsuz etkilediğini tespit etmişler. Sonuç, devlet düzenlemeleri ile kaynak gelirlerinden yararlanıla bileceğini ortaya koymaktadır. Davis (2011), panel veri analizini kullanarak yaptığı ampirik çalışmada söz konusu zenginliğe sahip ülkelerin kaynak kullanımı sonucu daha yavaş büyüdüğü sonucuna ulaşmıştır. Yaobin (2014), Çin Halk Cumhuriyeti için uyguladığı deneye dayalı çalışmada doğal kaynakların büyüme üzerindeki olumsuz etkisini tespit etmiştir. Pessosa (2008), yaptığı ampirik çalışma sonucu sözü edilen kaynaklarla büyüme arasında negatif ilişkinin varlığını ortaya koymuş ve bunu başarısız yapısal kurumların faaliyeti ile ilişkilendirmiştir. Kolstad ve Soreide (2010), kaynak zengini ülkelerde büyüme hızındaki yavaşlamanın geçerliliğini tespit etmiş, fakat bu yavaşlamanın başlıca nedeni gibi iktidarın seçimleri kazanması için destekçilerine yönelik faaliyetler ve yolsuzluklar gösterilmiştir.

3.4. Ekonometrik Analiz

Çalışmada ekonometri zaman serileri analizi ile iki farklı sektör sınanacaktır. Bunlardan biri Azerbaycan ekonomisinde doğal kaynak bağımlılığı ile büyüme arasındaki ilişkini açıklayacak test, diğeri ise petrol dışı sektörleri temsil eden tarım sektör ürünleri üretimi ile hizmet sektör üretiminin büyüme üzerindeki etkisini açıklayacak analizidir. İlk olarak veri seti ve kullanılacak değişkenler tanıtılarak,

yararlanılacak testler hakkında bilgilere yer verilecektir. Daha sonra analiz sonuçları tablolar şeklinde sergilenerek yorumlanacaktır.

3.4.1. Veri ve Yöntem

Çalışmada ilk model çerçevesinde Azerbaycan ekonomisinde doğal kaynak bağımlılığı ve büyüme ilişkisi tahmin edilmiştir. Bu bağlamda, bağımsız değişkenler petrol sanayi sektörü üretim değeri, ham petrol üretimi, doğalgaz üretimi ve bağımlı değişken olarak ise GSYİH modele dâhil edilmiştir. İkinci modeli temsil eden veriler ise hayvancılık, bitkisel, bitki yağlarını kapsayan tarım sektörü üretimi ve halkın tüketimine sunulmuş paralı hizmetlerin değeri ile GSYİH rakamlarıdır. Kullanılacak veriler Azerbaycan Devlet İstatistik Kurumu (ARDSK) ve Azerbaycan Devlet Petrol Şirketi'nin (SOCAR) resmi sitesinden elde edilmiştir. Toplamda 6 değişkenin kullanıldığı iki ayrı model 2011M 01 ve 2015M 12 dönemini kapsamaktadır. İlki 240, ikincisi ise 180 veriden oluşan modelde kullanılacak değişkenler logaritmik olarak belirlenmiştir. Verilerin ekonometri analiz edilmesi için Eviews 9 ve Stata 11 paket programları kullanılmıştır.

Analiz sonuçlarından Azerbaycan ekonomisinde ekonomik büyümenin petrol ve doğalgaz sanayisinden bağımlılığının ve petrol dışı sektörlerin ülke iktisadi büyümesi üzerinde etkisinin tespit edilmesi amaçlanmaktadır. Oluşturulan modellerin fonksiyonel ifadesi aşağıdaki gibidir.

$$(LGSYH)_i = f\ (\ LPETUR, LGAZ, LPETSAN)_i \quad (1)$$

$$(LGSYH)_i = f\ (\ LTARİMUR, LHİZMET)_i \quad (2)$$

Modelde kullanılmış LGSYH logaritmik gayri safi yurt içi hasılayı, LPETUR logaritmik ham petrol üretimini, LGAZ logaritmik doğalgaz üretimini, LPETSAN logaritmik petrol sanayi üretiminin parasal değerini, LTARİMUR tarım sektörü ürün değerini, LHİZMET paralı hizmetin değerini ifade etmektedir. Zaman serilerinin ekonometrik analiz sonuçlarında yanıltıcı tahminlerden kaçınmak adına birim kök testlerinden yararlanılmaktadır. Diğer bir sözle birim kök olarak sınanmayan modellerde sahte regresyonların ortaya çıkması ve katsayıların gerçek değeri yansıtmaması gibi yanıltıcı durum söz konusu olmaktadır. Bu nedenle de serilere durağanlık testi uygulanarak birik kök içerip içermedikleri sınanmaktadır. En yaygın

olarak kullanılan birim kök testleri Argument Dickey Fuller (ADF) ve Phillips Perron (PP) testleridir (Üçler, ve Özşahin, 2014: 5).

ADF birim kök testi ile serilerin sabitli, sabitli trendli ve trendli şekillerine göre 3 farklı model kullanılmaktadır. Kullanılacak denklem sırası ile (3), (4), (5) gibidir.

$$\Delta Y_t = \delta Y_{t-1} + \sum_{i=1}^{k} \alpha_i Y_{t-1} + \varepsilon_t \quad (3)$$

$$\Delta Y_t = \beta_1 + \delta Y_{t-1} + \sum_{i=1}^{k} \alpha_i Y_{t-1} + \varepsilon_t \quad (4)$$

$$\Delta Y_t = \beta_1 + \beta_2 t + \delta Y_{t-1} + \sum_{i=1}^{k} \alpha_i Y_{t-1} + \varepsilon_t \quad (5)$$

Modelde yer alan ε_t hata terimini, Y_{t-1} ise bağımlı değişkenin gecikmeli değerini temsil etmektedir. Bahsedilen formülde δ sıfıra denk olup olmamasının test edilmesi ile sınanmaktadır. Elde edilmiş değerler MacKinnon tablo değeri ile karşılaştırılarak karar verilmektedir. Test sonucu hesaplanmış sonucun McaKinnon değerinden büyük olacağı durumda serinin durağan olmadığı, yani birim kök içerdiği sonucuna varılacaktır.

PP birim kök testi serilerin hata terimleri arasındaki durumu belirleyen ve değişken varyans problemini ortadan kaldıran analiz yöntemidir. Tahminci aynı zamanda hata terimleri arasındaki otokolerasyon ilişkisini dikkate almaktadır (Üçler, ve Özşahin, 2014: 6).

Değişkenler arasındaki kısa dönemli ilişkinin belirlenmesi için kullanılacak test Granger (1996) nedensellik testidir. Bahsedilen analiz yardımı ile değişkenler arasındaki regresyon analizi sonucunun iktisadi açıdan ne kadar anlamlı olduğu tespit edilecektir. Analiz sonucu bağımsız değişkenden bağımlı değişkene doğru nedensellik ilişkisinin olması beklenmektedir. Aksi durumda değişkenler arasında kısa dönemli ilişkisi bulunmayacağından model iktisadi yönden geçerli olmayacaktır.

Denklem (6) ve (7)'ye uygun olarak analizde Y_{2T} zaman serisinin bir önceki değerinin, Y_{1T} mevcut ve gelecek değerini tespit etmede yeterli kalıp kalmadığı nedensellik ilişkisini ifade etmektedir (Kara vd., 2011: 276). β sıfırdan farklı değer yansıttığında X, Y'nin nedeni, δ sıfırdan farklı olacağı takdirde ise Y, X'ın nedeni olacaktır. Dolaysı ile hem β hem de δ sıfır olacağı durum değişkenler arasında kısa

dönemli ilişkinin olmadığını yansıtacaktır. Kullanılacak nedensellik testi için uygun denklem (6) ve (7)'de gösterilmiştir.

$$Y_T = a_0 + \sum_{i=1}^{k1} f_i Y_{t-1} + \sum_{i=1}^{k2} \beta X_{1-i} + \varepsilon_t \quad (6)$$

$$X_T = a_0 + \sum_{i=1}^{k3} c_i X_{t-1} + \sum_{i=1}^{k2} \delta Y_{1-i} + z_t \quad (7)$$

Çalışmada uzun dönemli eşbütünleşme katsayılarının belirlenmesi için En Küçük Kareler (LLS) yöntemi, FMOLS ve CCR testleri kullanılmıştır. LLS tahmin yöntemi regresyon sonucu hata kareleri toplamını en küçük olarak tespit etmeyi amaçlamaktadır. Söz konusu test sabit varyanslı olma, trendsizlik, değerlerde sapmanın olmaması gibi durumlarda beklenen sonuçları vermektedir. Bundan dolayı alternatif bir sıra yeni tahminciler geliştirilmiştir (Alma, ve Vupa, 2008: 220). Uzun dönem katsayılarını belirlemek için kullanacağımız FMOLS ve CCR testleri de bahsettiğimiz eksiklikleri ortadan kaldıracak özelliktedir.

FMOLS testi yalnız bir eşbütünleşik vektörün olduğunu kabul etmekte ve eşbütünleşik model, büyük şoklar arasında ortaya çıkabilecek yanıltıcı tahmin olasılıklarından kaçınmak için kullanılmaktadır. Söz konusu eşbütünleşik katsayıları tespit etmek için kullanılmış diğer bir tahminci ise CCR'dir. Bu yöntem işleme prensibi olarak FMOLS testine benzer özellik taşımaktadır. Aralarındaki fark ise CCR testinin olası yanıltıcı sonuçlardan kaçınmak, yani korelasyonu ortadan kaldırmak için verilerin durağan halini kullanmasıdır (Berke, 2012: 251).

3.4.2. Analiz sonuçları

Yukarıda bahsettiğimiz gibi logaritmik şekilde modele dahil edilmiş değişkenlerimizin ilk olarak durağan olup olmadığı, daha sonra ise sırası ile nedensellik ve uzun dönemli eşbütünleşme katsayılarını belirleyecek üç farklı tahminciye baş vurulacaktır. İlk olarak model 1, yani doğal kaynak ve iktisadi büyüme ilişkisi test edilecektir.

3.4.2.1. Birim kök testi (1)*

Birim kök testleri; serilerin durağan olup olmadığını belirleme yarayan durağanlık analizleridir. Zaman serilerinin birim kök içermesi, yani durağan

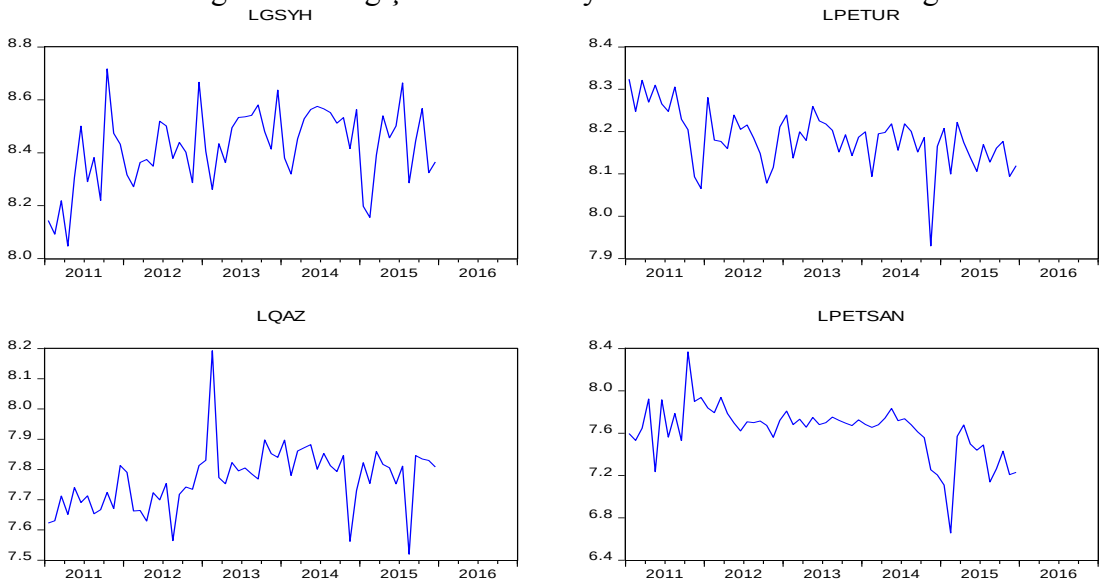
* Doğal kaynak ve iktisadi büyüme ilişkisinin açıklayan 1. modeli temsil etmektedir.

olmaması uzun dönemli eşbütünleşme katsayılarının belirlenmesinde yanıltıcı sonuçlar ortaya koymaktadır. Aynı zamanda değişkenler arasındaki kısa dönemli ilişkinin analiz edilmesi için serilerin durağan olması gerekmektedir (Tarı, 2010: 382). Öte yandan seriler aynı dereceden durağan olmasa bile, eşbütünleşme testlerinden yararlanılmakta ve değişkenlerin eşbütünleşiklik durumu test edilmektedir. Aynı dereceden durağan olmayan testlerin eşbütünleşik olması değişkenleri birim kök içeren hali ile test edilmesinin yanıltıcı sonuç yansıtmadığını savunmaktadır. Bu nedenle de ilk olarak seriler ADF ve PP testleri ile sınanmış ve elde edilen sonuçlar Tablo-35'da yer almaktadır.

Tablo – 35: ADF ve PP Birim Kök Testi

	Sabitli				**Trendli**			
Değişken/ Testler	LGSYH	LPETUR	LGAZ	LPETSAN	LGSYH	LPETUR	LGAZ	LPETSAN
ADF	-5.64(0.0)	-5.6(0.0)	-5.6(0.0)	-4.1(0.0)	-5.9(0.0)	-6.7(0.0)	-6.2(0.0)	-5.6(0.0)
PP	-5.5(0.0)	-5.6(0.0)	-5.7(0.0)	-4.3(0.0)	-5.8(0.0)	-6.7(0.0)	-6.3(0.0)	-5.6(0.0)

Grafik - 12: Logaritmik Değişkenlerin Düzey Halinin Grafiksel Göstergesi

Tablo-35'ten görüldüğü gibi değişkenler hem düzey değeri ile trendli hem de sabitli modelde %1 anlamlılık düzeyinde durağandır. Bir başka sözle değişkenler birim kök içermemektedir. ADF ve PP testi için %1 anlamlılık düzeyinde seriler için sabitli ve trendli modelde kritik değerler sırası ile -3.5, -4.12'dir. Aynı zamanda

Grafik-12'den da değişkenlerin durağan olduğu görülmektedir. Sonuç olarak serilerin birim kök içermediği ve eşbütünleşme test analizi sonuçlarına gerek kalmadığı ortaya çıkmaktadır.

3.4.2.2. Nedensellik Testi (1)

Değişkenler arasındaki nedensellik ilişkisi Granger (1996) testi ile analiz edilmiştir. Söz konusu tahminci değişkenlerin karşılıklı kısa dönemli ilişkisini belirlemekle beraber, onlar arasındaki iktisadi anlamlılığı ifade etmektedir. Sonuçlar Tablo-36'da gösterilmiştir.

Tablo - 36: Nedensellik Analizi

	K=8
Ham Petrol Üretimi ⇏ Büyüme	2.5 (0.02)
Büyüme ⇏ Ham Petrol Üretimi	1.7 (0.12)
Doğalgaz ⇏ Büyüme	1.9 (0.04)
Büyüme ⇒ Doğalgaz	0.9 (0.44)
Petrol Sanayi ⇏ Büyüme	1.4 (0.25)
Büyüme ⇒ Petrol Sanayi	3.1 (0.00)
Doğalgaz ⇏ Ham Petrol Üretimi	0.4 (0.86)
Ham Petrol Üretimi ⇒ Doğalgaz	0.3 (0.97)
Petrol Sanayi ⇏Ham Petrol Üretimi	1.1 (0.39)
Ham Petrol Üretimi ⇒ Petrol Sanayi	2.3 (0.04)
Petrol Sanayi ⇏ Doğalgaz	0.5 (0.79)
Doğalgaz ⇒ Petrol Sanayi	1.3 (0.23)

Değişkenler arasındaki kısa dönemli ilişkinin belirlenmesi sonucu elde edilen uzunluk 8 olarak tespit edilmiş ve 4 değişken arasında tek taraflı kabul edilebilir düzeyde ilişkinin varlığı ortaya çıkmıştır. Tahmin sonucuna göre ham petrol üretimi ve doğalgaz üretiminden büyümeye doğru %5 anlamlılık düzeyinde tek taraflı nedensellik ilişkisi vardır. Diğer taraftan ekonomik büyümeden petrol sanayi üretimine doğru %1 anlamlılık düzeyinde, ham petrol üretiminden petrol sanayi üretimine doğru ise %5 anlamlılık düzeyinde tek taraflı nedensellik bulunmuştur.

Azerbaycan ekonomisinde toplam ihracat gelirleri içinde %80'den fazla yer alan petrol ihracat gelirleri, ilgili sektörün ekonomi geneli orta aylık reel ücretlerinden 2 kat daha yüksek reel ücretlere sahip olması, dünya petrol fiyatlarına aşırı duyarlı ulusal para iktisadi büyüme üzerinde petrol sektörünün etkili olduğunu savunmaktadır. Bu bağlamda, test sonucunun ham petrol üretiminden ekonomik

büyümeye doğru olan nedensellik ilişkisine kısmen açıklık getirmek mümkündür. Ancak kısa dönemli ilişki durumunu yansıtan söz konusu analizler doğal kaynak bağımlılığının mevcut olduğu, "Hollanda Sendromu" kavramının uzun dönemde ortaya çıkardığı olumsuzlukları yansıtacak nitelikte değildir. Bu sebepten de ham petrol ve doğalgaz üretiminin iktisadi büyüme üzerindeki uzun dönemli etkisi diğer başlıkta incelenecektir. Sonuç olarak doğal kaynak bağımlılığının iktisadi büyüme üzerindeki kısa dönemli ilişkisini savunan nedensellik test sonucu, Azerbaycan ekonomisinde "Hollanda Sendromu" tezinin varlığını yansıtacak niteliktedir.

Granger nedensellik test sonucu aynı zamanda iktisadi büyüme ve ham petrol üretiminden petrol sanayisi üretimine olmak üzere tek taraflı kısa dönemli ilişkinin varlığını ortaya koymaktadır. İktisadi büyümeden petrol sanayi üretimine doğru güçlü ilişkinin varlığı, ülke ekonomisinin petrol sanayi sektörüne ne kadar önem verdiğini yansıtan başka bir sonuçtur. Diğer değişle kısa dönemde ham petrol üretimi sonucu elde edilen gelirler büyüme neden olmakta, büyüme sonucu ise petrol sanayi sektörü gelişme göstermektedir. Ham petrol üretiminden petrol sanayi üretimine doğru tespit edilmiş kısa dönemli ilişki durumu bu dolaylı gelişimi açıklayacak özelliktedir. Azerbaycan ekonomisinde ham petrol ve doğalgaz üretiminden kısa dönemde iktisadi büyümeye, iktisadi büyümeden ise petrol sanayi üretimine doğru ilişki mevcuttur. Bu ise ekonomide farklılaşmaya gidilmediğini, doğal kaynak sonucu elde edilen gelirlerin yine de aynı sektöre harcandığını yansıtmaktadır.

3.4.2.3. Uzun Dönemli Katsayılarının Tahmin Edilmesi (1)

Değişkenler arasındaki uzun dönemli eşbütünleşbe katsayısının tahmin edilmesi için LLS, FMOLS ve CCR testleri kullanılacaktır. İlk önce En Küçük Kareler yöntemi ile tahmin edilen modelde bahsedilen testin bazı eksikliklerinden kaçınmak ve daha kesin sonuç elde etmek için alternatif iki testten de yararlanılacaktır. Tahminde kullanılacak değişkenler logaritmik şekildedir ve sonuç Tablo-37'deki gibidir.

Tablo - 37: Uzun Dönemli Katsayıların Tahmin Edilmesi (LLS)

	LLS	
Bağımsız Değişkenler	**Uzun Dönemli Katsayı**	**Olasılık Değeri**
LPETUR	-0.52	0.04
LGAZ	0.38	0.02
LPETSAN	0.21	0.00

LLS analiz sonucu ham petrol ve doğalgaz üretiminin %5 anlamlılık düzeyinde, petrol sanayi üretiminin ise %1 anlamlılık seviyesinde geçerli olduğunu ortaya koymaktadır. Uzun dönemli eşbütünleşme katsayılarını yansıtan tahminde ham petrol sanayi üretiminin ekonomik büyüme üzerinde negatif etkili olduğu tespit edilmiştir. Analiz ham petrol üretimindeki %10'luk artışın iktisadi büyüme üzerinde uzun dönemde %5.2'lik bir azalış yarattığını yansıtmaktadır. Buna karşın doğalgaz üretimi ve petrol sanayi üretimi iktisadi büyüme üzerinde olumlu etki yaratarak %10 büyüme sonucu sırası ile %3.8 ve %2.1'lik iktisadi büyümeye neden olmaktadırlar.

Tablo -38: Uzun Dönemli Katsayıların Tahmin Edilmesi (FMOLS)

	FMOLS	
Bağımsız Değişkenler	**Uzun Dönemli Katsayı**	**Olasılık Değeri**
LPETUR	-0.79	0.01
LGAZ	0.54	0.00
LPETSAN	0.17	0.02

Tablo-38'de yansıtılmış FMOLS test sonucundan görüleceği gibi LLS tahmin yöntemine yakın bilgiler elde edilmiştir. Bu teste göre ham petrol üretimi ve petrol sanayi üretimi %5 anlamlılık düzeyinde, doğalgaz üretimi ise %1 anlamlılık seviyesinde model için geçerli kabul edilmiştir. Değişkenlerin %10 artış sonucu iktisadi büyüme üzerindeki etki düzeyi ham petrol üretiminde %7.9 olumsuz, doğalgaz ve petrol sanayi üretiminde ise sırası ile %5.4 ve %1.7 olumlu etki şeklindedir.

Tablo -39: Uzun Dönemli Katsayıların Tahmin Edilmesi (CCR)

	CCR	
Bağımsız Değişkenler	**Uzun Dönemli Katsayı**	**Olasılık Değeri**
LPETUR	-0.86	0.02
LGAZ	0.55	0.01
LPETSAN	0.16	0.07

Uzun dönemli eşbütünleşme katsayısını belirlemek için kullanılan diğer bir test CCR tahmincisi model için ham petrol üretimi ve doğalgaz üretiminin %5, petrol sanayi üretiminin %10 anlamlılık düzeyinde geçerli olduğunu ortaya koymaktadır. Sonuçlara göre ham petrol üretimindeki %10'luk artış, iktisadi büyüme üzerinde %8.6'lık azalışa neden olmaktadır. Diğer taraftan doğalgaz üretimi ve petrol sanayi üretimi %10'luk artış sonucunda iktisadi büyüme üzerinde sırası ile %5.5, %1.6'lık olumlu etki yaratmaktadır.

Analiz sonucu Azerbaycan ekonomisinde kısa dönemde ham petrol üretimi ile büyüme arasında birinciden ikinciye olmak üzere nedenselliğin varlığını ortaya koysa da, LLS, FMOLS ve CCR testleri ham petrol üretiminin uzun dönemde iktisadi büyümeni olumsuz etkilediğini savunmaktadır. Öte yandan doğalgaz üretiminden iktisadi büyümeye doğru nedensellik tespit edilmekle beraber, bahsedilen değişkenin büyümeni uzun dönemde olumlu yönde etkilediği tespit edilmiştir. Kısa dönemde büyümeden petrol sanayisine doğru ilişkinin varlığını yansıtan uzun dönemde büyümenin petrol sanayi üretiminden doğru orantılı olacak şekilde etkilendiğini söylemektedir.

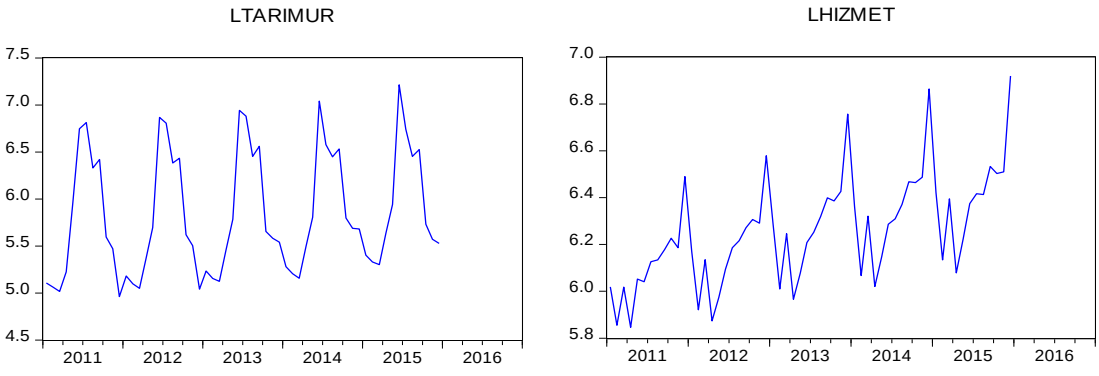
3.4.2.2. Birim Kök Testi (II)[**]

Petrol dışı sektörlerden olan tarım ürünleri üretimi ve paralı hizmet sektörünün parasal değerini temsil eden değişkenlerin durağanlık durumunu belirlemek için kullanılmış ADF ve PP test sonuçları aşağıdaki gibidir.

Tablo - 40: Petrol Dışı Sektör ve Büyüme İlişkisi

	Sabitli			**Trendli**		
Değişken/Testler	LGSYH	LTARİMUR	LHİZMET	LGSYH	LTARİMUR	LHİZMET
ADF	-5.6(0.0)	-6.1(0.00)	-3.2(0.02)	-5.9(0.00)	-8.6(0.00)	-4.7(0.00)
PP	-5.5(0.0)	-3.4(0.01)	-3.1(0.00)	-5.8(0.00)	-3.4 (0.05)	-4.8(0.00)

Grafik - 13: Petrol Dışı Sektör ve Büyüme İlişkisi

Tablo-40 görüleceği gibi modele logaritmik şekilde dâhil edilmiş tarım ürünleri üretim değeri ve paralı hizmet değerlerini temsil eden değişkenlerimiz düzey hali ile durağandır. Serilerden tarım ürünleri üretimi PP birim kök analizi sonucu sabitli ve

[**] Petrol dışı ve iktisadi büyüme ilişkisinin açıklayan 2. modeli temsil etmektedir.

trendli modelde %5 anlamlılık düzeyinde, ADF testinde ise her iki modelde %1 anlamlılık düzeyinde geçerlidir. Hizmet sektörü değerlerini kapsayan değişkenimiz ise ADF sabitli modelde %5, diğer modellerde ise %1 anlamlılık düzeyinde birim kök içermediği kabul görmektedir. Öte yandan Grafik - 13'de de görüleceği gibi logaritmik şekilde modele dâhil ettiğimiz değişkenlerimiz düzey hali ile durağan yani aynı sınırlar içinde hareket etmektedir.

3.4.2.3. Nedensellik Testi (II)

Petrol dışı sektörün iktisadi büyüme ile olan kısa dönemli ilişkisini belirlemek için kullanılmış Granger nedensellik test sonucu Tablo-41'deki gibidir.

Tablo -41: Tablo Granger Nedensellik Testi

	K=5
Tarım Ürünleri ⇏ Büyüme	3.5 (0.00)
Büyüme ⇏ Tarım Ürünleri	2.2 (0.06)
Hizmet ⇏ Büyüme	2.4 (0.04)
Büyüme ⇒ Hizmet	1.4 (0.24)
Hizmet ⇏ Tarım Ürünleri	4.8 (0.00)
Tarım Ürünleri ⇒ Hizmet	14 (2.11)

Tablo-41 Azerbaycan ekonomisi için 5. gecikme uzunluğunda tarım ürünleri üretimi ile iktisadi büyüme arasında birinciden ikinciye olmak üzere %1 anlamlılık düzeyinde kısa dönemli ilişki varlığını savunmaktadır. Tahmin sonucu aynı zamanda iktisadi büyümeden tarım ürünleri üretimine doğru zayıf nedensellik ilişkisinin olduğunu da ortaya koymaktadır. Diğer bağımsız değişken olan hizmet sektöründen iktisadi büyümeye doğru %5 anlamlılık düzeyinde ilişkinin olduğu görülmektedir. Ekonomide aynı zamanda kısa dönemde hizmet sektöründen tarıma olmak üzere kuvvetli ilişkinin varlığından da söz açmak mümkündür.

3.4.2.4. Uzun Dönemli Katsayıları Tespit Etme (II)

Azerbaycan ekonomisinde iktisadi büyüme ile petrol dışı sektörün uzun dönemli eşbütünleşme katsayılarını belirlemek için 3 farklı test kullanılacaktır. Bunlar LLS, FMOLS ve CCR testleridir. LLS test sonucu Tablo-42'deki gibidir.

Tablo -42: Uzun Dönemli Katsayıları Tespit Etme

	LLS, FMOLS, CCR	
Bağımsız Değişkenler	**Uzun Dönemli Katsayı**	**Olasılık Değeri**
LTARİMUR	0.08	0.00
LHİZMET	0.25	0.00

LLS, FMOLS, CCR test sonuçları aynı tahminleri verdiği için sonuçlara tek tabloda yer verilmiştir. Analizlere göre tarım ürünleri üretimi ve hizmet sektörünü %1 anlamlılık seviyesinde model için geçerli kabul edilmiştir. Değişkenlerin %10 artış sonucu iktisadi büyüme üzerindeki etki düzeyi tarım üretiminde %8, paralı hizmet sektöründe ise %25 olumlu etki şeklindedir.

Genel olarak ekonometrik analiz sonucu Azerbaycan ekonomisinde ham petrol ihracatının uzun dönemde iktisadi büyümeye azaltıcı etki ettiği, ama petrol dışı sektörlerden olan tarım ve hizmet sektörünün uzun dönemde arttırıcı etki yarattığı ortaya çıkmaktadır. Diğer bir değişle petrol dışı sektör potansiyel gelişim ihtiyacı duyan alandır.

3.4.3. Çözüm ve Öneriler

Bu başlık altında yukarıdaki analizlerle ortaya çıkmış sonuçlara dayanarak "Hollanda Sendromu" etkisinden kurtulma için gerekli çözüm yollarından bahsedilecektir. Bu bağlamda, petrol ve doğalgaz ihracat gelirlerini doğru şekilde kullanma ile ilgili önerilere yer verilecektir.

3.4.3.1. Petrol Gelirlerini Kullanma

Azerbaycan Devlet Petrol Fonu (ADPF), 1999 yılında petrol gelirlerinin adil şekilde kullanmak, gelirlerin büyük bir kısmını gelecek nesillere intikal etmek için kurulmuştur. Petrol ve doğalgaz satışından ülkenin payına düşen gelirler, sermayedarların sahalardan faydalanmak için ödedikleri miktarlar, ülkenin payına düşen dividentler, transit gelirleri, fonların plasman ve yönetiminden elde edilen

gelirler Azerbaycan Devlet Petrol Fonu'nun başlıca kazançlarını oluşturmaktadır. Ancak her yıl artan gelirlere rağmen ADPF'nun kaynak yönetimi ile ilgili sıkıntılar yaşandığı görülmektedir (Aras vd., 2012: 18). Kuruluşun faaliyetini denetleyen ve kaynaklardan düzgün şekilde yararlanılmasını teşkil etmekle yükümlü olan Ekonomik ve Sosyal Kalkınma Merkezi (ESKM) 2008 yılında fonda gelir yönetimi ile ilgili sıkıntıların mevcut olduğunu belirtmesi bunun bir göstergesidir(Ferhadqızı, 2008: 6). Sözü edilen kurumun gelirlerinin kullanımı ile ilgili yönetim bozuklukları ve öneriler aşağıdaki gibidir.

i. Petrol ve doğa gaz faaliyetleri sonucu elde edilmiş gelirlerin %45-%50'i bir yıl döneminde harcanmaktadır. Bu durum ise kuruluşun başlıca amacı; petrol gelirlerinin gelecek nesillere aktarılması prensibine ters düşmektedir. Diğer bir sözle fonun gelirlerinin harcanmasına sınırlamanın koyulması kaynak birikimine önemli katkıda bulunacak, tükenen özellikte olan yakıt kaynakları endişesini kısmen ortadan kaldıracaktır.

ii. Fonun gelirleri ile finanse edilen projeler ve kuruluşların sahip olduğu özellikler dikkate alınmamaktadır. Öte yandan finansman yardımı almış projelerin etkinliği de değerlendirilmemekte ve hatta bazen ayrılmış miktarlarda yanıltıcı rakamların da yer aldığı görülmektedir. Bundan dolayı finansman yardımı yapılacak kuruluşların faaliyetlerinin denetlenmesi ve sektörel sınırlamaların getirilmesi önemlidir.

iii. Petrol Fonu kaynakları plansız ve limitsiz şekilde devlet bütçesine aktarılmaktadır. Örneğin, 2009 yılında kaynakların %30'u devlet bütçesine transfer edilmiştir. Bu durum gelir yönetimi planlamasında ciddi sıkıntının varlığını ortaya koymakta ve doğal kaynak zengini olan bir sıra gelişmiş ekonomilerin stratejilerinin izlenmediğini savunmaktadır. Mesela, Norveç hükumeti petrol gelirlerinden elde ettiği dövizi ülke dışında tutarak dış yatırımlara dönüştürmektedir. Bu ise ülke parasının aşırı değerlenmesinin karşısını alarak ekonomik istikrarın bozulmasını önlemektedir (Aras vd., 2012: 21). Benzer şekilde bir uygulamanın hayata geçirilmesi 2015 yılında ulusal parasında %97 devalüasyona gitmiş ekonomi için önemli adım olacaktır. Bununla beraber 2015 yılı bütçesinden ayrılmış ve 2016 yılında harcanması planlanan istikametler Tablo-43'deki gibidir.

Tablo - 43: ADPF 2015 Yılı Bütçesi ile 2016 Yılı Harcaması

Harçların Yönlendirildiği İstikametler	**Harçlar (Bin AZN)**
Karabağ savaşı sonrası göçe maruz kalmış insanların hayat standartlarının iyileştirilmesi.	90.000
2016 yılı için devlet bütçesine transfer.	6.000.000
Samur-Abşeron sulama sisteminin onarımı.	70.000
Bakü-Tiflis-Kars Demiryolunun inşası.	137.621.7
2007-2015 Azerbaycan gençlerinin yabancı ülkelerde eğitim görmeleri için ayrılan harcamalar.	36.558
Doğalgaz projelerine harcamalar.	1.882.800
ADPF'nun yönetimi ile ilgili harcamalar.	24.420
Toplam	8.181.399

Kaynak: ADPF, 2016.

Tablo-43'ten görüldüğü gibi 2016 yılında planlanan en büyük harcama devlet bütçesine yapılan transfer olarak belirlenmiştir. Diğer bir değişle bahsedilen yılda toplam fon harcamalarının %73'ünü devlet bütçesine yönlendirilmiştir. Dikkat çeken diğer bir durum harcamaların yalnız %0.9'nun petrol dışı sektörlerden olan tarımsal alanların sulanmasını kolaylaştıracak Samur-Abşeron sulama sisteminin onarımına ayrılmasıdır. Bu rakamın dışında fondan potansiyelli alanlar olan tarım, hizmet gibi sektörlere önemli harcama yapılmadığı görülmektedir.

Azerbaycan ekonomisinde petrol, doğalgaz gelirlerinin yönetimi ve doğru şekilde kullanımı ile ilgili sıkıntılar mevcuttur. Başlıca sorun gelirlerin küçük kısmının petrol dışı sektörlerin gelişimi için harcanmasıdır. Diğer değişle uygun değerlendirme sonucu petrol fon ihtiyatları cari harcamalara değil, uzun dönemli gelir vaat eden yatırımlara yönlendirmelidir. Çünkü benzer strateji ülke ekonomisini petrol fiyat dalgalanmaları ve kaynak tükenmesi gibi tehditlerden koruyacaktır. Aynı zamanda Azerbaycan'da potansiyelli alan olan tarım sektörüne yatırımların yönlendirilmesi de gerekmektedir. Ülkede ihraca odaklı imalat sanayi alanlarına harcamaların yapılması da üzerinde durulması gereken konulardandır (Elyaroğlu, 2001: 25). Diğer taraftan Azerbaycan Devlet Petrol Şirketinin özelleştirilmesi "petrol laneti"nin etkilerinden kurtulmak için gereken adımlardandır. Sonuçta bağımsız faaliyete geçecek olan şirketin faaliyetindeki bazı aksaklıkların ve yolsuzlukların ortadan kalkacağı beklenmektedir. Bu şekilde devletin petrol politikaları ile ilgili denetimi daha şeffaf hale gelmiş olacaktır.

SONUÇ VE GENEL DEĞERLENDİRME

1991 yılı bağımsızlığını ilan eden Azerbaycan devleti için açık piyasa ekonomisine geçiş önceden belli olduğu gibi bazı sıkıntıları beraberinde getirmiştir. Çünkü XIX. yüzyılın ortalarından petrol üretimi ile dikkat çeken ülke başta Batı sermayedarları olmakta bir sıra önemli yatırımcıların ilgi alanına çevrilmiştir. Petrol üretiminde bir sıra ilklere imza atan Azerbaycan modern yöntemle petrol üretimini ilk hayata geçiren ülke olarak bu teknoloji yenilikle ABD'nin 11 yıl önüne geçmiştir. Bunun ardından denizde ilk petrol kuyusunun kazılması da Azerbaycan'ın adı ile bağlıdır. Tüm bu gelişmeler ülke ekonomisini Rusya, İran gibi devletler için cazip kılmaya başlamış ve komşu ülkelerin işgalci planlarının daha da artmasına sebep olmuştur. Bununla beraber 1918 yılı 28 Mayıs tarihinde Azerbaycan Cumhuriyeti ilan edilmiş ve bağımsız Azerbaycan devleti kurulmuştur. Ancak 23 ay devam eden Cumhuriyet dönemi Rusya'nın işgali ile son bulmuştur. Bu işgalle 71 yıl süren kapalı ekonomi yönetimini tercih eden SSCB'i dönemi başlanmıştır. Merkezden yönetim sistemini uygulayan Rusya kaynakların kullanılması, üretim miktarı ve üretim alanları ile ilgili tüm kararları birliğin müstemleke siyasetine uygun olarak yürütmekteydi. Endüstri yapıları SSCB'nin ihtiyaçlarına uygun olarak belirlenmişti. Bu bağlamda, Azerbaycan ekonomisinin yapı taşını petrol sanayisi oluşturmaktaydı. Örneğin, birliğin ilk yıllarında ülke sanayisine yapılmış toplam yatırımların %70'i petrol sanayisine yönlendirilmiştir. Diğer taraftan ülke içinde elde edilen ham mallar birliğin bağımlılık siyaseti gereğince diğer ülkelerde üretilmekte ve tamamlanmış ürünler ülkeye yeniden ithal yolu ile dâhil olmaktaydı. Bu durum ise ülkeleri bir birine bağımlı kılmaktaydı. Sonuç olarak Azerbaycan ekonomisi SSCB döneminde belli bir gelişmişlik düzeyine ulaşsa da, bu gelişme düzeyi Bakü petrol sanayisi ve bölgelerdeki merkeze bağlı tarım alanları ile sınırlı kalmaktaydı. Bu nedenden de 71 yıl sonra SSCB'nin yönetiminden kurtulan Azerbaycan ekonomisi için yeni, yani açık piyasa ekonomisinin şartları bir sıra zorluklar oluşturmaktaydı.

Bağımsızlığın hemen ardından ülke ekonomik, siyasi istikrarsızlıklarla mücadele etmek durumunda kalmış ve buna bir de Ermenistan'la savaş eklenince ülke acil tedbirler için yeniden toplanma yolunu seçmiştir. Nihayet 1994 yılında Ermenistan'la ateşkes kararının alınması hükumetin uzun dönemli planlama yapmasına yardımcı olmuştur. Sonuçta kısa zamanda yabancı sermayeyi ülkeye

çekmeye çalışan Azerbaycan devleti doğal kaynaklarının ortak işletilmesi için kendi kapılarını yabancı yatırımcılara açmış ve 1994 yılında bu istikamette en büyük adımı ata bilmiştir. Tarihte "Asrın Anlaşması" olarak bilinen anlaşmada Azeri-Güneş-Çirag yatakları için dünyanın 12 büyük petrol kuruluşunun iştiraki ile 7.5 milyar ABD doları yatırım yapılması hedeflenmiştir. Bu anlaşma bağımsız Azerbaycan ekonomisi tarihi için dönüş noktası olmuş ve 2000 yıllarının başlarında ülke dünyanın bir sıra ülkelerine petrol ihraç etmeye başlamıştır. Kısa zamanda büyük miktarda petrol ve doğalgaz kaynak gelirleri elde eden ülkede inşaat, turizm, dış ticaret, perakende ticaret sektörlerinde canlanma yaşanmıştır. Sonuçta ülkeye büyük miktarda dövizin dâhil olması reel ücretleri ve yaşam düzeyini de yükseltmiştir. Genel olarak Azerbaycan hükumetinin ilk 20 yılı başarılı petrol ve doğalgaz anlaşmaları şeklinde özetlene bilir, ama bu doğru ve tek seçim yolu anlamına gelmemelidir. Çünkü, 20 yılı aşkın süredir ki, kendi ekonomisini doğal kaynak gelirleri ile ayakta tutan Azerbaycan hükumeti aslında ekonomisi için yeni bir tehdit yaratmıştır. Elbette ilk başlarda petrol ve doğalgaz kaynaklarından elde edilen gelirler ülke ekonomisi için önemli ve tek seçim yolu olmuştur. Çünkü, bağımsızlığın ilk yılarında ülkede iç istikrarsızlıklar ve dış baskılar mevcut idi. Güçlü devletlerin önemli petrol şirketleri ile yapılan anlaşmalar ise hem ülke içi ekonomik bunalımı ortadan kaldıracak hem de ülkeye uluslararası arenada önemli siyasi konum kazandıracaktı. Ancak bağımsızlık yıllarının başlarında doğru strateji gibi görünen bu şekilde politikanın günümüze kadar devam etmesi ülkede doğal kaynak gelirlerinden bağımlı ekonomi yaratmıştır. Son 10 yılda Bakü toplam üretim hacminin ortalama %70'ni, petrol ihracat gelirleri toplam ihracat gelirlerinin ortalama %85'ni, petrol ürünleri GSYİH'nın %45'ni oluşturmaktadır. Bu durum ise ülke ekonomisinde hem bölgesel hem de sektörel farklılaşmanın ne kadar zayıf olduğunu, diğer bir sözle ekonominin doğal kaynak gelirlerinden ne kadar güçlü etkilendiğini ortaya koymaktadır.

Sonuç olarak ilk iki bölümde bahsedilen ülke ekonomi tarihi ve üçüncü bölümdeki ampirik çalışma sonucu Azerbaycan ekonomisinde doğal kaynak gelirlerinden kaynaklanan güçlü bağımlılığın ve "Hollanda Sendromu"nun olumsuz sonuclarının varlığını savunmaktadır. İlk iki bölümde bahsedilen Azerbaycan iktisat tarihi gelişimi, ülkede başta tarım sektörü olmakla bir sıra petrol dışı sektörlerin gelişim potansiyelinin varlığını ortaya koymakta ve bahsedilen sektörlere gerekli

özen gösterilmediği dikkat çekmektedir. İstatistik verileri yansıtan grafik sonucu yorumlamalar ve deneye dayalı bulgular ise, Azerbaycan ekonomisinde yakıt gelirlerinin ülke gelirleri içinde önemli yer tutması ile beraber bu bağımlılığın uzun dönemde iktisadi büyümede kısıt yarattığını savunmaktadır. Diğer bir değişler kısa dönemde petrol sanayi sektörü, tarımsal sektör ve hizmet sektörü ile iktisadi büyüme arasında olumlu ilişki mevcut olmasına rağmen, uzun dönemde petrol üretimi büyümeni olumsuz etkilemektedir. Kısacası, doğal kaynak bağımlılığı Azerbaycan ekonomisi üzerinde uzun dönemde olumsuz etki ederken, petrol dışı sektörler arttırıcı etkide bulunmaktadır. Ekonomideki başlıca sorun ise, Azerbaycan Devlet Petrol Fonu gelirlerinin doğru yönetilmemesi, Azerbaycan Devlet Petrol Şirketi devlet yönetiminde olmasından dolayı gerekli denetiminin yapılmaması, petrol dışı sektörlere gerekli mali yardımın gösterilmemesidir.

KAYNAKÇA

Abbasova, Günel (2016). Report Enformasyon Sitesi. http://report.az/axtar%C4%B1%C5%9F/D%C3%B6vl%C9%99t%20Statistika%20Komit%C9%99si//17/03/2016.

ADPF. Azerbaycan Devlet Petrol Fonu. (2016). http://www.oilfund.az/az_AZ/hesabatlar-ve-statistika/buedce melumatlari/azerbaycan-respublikasi-doevlet-neft-fondunun-2015-ci-il-buedcesi-tesdiq-edildi-2.asp/21/04/2016.

Ağayev, Vasif (2013). Apress Haber Sitesi. www.azpress.az /index. php?p=8&sectionid=102/22/03/2016.

Akiner, Shirin, Rovshan İbrahimov, Ariz Huseynov (2013). İnterregional Cooperation in Eurasia. Bakü: SAM Yayınevi.

Aksüyek, Serkan (2012). "Value-Site Hedefimize Doğru İri Addımlarla İrelileyirik." Petkim Yaşam Dergisi, 1(3):1-84.

Alıyev, İlham. Azerbaycan Cumhurbaşkanının Resmi Sitesi. (2015). www.president .az/articles/12018/29/12/2015.

Aliyeva, L. Azerbaycan Haber Sitesi. (2014). www.publika.az/p/47255?fb_comment_id=708140862589528_708213035915644#f31ee331b/28/10/2015.

Alma, Özlem ve Özgül Vupa (2008). "Regresyon Analizlerinde Kullanılan En Küçük Karaler ve En Küçük Meydan Karaler Yönteminin Karşılaştırılması. " SDÜ Fen Dergisi, 3(2): 219-229. http://fenbilder.sdu. edu. tr/ english/ makale08/fef11.pdf/ 28/04/2016.

AMB, Azerbaycan Merkez Bankası. (2015). www.cesd.az/new/?tag=azerbaijan-industry/17/11/2015.

Aras, Bülent (2005). Avrupa Birliği ve Hazar Bölgesi: JeopolitikAraştırma Raporu. TürkAsya Stratejik Araştırma Merkezi, İstanbul: TASAM Yayınları.

Aras, Osman (2003). Azerbaycan Ekonomisi ve Dönüşüm Süreci. Bakü: Kafkas Üniversitesi Yayınları.

Aras, Osman (2003). Azerbaycanın Ekonomik Yapısı ve Enerji Kaynaklarının Ekonomik Önemi. Bakü: Kafkas Üniversitesi Yayınları.

Aras, Osman (2010). Azerbaycan Ekonomisi ve Dönüşüm Süreci. Bakü: Kafkas Üniversitesi Yayınları.

Aras, Osman, Elçin Süleymanov (2010). Azerbaycan İktisadiyyatı, Bakü: Şerg ve Gerb Matbaası.

Aras, Osman, Elçin Süleymanov, Cihan Bulut (2009). Azerbaycan Ekonomisinin 15 yılı. Bakü: Kafkas Yayınları.

Archibugi, Daniel (2003). Debating Cosmopolitics. London: Bath Press.

ARDSK. Azerbaycan Cumhuriyeti Devlet İstatistik Kuruluğu. (2015). www.stat.gov.az/source/agriculture/20/11/2015.

ARDSK. Azerbaycan Cumhuriyeti Devlet İstatistik Kuruluğu. (2015). www.stat.gov.az/source/transport/07/12/2015.

Armaoğlu, Fahir (1992). 20.Yüzyıl Siyasi Tarihi. 1980-1990. Ankara: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2(2):209.

Auty, Richard (2000). "How Natural Resources Affect Economic Development." Development Policy Review, 18: 347–364. http://onlinelibrary.wiley.com /doi/ 10.1111/1467-7679.00116/abstract/03/05/2016.

AZAJ. Azerbaycan'ı Tanıtım Sitesi www.azerbaıjans.com/content_ 891_az.html/17/10/2015.

AZAJ. Azerbaycan'ı Tanıtım Sitesi. (2015). www.azerbaijans.com/content_ 1729_ tr.html/15/10/2015.

AZAJ. Azerbaycan'ı Tanıtım Sitesi. (2015). www.azerbaijans.com/content _725_az. html/17/11/2015.

AZDLG. Azatlık Haber Medya. (2015). www.azadliq.org/content/ilham-aliyev-gomruk-ferman/27320868.html/07/01/2016.

AZNWS. Azerbaycan Haber Ajanı. (2015). www.aznews.az /index.php? c=news &id=89650/17/10/2015.

Bagirov, Elşen (2011). "Bağımsızlığının XX. Yılında Azerbaycan Cumhuriyeti Ekonomisi." Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi, 277-31.

Bağımsız Devletler Topluluğu Gelişim Programı (2002). "Azerbaycan Cumhuriyeti İnsani Gelişim Raporu."

Bağırov, Sabit (2003). "Neft Gelirlerinin Azerbaycan İqtisadiyyatına Tesiri." Neft Fondları: YaradılmaTecrübesi, Faaliyeti ve İnkişaf Perspektivleri, Bakü: Açık Kuruluş Ensitütü Yayını.

Bağırov, Sabit (2012). "Azerbaıjanı Oil: Glımpses of a Long History." www. sam. gov.tr/wp-content/uploads/2012/01/1.-AZERBAIJANI-OIL-GLIMPSES-OF-A-LONG-HISTORY.pdf/19/03/2016.

Bal, H., Mehmet Demiral, Emrah Eray Akça (2014). "Doğal Kaynak Zenginliği ve Ekonomik Büyüme İlişkisinde Yönetim Göstergelerinin Aracılık Etkisi: Mena ve Hazar Ülkelerinde Ampirik Bulgular." International Conference on Eurasion Economies, 2014: 1-10.

Bal, Harun (2011). "İktisadi Gelişme ve Doğal Kaynaklar: Geçiş Ekonomileri Çerçevesinde Bir İnceleme." Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, 20(1): 87-104.

Bayraktutan, Yusuf (2010). Batı Avrupa ve Orta Asya'da Özelleştirme. Kocaeli: Basın Yazın Yayın Matbaacılık.

Bayraktutan, Yusuf (2014). Uluslararası İktisat I. Kocaeli.

Bayraktutan, Yusuf (2015). Uluslararası İktisat. Kocaeli: Basın Yazın Yayın Matbaacılık.

Berke, Burcu (2012). "Döviz Kuru ve İMKB 100 Endeksi İlişkisi: Yeni Bir Test." Maliye Dergisi, 163: 243-256.

Bilalov, B.E (2005). Turizmin Menecmenti. Mütərqim Matbaacılık.

Boyraz, Haci, Mehmet (2014). Uluslararası Politika Akademisi. http://po litikaaka demisi.org/2014/07/18/hollanda-hastaligi- nedir/24/04/2016.

British Petroleum (2005). "Statistical Review of World Energy June 2005." www. nioclibrary.ir/free-e resources/B P%20Statistical%20R eview%20of%20 World%20 Energy/statistical_revie _of_world_e nergy_full_r eport_2005. pdf/14/03/2016.

BTCRS. Bakü-Tiflis-Ceyhan Resmi Sitesi. (t.y.). www.btc.com.tr/12/03/2016.

Budagov, Budag, Yusif Geribli (1996). Azebaycan Respublikasının Fiziki Coğrafiyası. Bakü: Öğretmen Yayınevi.

Cafersoy, Nazım (2001). Elçibey Dönemi Azerbaycan Dış Politikası. Ankara: ASAM Yayını.

Ceferli, Reşad (2013). Azerbaycan Resmi Devlet Resmi Haber. www. azerbaijan-news.az/index. php?mod=3&id=33234/15/03/2016.

CNTK. Contakt.az Azerbaycan Haber Sitesi. (2015). www. contact. az/docs/2015/ Economics&Finance/031800110142az.htm#.VSYycfmsV2s/08/03/2016.

Corden, M., Peter Neary (1982). "Booming Sector and De-Industrialisation in a Small Open Economy." The Economic Journal, 92(368): 825-848.

Cornell, Svante (2005). "The Baku-Tbilisi-Ceyhan Pipeline: Implications for Azerbaijan." The Baku-Tbilisi-Ceyhan Pipeline: Oil Window to the West. Central Asia-Caucasus Institute and Silk Road Studies Program.

Cornell, Svante (2015). Azerbaijan Since Independence, London: Routledge Press.

Curits, Gelenn (1995). Azerbaijan, Gerogiya and Armenia. Federal Research Division. Washington: FRD.

Davis, Graham (2011). "Dutch Disease Revisited. Oil Discoveries and Movements of The Real Exchange Rate When Manufacturing is Resource-İntensive." International Economics and Economic Policy, 8(2): 139-153.

DTÖ. Dünya Ticaret Örgütü. (2015). http://www. wto.az/indexENG.htm erişim tarihi: 04/01/2016.

DYRL.Azerbaycan Haber Sitesi. (2014). www.deyerler.org/105172-azjrbaycandn-istehsal-etdiyi-dstiqlal-snayper-tgfjngi.html/23/12/2015.

EGANUN. Azerbaycan Hükumeti Resmi E-Kanun Sitesi. (t.y.). www.e-qanun. az/28.03.2016.

Ehmedov E., M. Hacıyev (2004). Azerbaycan İktisadiyyatı. Bakü: Sida Yayıncılık.

Ehmedov, İngilab (2004). "Neft: Xeyirdir ya Şer." Neft Gelirlerinin Işıklandırılması. Bakü: Bakı Yayınevi.

Ehmedov, M. (2003). "Neft ve Azerbaycan'ın Geleceyi." Azerbaycan Neftinin Siyasi Aspektleri. Bakü. Baki Yayınevi.

EİA. Energy İnformaation Adminstration. (2014). "Azerbaijan-Oil (Petroleum) Background." www. eia.gov/beta/international/analysis. cfm?iso= AZE /18/03/2016.

Elyaroğlu, Eli (2001). "Petrol Fonunun Kaynakları Hangi Şekilde Kullanılmalı?." Azerbaycan Ulusal Demokrasi Fonu;Ülke Bülteni, 25(145).

Emiraslanov, Azer (2001). "Devlet Bağımsızlığı ve Milli Ekonominin Yapılanma Sorunları." Meşveret Dergisi, 7 (43): 50-57.

Ener, M., Orhan Ahmedov (2008). "Türkiye-Azerbaycan Petrol, Doğalgaz Boru Hattı Projelerinin Ülke Ekonomileri ve Avrupa Birliği Açısından Önemi." Ulusal İktisat Kongresi, Dokuz Eylül Üniversitesi İ.İ.B.F, 2. Ulusal İktisat Kongresi.

Erdoğan, Nuray (2004). "BTC Ham Petrol Boru Hattının Siyasi Boyutu." İstanbul Üniversitesi SBE, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul.

Eyyubov, Mezeddin (2001). "Bazar İqtisadiyyatına Keçid ve Senaye Kompleksi." Meşver Dergisi, 7(43): 52-64.

Fazle, R., Mamta Chowdhry, Mohammad Zahid Hasan (2013). "Macroeconomic İmpact of Remittances and The Dutch Disease in a Developing Country." American Journal of Economics, 3(5C): 156-160. http://researchonline.nd.edu.au/cgi/viewcontent.cgi?article=1082&context=bus_article/22/04/2016.

Gouliyev, Resul (1997). Oil and Politcs. London: Liberty House Press.

Gurbanov, Sarvar (2012). Hollanda Hastalığı Teori ve Ülke Örnekleri. İstanbul: Akis Yayıncılık.

Gürpınar, B., Abdulkayyum Kesici (2005). "ABD'nin Hazar Enerji Politikası ve Türkiye." Gebze Teknik Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi, 33: 170.

Gylfason, Thorvaldur (2001). "Natural Resources, Education and Economic Development." European Economic Review, 45: 847-859. http://www.sciencedirect.com/science/article/pii/S0014292101001271/29/04/2016.

Hacızade, E., E. Paşayev (2000). Neft-Qaz Sanayisinde Yeni Bazar Mexanizmlerinin Formalaşdırılması, Bakü: Elm Yayınevi.

Hacızade, E.M., (2000). Energetika Kompleksi Yeni İslahatlar Erefesinde. Bakü: Elm Yayınevi.

HAEK. Haydar Aliyev Elektron Kütüphanesi. (2008). www.lib.aliyev-heritage.org/tk/6223906.html/08/03/2016.

Hasanov, F., Elçin Süleymanov (2013). "Azerbaycan'ın Türkiye'nin Enerji Sektörüne Yatırımlarının Azerbaycan-Türkiye Ekonomik İlişkilerindeki Rolü." Çankırı Karatekin Üniversitesi Uluslararası Avrasya Strateji Dergisi, 2(2): 073-100.

Haydarov, Parviz (2015). Azerbaycan Haber Sitesi. www.oxu.az/economy/71772/17/03/2016.

Hekimoğlu, Mehmet Merdan (2012). "Bakü-Tiflis-Ceyhan Boru Hattının Hukuki Boyutları." Bilig: Türk Dünyası Sosyal Bilimler Dergisi, 63: 77-92.

Hesenli, Cemil (2009). AXC'nin Harici Siyaseti. Bakü: GARĞSMA MMC Yayınları.

Hesenov, Rasim (2001). "Azerbaycan'ın Potansiyel Gelişim Stratejisi.", Azerbaycan Cumhuriyeti Ekonomi Bakanlığı Ekonomik Reformlar Merkezi, 84-86.

Hesenov, Reşad, Nermin İbrahimov (2014). "Tehsil Xercleri: Şeffaklıq ve Semereliliyin Güclendirilmesi İstikametleri." Center for Economic and Social Devolopment, 1-23.

International Business Publications (2015). Azerbaijan Investment, Trade Laws and Regulations Handbook. Washington: IBP.

International Monetart Fund (1995). "IMF Approves Stand-by Credit and Second STF Drawing for Azerbaijan Republic." Press Release 94/58.

İbadov, Sabir (2010). İktisadi Nezeriyye. Bakü: Bakü Yayınları.

İbrahimov, Marat (1994). "XIX y.y'ın Sonları,XX y.y'ın Başlarında Azerbaycan Petrol Sanayisinde Milli Sermaye Problemi." 11. Türk Tarih Kongresi, TTK Yayınları.

İbrahimov, Rovshan (2012). "The Energy Policy Of Azerbaijan: Quest for Alternative Energy Transfer Lines." Uluslararası Stratejik Araştırmalar Kuruluğu, 7(14): 125-148.

Kalkınma Bankası A.Ş, Ekonomik ve Sosyal Araştırmalar Müdürlüğü (2008). Türkiye, Azerbaycan Asektör Raporları, Türkiye Kalkınma Bankası A.Ş, http://www.kalkinma.com.tr/data/file/raporlar/ESA/UA/Azerbaycan_hafif_imalat_sanayi.pdf/23/11/2015

Kamalov, Nesimi (2000). "1990-2000 Yılları Arasında Azerbaycan'da Enflasyon." Journal of Kafkas University, 2.(1): 67-70.

Kara, Oğuz, İstemi Çömlekçi, Vahdet Kaya (2011). "Turizm Gelirlerinin Çeşitli Makro Ekonomik Göstergeler İle İlişkisi: Türkiye Örneği (1992-2011)." Türkiyede Turizmde Sürdürülebilir Rekabet Avantajının Elde Edilmesi: Haz./Ed Mehmet Akif Öncü. 12.Ulusal Turizm Kongresi Bildiriler Kitabı. Akçakoca: Sidas Medya, 269-286.

Karadağ, Raif (1991). Petrol Fırtınası. İstanbul: Divan Yayınları.

Koçman, Asaf, Aydın İbrahimov (1994). "Azerbaycan Coğrafyası." İzmir: Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, 78: 156-157.

Kolstad, Ivar, Soreide Tina (2009). "Corruption in Natural Resource Management: Implications for Policy Makers." Resources Policy, 34: 214-226. http://www.sciencedirect.com/science/article/pii/S0301420709000221/26/04/2016.

Kutluk, Deniz (2003). Hazar-Kafkas Petrolleri, Türk Boğazları Çevresel Tehdit. İstanbul: Tüdav Yayınları.

Lonleey, Robert (2012). Handbook Of Oil Politics. London: Routledge Taylor and Francis Group.

Memmedli, Elşen (1997). "Azerbaycan Petrolü: Dünü, Bugünü. Yarını." Soydaş Dergisi, 1(3): 14.

Mirzoev, Mamed, Zapiski Geologa (2003). Azerbaycan Ekonomisi. Bakü: Araz Yayınevi.

Miş, Nebi, Yılmaz Ensaroğlu, Ufuk Ulutaş vd (2015). 2014'te Türkiye. İstanbul: Turkuvaz Matbaacılık Yayıncılık.

Moroz, Alena (2006). "Mif o Nefteprovode: Prodoljenie Sleduet." Region Plus Dergisi, 8(4): 8.

Moroz, Alena (2006). "Neftegazovaya Otrasl Azerbaydjana Priobretaet Svejee Dıhanie." Region Plus Dergisi, 6(6):8.

MTR. Azerbaycan Hükumeti Metro Ulaşım Resmi Sitesi. (2015). www.metro.gov.az/az/about/metropoliten/15/11/2015.

Muradov, Elman (2012). "Azerbaycan ve Almanya'nın Bölgesel Kalkınma Politikalarının Karşılaştırmalı Analizi." Niğde Üniversitesi İİBF Dergisi, 5(1): 103-115.

Nadirov A., Ş. Muradov, E. Elesgerov vd (2003). Azerbaycan İgtisadiyyatı. Bakü: Elm Yayınevi.

Nadirov, Asef (2001). Ekonominin Yeni Gelişim Aşaması. Bakü: Pero Yayınevi.

Nebiyev, Nebi (2000). İktisadiyyat Cemiyet ve Ekoloji Mühiti. Bakü: Ağrıdağ Neşriyyatı.

Nesibli, Nesib (2000). "Azerbaycanını Geopolitikası ve Neft." Bakü: Hazar Universiteti Matbaası.

Pamuk, Mustafa (1995). Kafkasya ve Azerbaycan'ın Dünü-Bugünü-Yarını. İstanbul: Harp Akademileri Komutanlığı Yayınları.

Parlar, Suat (2003). Barbarlığın Kaynağı Petrol. İstanbul: Ankara Yayınları.

Pekcan, Erdoğdu (1995). Azerbaycan İhracat Pazar Araştırması. İstanbul: İstanbul Ticaret Odası Yayınları.

Pessoa, Argentino (2008). "Natural Resources and Institutions: The Natural Resources." Curse Revisited MPRA, 1-20. https://mpra.ub.uni-muenchen. de/8640/1/Natural_resources_MPRA_paper.pdf/03/05/2016.

Qarayev, Ebülfez (2003). Azerbaycan'da Turizm Potansiyeli: TÜSİAB Cemiyeti. Dialog Azərbaycan İş Dünyası Dergisi, 6(4):3: 1-84.

Qarayev, Ebülfez (06.02.2005). "Bakı Turizm İnformasiya Merkezi Faaliyete Başladı." Turizm Yenilikler Gazetesi, 14.

Qarayev, Siyavuş (2008). Azerbaycan Cumhuriyeti Prezident Kütüphanesi. files. preslib.az/projects/axc/meqaleler.pdf, 21/03/2016.

Ramey, G., Valerie Ramey (1995). "Cross-Country Evidence on the Link Between Volatility and Growth." American Economic Review, 85: 1138-1151. http:// econweb.ucsd.edu/~vramey/research/Ramey_Ramey_Volatility.pdf/07/05/201 6.

Rzayeva, G., G.R. Theodoros (2012). Strategic imperative: Azerbaijani Gas strategy and the EU's southern Corridor. Bakü: SAM Yayınları.

Rzayeva, Gülmire (2013). Mürekkeb Dehliz-Avropaya Qaz Ötürülmesi Yalnız İqtisadiyyat Deyil. Bakı: Strateji Araştırmalar Merkezi Yayınları.

Sachs, J., Andrew Warner (2001). "The Curse of Natural Resources." European Economic Review, 45(4-6): 827-838.

Salmanov, Rövşen (2004). "Azerbaycan'ın Enerji Kaynakları." Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi ve Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.

Sarıibrahimoğlu, Lale (1997). Kurt Kapanında Kısır Siyaset. Ankara, İmge Yayınevi.

Savva, Michael (2008). Caspian Oil Statistcs. Atena.

Seferov, Rehman (2005). "Azerbaycan'da Petrol Üretiminin Tarihsel Süreç İçerisindeki Değişimi." Türkiyat Araştırmaları Dergisi, 285-297.

Selçuk, Hasan, Murad İskender, Eyüp Zengin vd (2004). "Yeni Yüz Yılda Azerbaycan'ın Sosyo-Ekonomik Yapısı." İstanbul: Tasam Yayınevi.

Shiriyev, Zaur, Kornely Kakachia (2013). Azerbaijani Georgian relations–The Foundations and Challenges of The Strategic Alliance. Baku: Strateji Araştırmalar Merkezi Yayınları.

Silk Road (t.y). Azerbaijan-Georgiya-Armenia. Guaranteed to Run.

SOCAR (2012). Maliyye Teserrüfatı Hakkında Hesabat. Bakü: Azerbaycan Devlet Petrol Şirketi Yayınları.

SOCAR (2014). Maliyye Teserrüfatı Hakkında Hesabat. Bakü: Azerbaycan Devlet Petrol Şirketi Yayınları.

SOCARRS, (Azerbaycan Devlet Petrol Şirketinin Resmi Sitesi). www.soca r.az/s ocar/az/activities/transportation/baku-novorossiysk-oilpipeline/23/03/2016.

Somuncuoğlu, Toğrul (2012). Azerbaycan Ülke Raporu. www.docplayer.biz. tr/3358031-Azerbaycan-ulke-raporu.html/14.12.2015.

Soylu, Mustafa (2000). Doğu Akdeniz'in Stratejik Yapısına, BaküCeyhan Petrol Boru Hattı Etkilerinin Değerlendirilmesi. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.

STRF.www.storify.com/Tatil_Fisiltisi/gobustan-milli-park: erişim tarihi: 24.10.2015.

Sultanova, Gülnare. Uludil Kültür sitesi. www.uludil.gen.az/adr/015.php/ 21/03/2016.

Süleymanov, Elçin, Osman N. Aras (2010). "Azerbaycan Ekonomisi". Bakü: Kafkasya Üniversitesi Yayınları.

Şahin, L., Dilek Kutluay Şahin (2015). "Hollanda Hastalığının Etkileri: Rusya Örneği." Hitit Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, 8(2): 600-610.

Tandırcıoğlu, Haluk (2002). "Geçiş Ekonomilerinde Özelleştirme." Dokuz Eylül Üniversitesi SBE Dergisi, 4 (3): 215-217.

Tarı, Recep (2010). Ekonometi. İstanbul: Umuttepe Yayınları.

The World Bank (2007). "Azerbaijan - Education Sector Development Project." Documents World Bank. http://documents. worldbank.org/ curated/en /2007/10/8413574/azerbaijan-education-sectordevelopmentproject/23/03/2016.

TRND. Azeraycan Haber Sitesi. (2015). www.az. trend.az/business/econo my/2445097.html/12.11.2015.

Tsalik, Svetlana (2003). İqtisadiyyatın Neft Senayesinden Asılılığının Sosial-İgtisadi Neticeleri, Neft Fondları: Yaradılma Tecrübesi, Faaliyyeti ve İnkişaf Perspektivleri. Bakü: Açık Cemiyet İnstitutu Yayınları.

Türk–Azerbaycan İş Konseyi (2011). Azerbaycan Ülke Bülteni. DEİK, 27-28.

Türkiye Cumhuriyeti Büyük Elçiliyi Ticaret Müşavirliği (2007). Azerbaycanın Genel Ekomik Durumu ve Türkiye İle Ekonomik İlişkileri. Baku: Büyük Elçiliyi Ticaret Müşavirliği Yayınları.

Ulutaş, Ufuk, Can Acun, Gülşah Akkaya vd (2014). 2013'te Dış Politika. İstanbul: Turkuvaz Matbaacılık Yayıncılık.

Üçler, G., Şerife Özşahin (2014). "Para ve Fiziki Sermaye İlişkisi: MacKinnon Tanımlayıcılık Hipotezi Türkiye İçin Ne Kadar Geçerli?." The Journal of Operations, Research, Statics and Management İnformation System, Alphanumeric Journal, 2(2): 1-12.

Üşümezsoy, Şener, Şamil Şen (2003). Yeni Dünya Petrol Düzeni ve Körfez Savaşları. İstanbul: İnkılap Kitabevi Yayınları.

Veliev, Cavid (2006). Azerbaycan Dış Politikasının Enerji Boyutu. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Gazi Üniversitesi ve Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.

Velili, Mehemmedhesen (1993). Azerbaycan, Bakü: Azerbaycan Devlet Neşriyyatı.

VLYTAZ. Azerbaycan Ekonomi Haber Sitesi. (2016). www. valyuta. az/2016/01/28/atrabank-v%C9%99-Kafkas-inkisaf-banki-il%C9%99-bagli-yeni-x%C9%99b%C9%99r/ 01/02/2016.

Vüsale Rüstemova. (2015). Azerbaycan Haber Sitesi. www.bizimyol.info/ news /58076.html/28/12/2015.

Wisinevsky, Vince (2012). The Passionate Armor. United State Of America: Xulon Press.

XBRAZ. Azerbaycan Haber Sitesi. (2015). www.xeberler.az/new/details/5-ci-mobil-operator-gelir-ozel--12803.htm/04/11/2015.

Yagubv, Rüstem (2006). Azerbaycan Kamu Yatırım Projelerinin ve Türk Müteahhit Firmalarının Azerbaycan'daki Durumunun Değerlendirilmesi, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Teknik Üniversitesi ve Fen Bilimleri Enstitüsü, İstanbul.

Yergin, Daniel (1995). Petrol, Para ve Güç Çatışmasının Epik Öyküsü (Çev. T. Kamuran). Ankara: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.

Yıldırım,Kemal, Doğan Karaman, Murat Taşdemir (2014). Makro Ekonomi. Ankara: Sözkesen Matbaaçılık.

Ахмедов, Инглаб (2009). Договор Дороже Денег- Нефтяные Контракты и Их Общественный Мониторинг. Москва: Видаль Пресс.

Гусейнов, Вагиф Алиовсатович (2002). Каспийская Нефть. Экономика и Геополитика. Москва: ОЛМА Пресс.

Максимов В.А., В.В. Аношин, И.Л. Чернов (2000). Исследования Рынков Основных Энергоноси- Телей. Уфа: БГУ.

Ek-1: Azerbaycan Ekonomisinde 2011-2015 Dönemini Kapsayan Aylık Verlier.

GSYH	Petrol Sanayi	Doğal Gaz	Petrol Üretim	Tarım Üretim	Hizmet
2011	2011	2011	2011	2011	2011
3443	1990.1	2043.7	4122	165	411
3269	1866.9	2059.8	3819	158.1	349
3710	2094	2234.9	4110	151	410.6
3125	2762.1	2103.4	3904	186	346
4051	1387.9	2299	4063	387	425
4920	2741.1	2187.5	3887	851.3	420.3
3986	1924.6	2236.2	3819	909.7	457.8
4367	2407.1	2108.3	4046	560.6	461.5
3714	1863.4	2136.79	3748	614.5	482
6107	4309.6	2261.69	3658	269	506
4787	2696.6	2144.9	3272	237.3	486
4592	2800.2	2473.3	3182	142.7	658.6
2012	2012	2012	2012	2012	2012
4091	2535.6	2416.74	3946	177.7	478.3
3911	2425.9	2126.7	3569	163.5	372.8
4287	2801.2	2130.3	3558	156	461.6
4336	2408.4	2057.4	3498	214.8	355.5
4227	2200.4	2259.5	3787	297.7	393.3
5009	2041.4	2207.3	3660	961	443.4
4922	2224	2330.3	3698	903.4	485.9
4353	2208.9	1928.8	3586	591.9	500.6
4624	2240.3	2247.6	3457	622	529.4
4457	2151.8	2302.4	3223	275.8	548.1
3971	1923.2	2285.4	3346	245.5	539.7
5806	2257.5	2473.3	3681	154.4	719.5
2013	2013	2013	2013	2013	2013
4474	2463.6	2515.6	3786	187.5	536.1
3870	2168.8	3613.8	3420	173.3	407.3
4602	2278.9	2375.5	3639	168.1	515.7
4284	2113.1	2328.3	3566	233.7	389.9
4889	2320.3	2496.9	3865	325.1	436
5083	2168.5	2428.8	3734	1035.3	496.6

Ek-1 (Devam)**:** Azerbaycan Ekonomisinde 2011-2015 Dönemini Kapsayan Aylık Veriler.

5095	2209.3	2453.1	3707	973.3	518.9
5123	2327.6	2405.6	3652	635.2	555.1
5328	2256.4	2364.6	3469	706.9	601.3
4817	2198.5	2690.6	3614	285.8	593.3
4508	2148.7	2571.3	3440	265.8	617.7
5636	2266.4	2540	3593	254.6	859.5
2014	2014	2014	2014	2014	2014
4359	2171.4	2690	3639	196.2	578.8
4103	2109.9	2393	3275	182.1	431.5
4688	2163.2	2594	3623	173.5	555.9
5056	2305.1	2622.7	3633	243.8	411.7
5239	2525.9	2649	3708	332.6	467.5
5298	2249.9	2442	3484	1142.6	537.1
5252	2290.6	2573.6	3708	719.2	549.9
5177	2164.3	2471	3644	632.2	584.4
4974	2020.6	2423.3	3469	686.1	644.2
5080	1914.8	2556	3590	329.2	641.7
4518	1415.1	1924.4	2779	295	656.9
5234	1345.8	2276.3	3516	293.3	956.8
2015	2015	2015	2015	2015	2015
3632	1224.3	2496	3668	222	615.5
3482	778.4	2330	3293	206.6	461.2
4411	1938.6	2589.4	3722	200.7	598.9
5114	2160.8	2482.3	3549	280.7	436.3
4705	1804.6	2454.7	3426	381	503.7
4921	1700.4	2327	3314	1357.6	586.9
5792	1787.1	2468	3532	848.4	611.8
3970	1259.1	1844.2	3387	634.4	610.1
4651	1428.4	2556	3501	681.6	687.4
5256	1685.8	2526	3558	308.4	667.1
4123	1349.8	2514	3275	262.6	671.7
4295	1379.3	2461	3359	251.3	1012.2

Kaynak: ARDSK, 2016.

ÖZGEÇMİŞ

Elgün Oruclu, 02.01.1990'da Azerbaycan'ın Cebrayıl ilinde doğmuş; Lise dönemini Bakü'de tamamladıktan sonra Azerbaycan Devlet İktisat Universiteti Türk Dünyası İşletme Fakültesi'nde lisans eğitimi almıştır. 2014 yılında bir yıllık askerlik görevini yapmış ve aynı yıl, Kocaeli Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İktisat Anabilim Dalın'da yüksek lisans eğitimine başlamıştır.